

Књига која је пред нама није само исказ интелектуалне храбрости и поштења. Она представља и завршетак једног врло мукотрпног истраживања, какво никада раније није било предузето.

Требало је претрести хиљаде сведочанстава преживелих логораша. То је врло тешко извести, а лако критиковати. Људска сећања су и иначе непоуздана, а још су варљивија када се односе на тако страшне ствари као што је број убијених на најужасније начине. Душан Никодијевић не само да је сакупио сва сећања, већ је на основу њих направио прегледне и систематичне табеле. Ове табеле не само да олакшавају податке о броју жртава, већ успостављају и до сада можда најпрегледнију хронологију смртоносне динамике овог пакла на обалама Саве. Када повежемо број страдалих и датум њиховог пострадања са ширим контекстом догађања у НДХ, па и у региону, добијамо дело које превазилази своју првобитну, иначе врло обухватну намеру.

Негде је речено да велике књиге из капи воде тумаче океан. Тако, на пример, студија случаја Кристофера Браунинга о једном полицијском батаљону расветљава читав Холокауст.

Из предговора проф. др Предрага Ј. Марковића

ЈАСЕНОВАЦ ИЗМЕЂУ БРОЈА И ЖРТВЕ

Душан Никодијевић

ЈАСЕНОВАЦ ИЗМЕЂУ БРОЈА И ЖРТВЕ

Душан Никодијевић

Едиција
Sine ira et studio
Без гнева и пристрасности

Душан Никодијевић

Јасеновац између броја и жртве
Прилог проучавању броја жртава у
систему концентрационог логора Јасеновац

Друго издање

Београд, 2021.

(НЕ)ПРЕБРОЈАНЕ ЖРТВЕ ЈАСЕНОВЦА

На почетку овог предговора, подсетио бих на неке најопштије чињенице о Јасеновцу. Логор у Јасеновцу који је основала Независна држава Хрватска, марионетска творевина Трећег рајха, јединствен је и први по својим страхотама, у оштрој конкуренцији Другог светског рата.

То је био највећи логор у Европи којим нису управљали нацисти. Њиме су управљале хрватске усташе, можда најнеобичнији десничарски екстремисти Европе. Велики британски историчар Хобсбаум пише да су усташе себе прогласиле већим нацистима од СС-а и у томе је био у праву.¹ Усташе су дале оригинални допринос Холокаусту. Осим Јевреја и Рома, хтели су да истребе и све Србе у својој држави, као и Хрвате и муслимане антифашисте. Србима је био забрањен живот у неким деловима хрватских градова, као и Јеврејима. Морали су да носе и посебне ознаке на одећи. Идеолог њиховог покрета Миле Будак изјављивао је како трећину Срба треба побити, трећину иселити и трећину преобратити у католичку веру. По том плану усташе су биле много амбициозније од самих нациста. Срби су сачињавали око трећине становништва те државе, што је много више од процента Јевреја у окупираној Европи. Постојали су и други логори сем Јасеновца, а Срби су убијани и по селима и градовима, спаљивани у црквама или бацани у дубоке крашке јама. Ипак, Јасеновац је био главно место остваривања тог амбициозног усташког пројекта. Јасеновац је по броју жртава био један од највећих концентрационих логора у Европи. Музеј у Јасеновцу,

1 Е. Hobsbaum, *Doba ekstrema*, (Beograd: Dereta, 2002) 104-105.

који је хрватска државна институција, процењује број жртава на између 80 и 100 хиљада. Чак и по тој најнижој процени, Јасеновац је у самом врху логора смрти у Другом светском рату. Од њега је веће само неколико логора у Пољској, а двоструко су мањи злогласни логори Бухенвалд и Дахау. Срђа Трифковић је израчунао да је, по броју страдалих, Јасеновац четврти логор у Европи.² Ни до данас није утврђен коначан број жртава.

Јасеновац је, без обзира на овај „минимални“ број, можда и први у Европи по бестијалности убијања. Како је рекао хрватски писац Миљенко Јерговић, у нацистичким логорима су људи убијани бирократски и индустријски, а усташе су убијале својим рукама и страшно. Тај емотивни и неорганизовани приступ је један од разлога што нису успели да до краја остваре свој циљ истребљење Срба у својој држави, иако су се, по веома конзервативним проценама, са скоро пола милиона убијених Срба широм НДХ, врло приближили свом плану. Други фактор који је омео њихове амбиције је масовни антифашистички устанак. Срби у Хрватској и Босни и Херцеговини су масовно пришли партизанском покрету отпора. Они су били најбројнији припадници партизанске војске која је била највећа герилска антифашистичка војска у Европи.

Јасеновачке жртве и њихов број су и у српској и у хрватској јавности постале предмет спорова и оптужби. Српски и хрватски политичари и интелектуалци су се спорили око тих жртава и бројева. Више је него симболична анегдота о последњем разговору и свађи Крлеже и Добрице Ћосића, чија је тема била број српских жртава у Јасеновцу.³ Линије те борбе нису ишле само између две националне заједнице, него и унутар њих. У српској јавности је зацарила једна бизарна појава да се родољубље и поштовање према прошлости свог народа мери бројем јасеновачких и других жртава.

2 S.Trifković, „Ustaša crimes, Serbian victims, numbers and politics: Toward a rational debate“, *Istorija 20.veka*, 1/2020, 203-222.

3 M. Jergović, *Otac*, (Beograd:Rende, 2010), 22.

(Не)пребројане жртве Јасеновца

Део јавности је приправан да нападне све оне који броје жртве као потенцијалне издајнике српског народа и порицатеље његових страдања. То не важи само за жртве Јасеновца, већ и за жртве Првог светског рата.

Зато је дошло до једног парадокса у нашој академској и културној јавности. Иако су о Јасеновцу, само до 2000. године, објављене 2.762 библиографске јединице, ретко ко се усуђивао да преброји јасеновачке жртве у целини, држећи се правих извора, а не првих послератних процена. Најбољи и на чињеницама најзаснованији радови о тој преболној теми, везани су за Музеј жртава геноцида. Ту се од старијих истраживача издвајају Драгоје Лукић и Јован Мирковић. Од млађих, Драган Цветковић и наш аутор Душан Никодијевић.

Књига која је пред нама није само исказ интелектуалне храбрости и поштења. Она представља и завршетак једног врло мукотрпног истраживања, какво никада раније није било предузето. Требало је претрести хиљаде сведочанстава преживелих логораша. То је врло тешко извести, а лако критиковати. Људска сећања су и иначе непоздана, а још су варљивија када се односе на тако страшне ствари као што је број убијених на најужасније начине. Душан Никодијевић не само да је сакупио сва сећања, већ је на основу њих направио прегледне и систематичне табеле. Ове табеле не само да олакшавају податке о броју жртава, већ успостављају и до сада можда најпрегледнију хронологију смртоносне динамике овог пакла на обалама Саве. Када повежемо број страдалих и датум њиховог пострадања са ширим контекстом догађања у НДХ, па и у региону, добијамо дело које превазилази своју првобитну, иначе врло обухватну намеру. Негде је речено да велике књиге из капи воде тумаче океан. Тако, на пример, студија случаја Кристофера Браунинга о једном полицијском батаљону расветљава читав Холокауст.⁴

4 Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења*, (Београд:Службени гласник, 2010), 210.

Јасеновац је најдубља рана српске и регионалне историје. Имамо два пута у превладавању те трауме. Један је коришћење Јасеновца за националне и политичке обрачуне. Присталице тог пута као да воде неку изопачену трговину акцијама у којој су деонице људи, а не папири. Они сматрају да не треба пребрајати страдалнике те најстрашније мочваре наше историје. „Нека Хрвати смањују бројеве“, рекао ми је један професор БУ и самозвани борац за српство. Као да ћемо повећањем бројева оптеретити некакав хрватски историјски салдо. На другој страни, хрватски националисти минимализују број жртава, као да поништавају свој историјски дуг. И једни и други су трговци историјским меницама без покрића. Њихов циљ је да ону другу страну утерају у историјски банкрот, а не да установе макар приближну историјску истину. О помирењу да и не говоримо. Трговина страдањима без покрића у правим бројевима и чињеницама, само унижава страдалнике и представља оба народа као недорасле озбиљним академским стандардима. Бизаран је податак да се најватренији трговци бројем жртава никада нису заиста бавили њиховим пребројавањем.

Музеј жртава геноцида је у неким другим случајевима изменио бројеве жртава, а да тиме није омаловажио страдања Срба. Станиша Бркић и Силвија Крејаковић су у својим студијама о масакрима у Крагујевцу и Краљеву показали да је број жртава неколико пута мањи него што се деценијама веровало. И тако смањене, крагујевачке и краљевачке жртве су, највероватније, сразмерно највеће погибије у окупираној Европи у односу на број становника тих градова. Колико треба мртвих Срба да би се задовољили апетити оних који сматрају да су хекатомбе жртава најбоља мера за величину српске историје? Мени се чини да је боље да је више Срба претекло из вирова њихове страшне историје. Свако незасновано лицитирање жртвама је вређање тих мученика. Једино овакве књиге су права почаст тим људима. Жртве су, пре свега, људи са именом,

(Не)пребројане жртве Јасеновца

са тачним местом страдања, колико је могуће установити га. Душан Никодијевић се, покушајем да их преброји и пронађе место њиховог страдања, сврстао међу оне који им враћају достојанство. Треба да смо му захвални на томе.

Проф. др Предраг Ј. Марковић

ОПЕТ ЈАСЕНОВАЦ ИЛИ УМЕСТО УВОДА

Иако је од Другог светског рата прошло више од 70 година, бројна питања о прошлости народа на простору некадашње Југославије у том периоду и даље остају отворена и неразјашњена. Када се разматрају односи Срба и Хрвата, било да је то у свакодневним разговорима две или више особа, у емисији или дебати на радију или телевизији, и полемици у скупштини, односно сабору, на друштвеним мрежама или у историографским чланцима и монографијама, једна реч, један топоним, готово да је неизоставан у датим приликама. Наравно, то је Јасеновац. О том концентрационом логору написане су десетине хиљада страница и стотине књига. Само је Јован Мирковић побројао 2.762 библиографске јединице до 2000. године.¹ Толики интерес за одређени појам обично представља индикатор о његовој изузетности у култури и историји појединог или појединих народа. С друге стране, у делу јавности, нарочито ако у том обиљу информација није постигнута извесна сагласност, такав интерес изазива одбојност, па и фрустрацију. То се очито испољава приликом обележавања одређених јубилеја, или годишњица, када се, по правилу, дати историјски догађај више сагледава из угла дневнополитичких потреба него у контексту неговања културе сећања и изражавања пијетета према жртвама, уколико је реч о концентрационим логорима, као што је овде случај. Отуда и произилазе изрази

1 Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka, Beograd, 2000; о радовима објављеним после 2000. године видети библиографију наведену у: Dragan Svetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“ у: *Istorija 20. veka*, 37, 2019, str. 93–94, fusnota 1

негодовања попут „Опет Јасеновац“, „Докле више са тим логорима, хоћемо ли се већ једном окренути будућности“ и слично. Сталну опасност по стабилност и напредак земаља којих се то тиче представљају екстремни појединци и организације – они што чињенице о злочинима и геноциду користе парцијално и истргнуте из контекста и целине историјског процеса, а да би ширили шовинизам и међунационалну мржњу. Зато је потребно да се „опет бавимо Јасеновцем“, у нади да ће научна историографија имати утицаја на историјску свест што више појединаца, како би се историјски процес схватио онако како се и догодио, у складу са једним од основних постулата историје као науке.

Комплексно и у сваком погледу осетљиво питање као што је питање броја жртава у систему концентрационог логора Јасеновац, налаже изузетну опрезност како би се избегли претенциозни или погрешни закључци. Иако се то питање наизлед чини више техничко и статистичко него историјско, оно се, нарочито у процесу распада Југославије у последњој деценији XX века, показало као једно од оних што из бројних разлога више делују као да позивају на сукоб, неголи што представљају научни изазов да се сазна бар приближна истина.

Тачан број жртава у систему концентрационих логора Јасеновац у Независној Држави Хрватској вероватно никада неће моћи да буде утврђен. Разлог томе, поред осталог, треба потражити у непостојању релевантних историјских извора на основу којих би се то могло установити. Усташком режиму није било у интересу да води валидну евиденцију о злочинима које су припадници тог покрета чинили, а како се приближавао краја рата, и оно што је дотле евидентирано, систематски је уништано. „Тако су уништени сви регистри, именице, картотеке, књиге о економији, као и сви службени акти, који би нам, и ако су се – према исказу свједока – водили нетачно, неуредно и несистематски, ипак могли пружити извесне податке.“²

2 *Zločini u logoru Jasenovac, Zagreb 1946, str. 38 (Даље: Злочини у логору Јасеновац).*

У складу с намером да допринесемо утврђивању што приближнијег броја жртава у систему концентрационих логора Јасеновац, највише пажње смо обратили на сведочења преживелих логораша, а бројеви страдалих о којима они говоре у својим исказима представљау суштински предмет истраживања. Желимо да истакнемо да то ни у ком случају не значи да изнети подаци о броју жртава одговарају стварном броју страдалника, већ да нам је искључиви и једини наум било да систематски анализирамо првенствено сведочења преживелих логораша о томе и да на основу њих презентујемо одређене резултате. Колико је познато, до сада нису објављени монографија или текст у којима би на јасан и прегледан начин били обрађени и изнесени бројеви жртава масовних злочина, односно процене броја убијених и умрлих заточеника које налазимо у сведочењима и сећањима преживелих логораша.

У историјској науци је прихваћено да су систем концентрационих логора Јасеновац чинили следећи логори: Јасеновац I – Крапје, Јасеновац II – Брочице, Јасеновац III – Циглана, Јасеновац IV – Кожара и Јасеновац V – Стара Градишка. Првенствено ради лакшег излагања и тумачења, у даљем тексту наводићемо их без префикса Јасеновац и без броја, дакле: Крапје, Брочице, Циглана, Кожара и Стара Градишка. Под називом Јасеновац или логор Јасеновац, подразумева се у овом случају централни и највећи логор Јасеновац III – Циглана, осим уколико другачије није назначено. Поједине, добро познате личности појављиваће се у тексту без додатних објашњења, осим у посебним случајевима.

Систем концентрационих логора Јасеновац се формира у августу 1941. године, а из до сада доступних извора не можемо утврдити ни тачан датум када су појединачни логори у том систему основани, ни када су доведени први логораши. Најтежи изазов представљали су анализа и утврђивање података о томе где су се поједини злочини догодили, пошто се из датих извора у приличном броју случајева

не може недвосмислено закључити о којем логору они говоре. То се нарочито односи на логор Крапје и логор Брочице. Понекад долази до тога да су бројеви логора пермутовани, па се Крапје означава као Логор II, а Брочице као Логор I, а у неким случајевима, властитом анализом, установили смо да су се догађаји које поједини сведок смешта у један логор заправо десили у другом. У досадашњој стручној литератури често није довољно обрађана пажња на ту проблематику а подаци из појединих извора су преузимани олако и без провере, што и данас отежава истраживање. Приликом ликвидације поменута два логора, средином новембра 1941. године, почињени су бројни масовни злочини и требало је уложити доста напора како би било установљено када су се и где тачно догодили. Иако су прва два логора званично била затворена средином новембра, у њима је остало неколико стотина заточеника који су потом или умрли или били убијани све до краја децембра, док истовремено у логору Циглана усташки злочини нису престајали. То се односи како на логораше који су преживели страхоте прва два логора, тако и на хиљаде грађана са територије Независне Државе Хрватске, превртљиво Срба и Јевреја, који су ликвидирани одмах по приспећу у логоре.

Ситуација у 1942. години је знатно другачија. Док су током 1941. године комплекс концентрацих логора Јасеновац чинила четири логора (Крапје, Брочице, Кожара и Циглана), у 1942. години их је било три (Циглана, Кожара и Стара Градишка). Проблематика у вези са истраживањем за 1942. годину више је методолошке природе. Наиме, многи од заточеника, а нарочито жене и деца, који су доведени или су прошли кроз логор Стара Градишка, нарочито после слома на Козари, погубљени су на јасеновачком страстишту Доња Градина или послани на рад у Немачку, а извештај број деце је распоређен у друге логоре (Јастребарско, Лоборград) где су масовно умирала или су малишани дати на усвајање хрватским

породицама. То исто важи и за друге логоре, ван комплекса Јасеновца, као што је Ђаково. Сматрали смо да у овим случајевима треба навести, уколико је то могуће, број особа које су доведене или су прошле кроз поједине логоре, а када износимо податке о жртвама злочина, то чинимо према месту страдања.

Готово сва истраживања о систему концентрационих логора Јасеновацеслажу да је 1943. била година у којој је почињено најмање злочина и сходно томе, мање је заточеника страдало. То потврђују и сами логорашаи. „Након посљедње ликвидације извршене почетком јануара заточеника из логора ЗЦ током читаве 1943. године уопће није долазило до већих ликвидација. Свега неколико пута стрељано је од 20-60 људи и то након тога, што је који од заточеника успио побећи.. Тако током читаве 1943. што побијених због бјегства неких заточеника у неколико наврата број заточеника смањио се можда за свега око 200-300 и задржао и даље свој сталан број од 1.500 – 1.600 заточеника.“³ Усташе су иницирале и оснивање позоришних трупа, музичких и спортских секција како би створиле привид нормалности. То се дешава после укидања Усташке надзорне службе и пребацивања њених надлежности у Равнатељство за јавни ред и сигурност (РАВСИГУР) јануара 1943. године. Вјекослав Макс Лубурић који је смењен још раније у новембру 1942. године, због притиска Немаца у вези са пљачкањем Црквеног Бока и околних српских села, никако се није мирио са сменом, и преко својих људи је увек имао увид у све шта се дешавало у логорима. Одговор на питање зашто тада долази до „блажег поступања“ према логорашима првенствено треба потражити у чињеници да Немачкој – после пораза код Стаљинграда, који означава почетак краја Другог светског рата

3 *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1985, str. 43, 174–175, 193–193 (Даље: Сећања Јевреја...); *Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora* (Crna Lokva Kordun) 1944. (repr. Jasenovac, s.a.), str. 98 (Даље: Концентрациони логори...); Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjiga II, Beograd 1986, str. 910 (Даље: А. Милетић, н. д., књ. II).

– није одговарало да због репресија усташког режима, односно тиме изазваног отпора пре свега српског становништва на територији Независне Државе Хрватске, буде приморана да тамо пошаље своје војне снаге иначе преко потребне на Источном фронту. Ако томе додамо и могућност искрцавања англо-америчких снага на источну обалу Јадранског мора, после капитулације Италије септембра 1943, постаје јасно да „мирна година“ у Јасеновцу није резултат промене политике режима Анте Павелића, већ је изнуђена под притиском и у интересу Трећег рајха. Таква ситуација је трајала до ране јесени 1943. године, када страда неколико стотина логораша током пребацивања из Старе Градишке у Јасеновац, а терор и убијања опет постају свакодневица од децембра 1943. године, односно јануара 1944. када Лубурић поново преузима контролу над логорима. Крајем септембра 1944. године логор у Старој Градишки је ликвидан. Велики број логораша је убијен у самом логору или његовој околини, док је највећи део депортиран у Јасеновац. У Старој Градишки је до априла 1945. године остало само неколико десетина логораша, ради најнужнијег одржавања објеката. За то време у Јасеновцу се злочини и убијања одвијају готово непрестано, али променљивим интензитетом. Терор је кулминирао почев од последњих дана марта 1945. године, односно за време и после савезничког бомбардовања, па све до пробоја логораша 22. априла исте године и коначне ликвидације логора.

Сведочења преживелих логораша представљају основни извор за ово истраживање. Она су бележена већ у ратним годинама, 1942 (Јасеновачки логор. Искази заточеника који су побегли из логора) и 1944 (Концентрациони логори. Документи усташког терора). Непосредно после рата, 1946. године, Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача сачинила је свој извештај, што је уједно било и први покушај хронолошког

прегледа масовних злочина. У овом истраживању, од монографских публикација коришћене су књиге Егона Бергера, Драге Х. Чолаковића, Ђорђа Милише, Мирка Першена, Николе Николића, као и Сећања Јевреја на логор Јасеновац. Поред исказа сведока, ту су и документи из све четири књиге збирке докумената Антуна Милетића. Изузетно је значајно дело Драгоја Лукића о страдању деце у комплексу логора Јасеновац, где посебно место припада козарачкој трагедији. О акцији спасавања те деце најнепосреднији увид дају наводи у дневнику Диане Будисављевић. Иако тиме није исцрпљена сва расположива грађа, сматрамо да је анализа поменутих радова представљала релевантан избор за могуће истраживање. На бази само ових извора настала је веома бројна литература, где су искази сведока понављани са навођењем извора или без тога, и тумачени у складу са претходно утемељеним схватањима аутора или приређивача. Не верујемо да би коришћење још неких других извора битније изменило закључке нашег истраживања. Посветили смо се систематизовању података добијених на основу проучавања врло ограниченог броја извора у сврху олакшавања будућих истраживања, без претенциозне намере да коначно решимо питање броја жртава у комплексу концентрационих логора Јасеновац. Неопходно је нагласити да изнети резултати представљају само одређени аспект тог питања и то на основу недовољно поузданих извора, те као такви имају смисла једино када се укрсте са другим изворима – службеним (хрватским, односно усташким, немачким, италијанским, партизанским и другим), подацима добијених на основу статистичких проучавања, са документима судских поступака, као и са другим документима из архива широм бивше Југославије и Европе.

Како бисмо били што прецизнији, морали смо цео проблем броја жртава да сагледамо из неколико углова. Најпре су изношени подаци о броју логораша у одређеном временском периоду. Да би се то утврдило, хронолошки су навођени сви подаци из извора. Како

се тај број стално мењао и како су и у изворима ти бројеви различити, проценили смо да је једини могући начин да се дође до извесних резултата тај да се дају минимални и максимални број заточеника у неком временском пресеку. Такође су систематизовани оскудни подаци о броју депортованих у логоре и то првенствено на основу докумената које је објавио Антун Милетић.

Број жртава смо изнели на два нивоа. У првом су дате процене броја жртава у одређеном временском периоду, а у другом су изнети подаци о сваком масовном злочину до којих се могло доћи. Процене броја жртава условно се могу поделити на две групе, то јест на сведочења самих преживелих логораша, која се односе на краћи или дужи временски период, у зависности, првенствено од времена што су га провели у логору, и на податке из сведочења и литературе што се односе на дужи временски период или на све време постојања логора. Ова друга сведочења су, по правилу, много непоузданија и произвољнија, па смо изнели само део њих не упуштајући се у ближа објашњавања.

Сви резултати ових истраживања су дати у табелама. Анализирали смо само она сведочења по којима се донекле може утврдити број страдалих у масовним злочинима. Приликом те анализе трудили смо се да наведемо злочине по хронолошком реду, пазећи да се исти подаци не поклапају, како не бисмо сабирали два или више пута број жртава који се односе на један те исти масовни злочин. Такође смо настојали да, на основу исказа сведока, утврдимо доњу и горњу границу испод или преко које не би требало да има мање, односно више жртава. У више случајева није било сведочења из којих би се могло сазнати колики је број страдалих у конкретном масовном злочину, па смо податке о томе износили на основу процена. Том приликом су те процене улазиле у делове рада, односно табеле у којима су навођени подаци о масовним злочинима, што је увек посебно назначено. У недостатку извора су комбинацијом метода изнети бројеви жртава у конкретним случајевима,

на пример као приликом ликвидација логора Крапје и Брочице око 15. новембра 1941. године. Процене броја жртава су коришћене и у случајевима када су подаци о броју жртава неких масовних злочина били парцијални, док су у сведочењима изношени подаци о укупном броју жртава у времену када су се ти злочини догодили. Тада бисмо само описали поједине злочине, док су коначни бројеви жртава навођени на основу процена, првенствено из сведочења преживелих заточеника, као што је то случај са тако званом јесењим или зимским ликвидацијама у Јасеновцу, то јест логору Циглани од септембра 1944. до јануара 1945. године. С друге стране, када се из исказа није могло са сигурношћу одредити да ли бројеви жртава који се помињу у вези са појединим масовним злочином улазе у процене броја жртава за временски период у коме се тај злочин догадио (као нпр. у злочинима у вези са „Пичилијевом пећи“), тада је за минималан број страдалих у коначном збиру узимана нула, односно као да се злочин није догадио, док је максималан број страдалих био уједно и број жртава што се помиње за конкретни злочин. Опет, када је било више сведочења што су могла осветлити цео низ масовних злочина у одређеном периоду, тада бисмо изнели резултате до којих смо дошли у истраживању сваког појединачног масовног злочина, занемаривши процене. То се десило у случају злочина у априлу 1945. године после англо-америчког бомбардовања. Звездицом (*) су означени крајње неверодостојни подаци, али су неки од њих наведени мада нису урачунати у укупан број жртава. Циљ примене свих изнетих метода био је да се дође до што прецизнијег резултата, односно да се избегну грешке, првенствено преклапања и дуплирања.

Централни део рада је подељен на три поглавља. У првом су изнети резултати истраживања за логоре Крапје и Брочице, у другом за Циглану и Кожару, а у трећем за Стару Градишку. У оквиру сваког поглавља су најпре изнети подаци о бројевима логораша у одређеном

временском периоду, затим процене броја жртава и на крају су наведени поједини масовни злочини са бројевима страдалих. У оквиру сваког поглавља и потпоглавља резултати су изнети по хронолошком принципу, уз изузетак када се описује злочин над Србима са Козаре у оквиру поглавља о страдалима у логору Стара Градишка.

ЈАСЕНОВАЦ I – КРАПЈЕ И
ЈАСЕНОВАЦ II – БРОЧИЦЕ

*Прешрес зашоченика на улазу у конценшрациони лоџор Јасеновац,
авгушт – сештембар 1941. године. Фошо: Музеј жршвава џеноцида (даље: МЖГ).*

Крапје и Брочице су били први логори који су основани у систему концентрационих логора Јасеновац. Налазили су се у близини истоимених села. Логор Крапје је подигнут око 12 километара западно од Јасеновца узводно уз Саву, а логор Брочице је изграђен ближе, на пет километра северно, поред пута и пруге према Новској. Оба су била заклоњена у шуми Крндија.

Заповедник Крапја био је поручник Анте Марић, а Брочица поручник Иван Рако. Они су као и усташки одреди којима су командовали већ били у саставу војних јединица што су обезбеђивале концентрационе логоре у систему госпићких логора (Госпић, Јадовно, Паг) и тамо чинили бројне злочине и ликвидације заточеника. Планови о подизању ових логора начињени су у јулу 1941, године, али су они изграђени на брзину следећег месеца, због италијанске реокупације подручја у којима су се налазили логори из система концентрационих логора Госпић, одакле и долазе први заточеници.⁴

4 Опширније у: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, књига I, Београд 1986, str. 16, 20–21 (Даље: А. Милетић, н. д., књ. I); Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941.–1945. Logor smrti i radni logor*, Јасеновац–Загреб 2003, str. 29–38 (Даље: Н. Матаушић, н. д.); Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Нови Сад 2019, str. 89–97 (Даље: И. Голдштајн, н. д.); Davor Kovačić, „Zapovjednici i dužnosnici jasenovačke skupine logora 1941.–1945.“, у: *Časopis za suvremenu povijest*, 1, Загреб, 2000, str. 101 (Даље: Д. Ковачић, н. д.).

БРОЈ ЛОГОРАША

Реља Милановић је један од ретких сведока који износи процене колико је логораша из Госпића пребачено у Јасеновац, а одатле у Крапје и Брочице. Према његовом исказу 19. августа ујутру усташе су све заточенике камионима пребацили на железничку станицу у Госпићу, а у самом затвору остали су редовни кажњеници, то јест криминалци. По његовој процени, било је око 2.000 логораша који су преживели пакао Госпића, односно Јадовног и Велебита – 1.200 Срба, остало су чинили Јевреји и мањи број Хрвата. Известан број заточеника је директно пребачен у Јасеновац, Милановић је заједно са Миливојом Николићем, с којим је касније дао исказ Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, остао у Јастребарском скупа са још 170 Срба и неодређеним бројем Јевреја.⁵

Први логорашаи доведени су крајем августа и то у Брочице. Према изјави групе Срба из Бијељине датој Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду⁶, у Брочицама су први логорашаи били Срби из Босне, већином из Бијељине, Зворника и околине. Усташе су око 950 Срба угурали у вагоне у Госпићу и они су 19. августа кренули према Јасеновцу. Сутрадан, 20. августа, стижу у Јастребарско, а следећи дан, 21. августа ујутру, на железничку станицу Јасеновац. Одатле их спроводе у логор пет километара од Јасеновца, у Брочице. Око два сата по подне смештају их у бараке, али их око пет сати истог дана премештају у другу бараку, због новопристигле групе Јевреја.

5 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 277.

6 *Истио*, стр. 240–241.

Вукашин Жегарац, који је 24. септембра из Старе Градишке пребачен у Брочице, такође сведочи о првим логорашима у систему логора Јасеновац. Он тврди да је логор за Србе и Јевреје постојао *Још од 22. августа 1941. године када је тамо стигла прва партија заточеника из Босне и Херцеговине, које су пребацили из Госпића. У Јасеновцу су од тада у току времена саграђена 4 логора, док је први логор био у Старој Градишки. Логор број 1 у Јасеновцу био је у селу Крајје 12 км удаљеном од Јасеновца. У почетку су тамо били само Јевреји, а доцније и Срби. Логор број 2 налази се преко жељ. пруге на почетку Лоњског поља, недалеко од жељ. моста преко реке Сируге, која утиче у Саву. Ту су били и Срби и Јевреји од самог почетка логора, али жицом одвојени једни од других.*⁷

Жегарац је оставио и податак да су Јевреји били смештени у две бараке, а Срби у једну.

Симо Ђурковић наводи да је транспортован у Јасеновац преко Јастребарског у групи од око 1.000 Срба, смештених у 13 вагона са по око 80 људи. До Јастребарског од жеђи је умрло 12 заточеника. У Госпићу је до 12. септембра било остало 120 угледнијих Срба и они су тада депотровани у Јасеновац. Транспорт са око 900 Срба стигао је у Јасеновац 21. августа и они су били први заточеници. Иако не тврди изричито да је то било у Брочицама, и он помиње да су постојале три бараке у које су их сместили, те да је истог дана из Јастребарског стигао транспорт Јевреја.⁸

Све то у свом сведочењу потврђује и Драго Чолаковић који казује да је у Јастребарском, док су 20. августа чекали да продуже за Јасеновац, из вагона изнето 30 тела људи који су умрли од жеђи за време транспорта.⁹ И он тврди да је датум доласка 21. август, као и да је око

7 *Истио*, стр.222.

8 *Истио*, стр.310–311.

9 Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац, 21 VIII 1941–31 III 1942*, Сарајево, 1948, стр. 30 (Даље: Д. Х. Чолаковић, н. д.).

900 људи транспортовано.¹⁰ У исказу износи да је истог дана доведена и група Јевреја, што се поклапа са сведочењем Јакоба Данона, који каже да је тада у Јасеновац стигло 600 заточеника и да су смештени у Брочице.¹¹

За разлику од осталих сведока, Мирко Пајкић наводи да је у Јасеновац депортован из Госпића 18. августа у групи од 940 Срба.¹² Такође постоји разлика кад је реч о броју људи који су доведени у Јасеновац у сведочењу Ђуро Медића.¹³ Он наводи да је први транспорт са око 1.500 Срба стигао из Госпића у Јасеновац 20. августа, а други сутрадан 21. августа (у њему је било 1200 људи оба пола – 400 до 450 Срба, а остало су били Хрвати и Јевреји). Србе из тог другог транспорта је јединица од 50 до 60 усташа 1. септембра одвела у Јасеновац. Медић се изјаснио као евангелиста и остаје у Јастребарском до 14. септембра када са Хрватима бива пребачен у Копривницу, али мимо тога, због чињеница које помиње, његово сведочење треба третирати као непоуздано. Вероватно се овде мешају одвојени транспорти Срба и Јевреја, који истог дана, 21. августа долазе у Јасеновац, то јест Брочице, са транспортима заточеника што су из Госпића ишли у Јастребарско као пролазни логор.

Значајно одступање од свих до сада изнетих сведочења налазимо у изјави Драга Свјетличића.¹⁴ Он истиче да је 24. августа био у групи од 900 Срба који су у логору у Госпићу већ били везани и било је планирано да буду одведени на Велебит, где би били ликвидирани, али је стигло наређење да буду ослобођени. Међутим, тих 900 људи је 25. августа у четири ујутру смештено у групама по 80 у вагоне и упућено у Јастребарско, где стижу 26. августа у осам ујутру. Сутрадан, 27. августа ујутру допремљени су у Јасеновац и одмах

10 Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 37.11

11 *Сећање Јевреја...*, стр. 18.

12 А. Милетић, *н. г.*, књ. 1, стр. 250–251.13.

13 *Истио*, стр. 231

14 *Истио*, стр. 367–368.

упућени у логор II, то јест Брочице, где приспевају око девет ујутру. Наређено им је да подигну бараке. Ускоро, 30. августа стиже група од 800 Јевреја, а за њиховог логорника одређен је Бруно Дијамантштајн. Свјетличић не помиње ликвидацију од око 400, односно 600 српских сељака. Ово сведочење делује детаљно и поуздано, али је тешко утврдити и друге детаље у вези са осталим исказима који су, истина, веома слични, али са разликом од око пет дана.

Ристо Стјепановић даје свој исказ Земаљској комисији у Сарајеву јула 1945. године и његово сведочење значајно одудара од свих напред изнетих. Он наводи да је из Госпића још 7. августа 1941. године пут Јасеновца депортовано чак 3.000 логораша – мањи део је остао у Јастребарском, да би и они касније били пребачени. И он тврди као и Симо Ђурковић да је до Јастребарског 12 људи умрло од жеђи, и да је до Јасеновца, где стижу после два дана, дакле 9. августа, умрло још, њему непознат број, логораша. На једном месту каже да је у Јасеновац стигао увече и одмах са осталим логорашима спроведен у Брочице, док убрзо затим наводи да су у Брочице стигли око три сата по подне. Како је овај исказ дат 1945. године, а у бројним детаљима се поклапа са већином исказа сведока који тврде да су први логораша стигли око 20. августа и касније, највероватније је Ристић једноставно погрешно у датуму, а по свој прилици је и његова процена броја логораша преувеличана.¹⁵

Ђорђе Милиша у ауторској књизи пише да је „у почетку, у логору II Јасеновцу, било око 1.600 заточеника, од којих 1.000 Жидова и 600 Срба. Смјештени у три бараке, двије за Жидове а једна за Србе, једни од других одвојени границом бодљикаве жице, два и пол м високе, били су удаљени 100 – 150 м.“¹⁶

15 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjiga IV, Jagodina, 2007, str. 292–294 (Даље: А. Милетић, *н. г.*, књ. IV)

16 Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945, str. 57 (Даље: Ђ. Милиша, *н. г.*).

Може се поуздано рећи да је око 1. септембра 1941. године у Брочицама било најмање 300, а највише 1.550 Срба, и између 600 и 1.000 Јевреја, дакле укупно између 900 и 2.550 људи, смештених у три баракe – две за Јевреје и једна за Србе. И поред тога што је податак о 3.000 заточеника који се налази у сведочењу Ристе Стјепановића вероватно преувеличан, он се не може игнорисати, те ће тај број логораша уједно представљати и максималан број људи за које се може тврдити да су у овом периоду били заточени у логору Брочице. Претходно изнети подаци не обухватају жртве првог масовног злочина у логору Брочице, то јест између 400 и 600 српских сељака и између 12 и 30 људи умрлих, односно убијених приликом транспорта од Госпића до Јасеновца.

Прво сведочење о логору Крапје дао је Златко Вајлер (Weiler). На Пагу, у ували Слано био је заточен од 26. јуна 1941. године све до 21. августа када је логор ликвидирао услед италијанске реокупације тзв. Друге зоне у Независној Држави Хрватској. У његовој групи било је око 500 Јевреја, мушкараца, махом у доби од 20 до 35 година међу којима су бројни били чланови спортског друштва „Макаби“. Током његовог заточења на Пагу, доведено је још неколико група Јевреја, оба пола, и већина их је ту и ликвидирана, тако да их не можемо укључити у број жртава Јасеновца.

За логорника је постављен Бруно Дијаманштајн, који је ту „функцију“ обављао и касније у Брочицама и Јасеновцу. Може се претпоставити да је његова група, која је у Крапје стигла 23. августа, бројала најмање око 500 људи. Смештени су у „три баракe на ступовима као сојенице пошто је цео терен био водоплаван, а сем те три баракe била је и зграда за смештај страже и Заповедништва“¹⁷. Иако нам говори да је „село Крапје на обали Саве, десетак километара удаљено од Јасеновца“, овде је, из разних разлога, реч о

17 *Сећања Јевреја...*, стр. 319–320.

недоследности о чему је већ било говора у уводу. Очигледно је да се у разним изворима мешају та два логора, па се о неким догађајима, личностима, па и описима самих места, говори час о једном, час о другом, тако да се понекад не може са сигурношћу казати о којем логору је заправо реч. У овом случају, са доста сигурности, поменуто сведочење можемо довести у везу са догађајима у логору Крапје, пошто Вајлер тај назив изричито наводи.

Јакоб Данон напомиње да је осам дана по депортовању у Брочице (дакле 29. августа) пребачен у групи од 300 Јевреја у Крапје, где остаје до половине октобра, када је депортован у Јасеновац – Циглану. Прву ноћ у логору по доласку у Крапје група од 300 Јевреја, у којој је био и Јакоб Данон, преспавала је на отвореном, „јер су се бараке тек постављале“. Следећих дана су стално пристизали нови заточеници, углавном Јевреји.¹⁸

Говорећи о првим логорима и првим заточеницима у Независној Држави Хрватској, Ћорђе Милиша помиње 1.200 Јевреја, углавном интелектуалаца, који су прошли пут од логора Данице код Копривнице, преко Госпића, Сланог на Пагу, да би их на крају у Логор I Крапје стигла само њих трећина – дакле око 400.¹⁹

Из првих сведочења о логору Крапје може се извући закључак да је тамо око 1. септембра 1941. године било најмање око 300, а највероватније око 500 заточеника и то углавном Јевреја. Логор је засигурно основан у последњој недељи августа, али нисмо сигурни у тачан датум. Кад је о томе реч, сведочење Вајлера је непоуздано и чини се да у овом случају пре треба веровати Данону, те се стога може закључити да је логор основан најкасније 29. августа. Први поузданији подаци о броју логораша добијени су на основу сведочења о догађајима током септембра 1941. године.

18 *Истио*, стр. 1819.

19 Ћ. Милиша, *н. д.*, стр. 56–57.

Стево Симић је у Јастребарско стигао 21. августа у транспорту групе Срба из Госпића. Неколико дана касније, односно 1. септембра, та је група, која је по њему бројала 185 Срба, депортирована у Јасеновац, а истог дана је доведено и неколико стотина Јевреја. Даље, наводи да је прву ноћ са 1. на 2. септембар 180 Срба провело затворено у два теретна вагона, а неколико стотина Јевреја у посебним вагонима. Сви они су ујутру смештени „у логор, који је подигнут на једној ливади удаљеној 2 и пол км, западно од жељ. станице у Јасеновцу“. Тамо је већ било неколико стотина Срба који су депортирани директно из Госпића, па су Срби били смештени у једну, а Јевреји у другу бараку. По свој прилици је у групи са Симићем био и Реља Милановић који каже да је у Брочице стигао 2. септембра изјутра у групи од 170 Срба упућеној из Јастребарског. По Милановићевим речима, у бараци је било 500 људи (при том мисли, вероватно, само на Србе).²⁰

У сведочењу Симе Ђурковића постоји посредан податак да је у Јасеновац, у Брочице, 12. септембра доведено око 120 угледнијих Срба који су до тада били у Јастребарском, после транспортовања из Госпића. Чолаковић помиње да је почетком септембра доведена нова група Јевреја и Срба из Јастребарског.²¹

Адолф Фридрих сведочи да је био у транспорту Јевреја који је кренуо из Загреба 10. септембра и у току ноћи стигао у Јасеновац, преспавали су у вагонима. Сутрадан су, како каже, кренули „у дугој поворци, праћени усташама, нас око 740 према логору, који је удаљен од те станице према Новској око 6 км“, што би требало да значи да су стигли у Брочице. Ту су затекли три бараке у којима је „било врло мало људи, свега око 30 и то већином кухара, неколико писара и злогласни логорник Дијаманштајн“, да би око пола један

20 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 214–215, 277.

21 Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 44.

приметили „у даљини поворку, која је лагано ишла, као змија, све ближе нама према логору. Била је то колона од којих 1000 људи, биједних сапатника Јасеновачког логора смрти.“ Како наводи, тада (11. септембар) их је било око 1.700, док на другом месту каже да их је било око 1.800 и то у три бараке у којима су засебно били заточени Јевреји, Срби и Хрвати.²²

Јаков Кабиљо ухапшен је у Загребу 19. септембра и са још неколико стотина људи већ следећег дана доспева у Јасеновац. По хапшењу био је спроведен до локације Превој–Завртница на периферији Загреба. Важно је напоменути, како и сам Кабиљо истиче, да је с тог места већ раније био одведен велики број људи у Јасеновац. У својим сећањима он помиње колону од 1.000 људи који иду на дизање насипа уз реке Лоњу и Струг. Сведочи и да су логораши били смештени у три бараке од по 600 људи (значи било их је 1.800), као и да су у две били смештени само Јевреји. „Сваки дан су долазили нови заточеници из свих крајева НДХ“, наглашава Кабиљо.²³

Нешто пре Кабиља, у Јасеновац стиже и Егон Бергер. Он је ухапшен крајем августа у Загребу и, после неколико дана проведених у затвору, доведен је у већ помињану Завртницу, у магацин фабрике „Кристалум“, где је већ било заточено 63 људи. Дана 10. септембра група заточеника је укрцана у вагон, да би следећег дана њих 40 стигло у Јасеновац, одакле су сви одмах спроведени у шуму, тј. Брочице. Бергер потврђује сведочења других о постојању три бараке, две за Јевреје у којима је било око 700, и једну за око 600 Срба. Важно је напоменути, истиче он, да су Јевреји које помиње доведени са Пага, три дана пре његове групе, дакле 8. септембра. Према томе, по речима Бергера, 11. септембра било је укупно око 1.300 логораша у Брочицама.²⁴

22 *Сећања Јевреја...*, стр.28,30–31.

23 *Истио*, стр. 84, 86.

24 Egon Berger, *44 mjeseci u Jasenovcu*, Zagreb, 1966, str. 7–10 (Даље: Е. Бергер, н.д.).

Вукашин Жегарац сведочи да је 24. септембра, када је стигао у Брочице, било највише 1.400 логораша, али није познато да ли се тај број односи само на Србе или на све заточенике, пошто он Јевреје уопште не спомиње.²⁵

Драго Чолаковић говори о новим групама логораша, који су вероватно стигли крајем септембра и почетком октобра: 12 до 15 заточеника из Славонског Брода и Нове Градишке, као и 70 Срба сељака из бијељинског среза.²⁶

Према документима који је објавио Антун Милетић, у Јасеновац је, током септембра, послато 268 особа, од тога седам жена, 199 Јевреја, 12 Срба и 50 „комуниста“.²⁷ Није прецизирано на који се тачно логор ови подаци односе.

На основу изнетих сведочанстава намеће се закључак да је током септембра 1941. године у Брочицама свакодневно било заточено између 1.300 и 1.800 особа, а како треба имати у виду високу смртност која је завладала међу логорашима, процењује се да и поред пристизања нових заточеника њихов број није прелазило 1.800 особа. Тешко је у том периоду утврдити тачан национални састав, али су Јевреји чинили између половине и две трећине укупног броја логораша, а остало су били Срби уз неколицину Хрвата.

О Крапју и Брочицама постоји и нејасно сведочанство Алберта Маистра. Он је свом адвокату у Сарајеву дао изјаву у октобру 1945. године: ухапшен је у Сарајеву у ноћи са 25. на 26. септембар 1941, а у Јасеновац стиже 27. септембра, заједно са још 600 сарајевских Јевреја. На почетку изјаве Маистро описује логор Крапје, и наводи да је ту затекао људе доведене „из Госпића, Сланог и других приврамених логора, који су ухапшени одмах иза окупације Југославије а још нису били ликвидирани до

25 А. Милетић, н. д., књ. I, стр. 223-26

26 Д. Х. Чолаковић, н. д., стр. 52-53.

27 Милетић, н. д., књ. I, стр. 80-83.

августа исте године... Надаље, ту је била скоро читава група Јевреја, која је преко Крушчице код Травника била доведена у Јасеновац.“ Касније сведочи да је ухапшен у другој половини октобра у Сарајеву и да је у групи од 500 сарајевских Јевреја депортован крајем тог месеца у Брочице. И овај сведок помиње три бараке (две за Јевреје и једна за Србе), али је значајно и то да је према његовим речима, тада, крајем октобра 1941. године, у свакој од барака било највише 400 лежајева, док је у њима боравило преко 1.300 заточеника, то јест више од 3.900 у целом логору.²⁸

У групи од око 500 или 600 сарајевских Јевреја, који су крајем октобра доведени у Јасеновац, налазио се и Леон Коен, што се посредно намеће као закључак пошто су и Маестро и Коен боравили у истим затворима у Сарајеву и помињу групу Хрвата (Коен конкретно наводи Србе православце и Хрвате комунисте) у којој је био 70-годишњи др Ото Гавранчић, председник хрватског „Сокола“, којег су тукле усташе предвођене Љубом Милошем (Гавранчић је ускоро ликвидан). То се све дешавало првог дана пошто су преспавали у демолираној православној цркви у Јасеновцу. Коен сведочи да су после претреса спроведени у Логор II на Лоњском пољу, то јест Брочице. Значајан је и податак да Коен говори о две бараке предвиђене да приме 250 до 300 заточеника а у њима је било по 1.500 и више људи. Одатле можемо закључити да је у Брочицама крајем октобра 1941. године било око 3.000 логораша.²⁹

Мирко Першен преноси казивање Ивана Чинчурка, загребачког комунисте, који је са још 50 својих другова крајем септембра спроведен у Јасеновац. После 15 дана чекања да за њих буде изграђена посебна баракa, пребачен је у Крапје, где је у том часу боравило око 1.000 логораша, већином Јевреја, Хрвата комуниста и Срба

28 *Сећања Јевреја...*, стр. 117, 121.

29 *Истио*, стр. 140.

смештених у пет барака.³⁰

Како наводи Алберто Маестро, у Крапју се, крајем октобра или у новембру, 450 логораша пријавило за рад у Циглани, а по њиховом одласку остало је око 800 заточеника, који су касније ликвидирани.³¹ Може се закључити да је октобру, најкасније почетком новембра 1941. године, у Крапју било најмање око 1.000, а највише око 1.250 људи.

Из документа који је објавио Антун Милетић може се закључити да је у Јасеновац током новембра 1941. године послате особе „које су учествовале у комунистичко-четничкој организацији у котарима Бос. Градишка и Бања Лука“ – 41 заточеник, затим 26 Јевреја из Жепча, као и неодређени број људи из Двора на Уни, дакле најмање 67 људи.³²

Непосредно пре ликвидација логора Крапје и Брочице, у њима је боравио највећи број заточеника. Тако Вукашин Жегарац наглашава да је у време „селидбе“, било око 3.000 логораша у Брочицама, а према сећањима Адолфа Фридриха тада је било око 1.400 заточеника. Егон Бергер наводи највећи број – 3.500 логораша.³³

30 Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1990, str. 130 (Даље: М. Першен, н. д.). Осим наведенога, на стр. 131, Першен преноси и да се у Архиву Хрватске у грађи о оптужници против Анте Павелића и Андрије Артуковића налази „Попис интернираних и убијених Жидова у логору Јасеновац“ који је Јавном тужилаштву путила Јеврејска вје-роисповедна опћина у Загебу 28. августа 1951. године. У њему се налазе четири пописа: по првом је 22. октобра 1941. у Јасеновцу I Крапју тог дана било 449 Јевреја мушкараца; по другом је 24. октобра 1941. у Јасеновцу II Брочицама било 770 Јевреја мушкараца; по трећем је 21. октобра 1941. у Јасеновцу III Циглани било 216 Јевреја мушкараца; у четвртм попису сумирана претходна три. Постоји и попис жена убијених у Јасеновцу 1941, по коме је у логору, није прецизирано тачно у којем, било 346 жена, највише Јеврејки и Српкиња, као и пописи са именима 16 старица и 30 стараца који су такође убијени. Те податке нисмо користили, јер нисмо видели оригиналне пописе, а и због тога што нам и сам аутор не делује утемељено. У својој књизи „барата“ великим бројем података без одговарајуће научне апаратуре.

31 Сећања Јевреја..., стр. 118.

32 А. Милетић, н. г., књ. I, стр. 87–90.

33 А. Милетић, н. г., књ. I, стр. 224; Сећања Јевреја..., стр. 36; Е. Бергер, н. г., стр. 20.

О броју логораша у Крапју постоји значајно, мада не тако поуздано сведочанство Боже Шварца с обзиром на то да је он изјаву дао 1972. године и да сам није боравио у том логору. Он је само један од тројице преживелих од око 170 јеврејских омладинаца ухапшених у Загребу већ 27. маја 1941. године. Прошао је све ужасе логора у Копривници, Госпићу и Јадовну. Са преживелима из Сланог на Пагу транспортован је преко Јастребарског у Јасеновац, крајем августа или почетком септембра. Шварц наводи податак да је у Крапју учи ликвидације логора било око 4.000 до 5.000 заточеника, а он је тада, како каже, у Јасеновцу (не прецизира тачну локацију) радио као електричар.³⁴ Због свеобухватности сматрамо да се његово сведочење може прихватити само делимично, пошто се податак о броју заточеника пред ликвидацију логора може односити и на Крапје и на Брочице, јер Шварц није био непосредни сведок већ је пренео приче које је чуо од преживелих.

34 *Сећања Јевреја...*, стр. 252.

Табела 1
Број логораша у Крапју и Брочицама

Период	Логор	Минимум	Максимум
Крај августа – почетак септембра	Брочице	900	3.000
Крај августа – почетак септембра	Крапје	300	500
Укупно		1.200	3.050

Септембар	Брочице	1.300	1.800
Септембар	Крапје	нема података	нема података
Укупно		1.300	1.800

Октобар	Брочице	3.000	3.900
Октобар	Крапје	1.000	1.250
Укупно		4.000	5.150

Новембар пре ликвидације	Брочице	1.400	3.500
Новембар пре ликвидације	Крапје (и Брочице)	4.000	5.000
Укупно		4.000–5.400	5.000–8.500

ПРОЦЕНЕ БРОЈА УБИЈЕНИХ И УМРЛИХ ЛОГОРАША

У наставку следи анализа података које су преживели логораши износили у својим сећањима, а односе се на број убијених и умрлих заточеника на дневном нивоу. Са релативно великом сигурношћу може се тврдити да су та два логора расформирана између 14. и 16. новембра 1941. године. При изношењу резултата до којих смо дошли, имаћемо у виду временски период од првог дана који одређени сведок помиње у сећањима закључно са 15. новембром. За логор Крапје преносимо исказе само Златка Вајлера и Јакоба Данона, док су остала сведочења у вези са логором Броцице.

Већ први логораши попут Златка Вајлера, који је према непосредном сведочењу боравио у Крапју, спомињу да су од самог почетка терани на изнурујући свакодневни рад. Због тога, као и због изузетно лоше исхране, батињања и злостављања, дневно је – како су наводили – умирало неколико десетина логораша. Уколико претпоставимо да је дневно умирало или убијано минимално 20 људи, то би за цео период од 23. августа, када је Вајлер приспео у логор, износило 1.700 људи. Јакоб Данон је у Крапју боравио од 29. августа до половине октобра. Он описује како је из Крапја око 500 заточеника свакодневно одлазило да подиже насип на реци Струг, а по повратку са рада обично би „задњих 5-6 из колоне задржавали и убијали на путу. Никада се нисмо комплетно враћали у логор.“ У складу са наведеним претпоставкама, може се закључити да је у том периоду (78 дана), страдало минимално 390 до 468 људи.³⁵

35 *Сећања Јевреја...*, стр. 19, 320–321.

Реља Милановић је 2. септембра стигао у Брочице где је свакодневно бележено најмање 20 мртвих. У том 75-дневном периоду страдало је најмање 1.500 особа. Адолф Фридрих је стигао у Јасеновац, то јест Брочице, 11. септембра. Он наводи да „сваки дан у подне и навечер је бар 5-6 људи нестало“, што говори о 10 до 12 страдалих дневно, то јест 660 до 792 у назначеном периоду. Јаков Кабиљо не износи конкретне појединачне бројеве жртава, али по његовој процени, „од великог броја млађих и старијих, који су били стигли до краја 1941. године, није до прољећа остало ни 10%“.³⁶

Вукашин Жегарац (у Брочице доспео 24. септембра) наглашава: „Већ у самом почетку умирало је дневно 10–15 људи због преслабе хране и тешког напорног рада, који се обављао стално под ударцима кундака. Како је расла студен, тако се и број мртваца дневно повећавао.“ Према томе да се закључити да је за 53 дана, умрло је од 530 до 795 људи.³⁷

Алберто Маестро, који је у Крапје, односно Брочице стигао 27. октобра, истиче да је већ првог дана боравка од последица батињања усташа преминуло пет особа и да су три теже повређене. О тортури коју су спроводиле усташе сликовито говори и детаљ о реакцији једног водника:

*Када би се райортирало, да је умрло мање од десет, није био задовољан, па смо знали, да ћемо шог дана намирити жељени број мртвих.*³⁸

Уколико узмемо да је било 10 жртава дневно, до 15. новембра је било укупно 200 убијених.

Симо Ђурковић сведочи да услед тешког рада почетком октобра свакодневно умире пет до осам људи. Исте податке наводи и група Срба из Бијељине само за период од половине октобра. Ако

36 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 277; *Сећања Јевреја...*, стр. 19, 30–31.

37 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 224.

38 *Сећања Јевреја...*, стр. 122.

рачунамо период од 1. октобра долази се до броја од 230 до 368 жртава, а од 15. октобра од 160 до 256 жртава.³⁹ Леон Коен који је доведен крајем октобра прецизира:

*Сваки дан је остијало двадесет-тридесет мртвих или пошћено премаћених заточеника на насију, тјје су били и зашћавани земљом, или покојавани поред насија.*⁴⁰

Уколико за почетни дан узмемо 30. октобар, у периоду од 17 дана страдало је од 340 до 510 људи.

Група логораша из Бијељине сведочи да је у раду на подизању насипа у првој половини новембра свакодневно страдало по 10–15 људи, а једног дана чак 22 човека. Логораше нису убијали из пушака, већ би их усташе дотукле дебелим моткама.⁴¹ Према томе, за 15 дана убијено је најмање између 150 и 225 заточеника.

Утврдили смо да логораша свакодневно убијани, као и да су масовно умирали од последица ропског рада, малтретирања усташа, грозних услова смештаја у логорима и изостанка медицинске неге. Податке о броју жртава у петомесечном периоду постојања поменутих логора наводимо под претпоставком да су логораша страдали свакодневно у истом обиму. Мада тако добијени подаци не могу бити узети као потпуно поуздани, морали смо поћи од дате претпоставке како би био утврђен могући распон између минималних и максималних бројева жртава. Разумљиво, подаци се не подударају увек, не само због разних процена броја жртава, већ посебно због различитих периода које обухватају.

Најмање прецизна чини нам се процена Златка Вајлера, а уједно се за њу може рећи да је и најпроизвољнија, јер смо само на основу података да је реч о „неколико десетина“, за минимални број узели

39 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 242, 312.

40 *Сећања Јевреја...*, стр. 141.

41 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 242–243.

20 жртава. Према његовом сведочењу, испада да број жртава у назначеном периоду никако не може бити мањи од 1.700 особа. У исказу Јакоба Данона стоји податак да је минималан броју жртава 390. Не можемо дати процену максималног броја жртава, јер је максимални број жртава у сведочењу Јакоба Данона мањи од минималног Златка Вајлера. Врло је вероватно да је он вишеструко већи, јер се ради о „неколико десетина“, али ми једноставно не можемо дати иоле поуздану процену на основу тог податка.

Током септембра у Брочице су доведени и Реља Милановић, Адолф Фридрих и Вукашин Жегарац. Ако анализирамо податке из њихових сведочења долазимо до минималног броја од 530 жртава из исказа Вукашина Жегарца (који уједно „покрива“ период од 24. септембра), и до максималног броја од најмање 1.500 жртава у исказу Реље Милановића.

Последња група логораша наводи податке за октобар и прву половину новембра, за логор Брочице. Број жртава се креће у распону од 150 до 510 људи само за тај кратак период. Они тврде да је свакодневно убијано или умирало између пет и 30 људи. Уколико бисмо претпоставили да је континуирано, свакога дана од оснивања логора Брочице, страдало толико људи, а прва сведочења казују да су ту први заточеници доведени око 21. августа 1941. године, у периоду од 87 дана минимално је страдало 435, а максимално 2.610 логораша. У логору Крапје (ако за дан оснивања логора узмемо 23. август 1941. године, датум који помиње Вајлер) према истој претпоставци минимално је било 425, а максимално 2.550 жртава.

Табела 2
Број жртава у Крапју и Брочицама према процени логораша

Логори	Крапје	Брочице	Оба логора
Минимум	1.700	530	2.230
Максимум	1.700	1.500	3.200
Минимум (5 жртава дневно)	425	435	860
Максимум (30 жртава дневно)	2.550	2.610	5.160

Процена	Логор	Време	Број жртава
З. Вајлер	Крапје	23. август – 15. новембар	најмање 1.700
Ј. Данон	Крапје	29. август – пол. октобра	390–468
Р. Милановић	Брочице	2. септембар – 15. новембар	најмање 1.500
А. Фридрих	Брочице	11. септембар – 15. новембар	660–792
В. Жегарац	Брочице	24. септембар – 15. новембар	530–795
А. Маестро	Брочице	27. октобар – 15. новембар	200
С. Ђурковић	Брочице	1. октобар – 15. новембар	230–369
Срби из Бијељине	Брочице	15. октобар – 15. новембар	160–256
Л. Коен	Брочице	30. октобар – 15. новембар	340–510
Логораша из Бијељине	Брочице	1–15. новембар	150–225

БРОЈ ЖРТАВА МАСОВНИХ ЗЛОЧИНА

Масовни злочини над Србима, Јеврејима и противницима усташког режима из редова хрватског народа почели су убрзо по оснивању Независне Државе Хрватске, априла 1941. године. Злодела се временом појачавају на готово целокупној територији те државе, као и у концентрационим логорима који су убрзо основани – Копривница, Госпић (у оквиру њега Јадовно и Паг), Крушчица и други. Када говоримо о систему логора Јасеновац, сматрамо да се првим злочином у оквиру тог стратишта може сматрати смрт неколицине логораша током транспорта из Госпића у Јасеновац, августа 1941. године.

Симо Ђурковић наводи податак да је већ у првом транспорту Срба из Госпића до Јасеновца, на путу до Јастребарског од жеђи умрло 12 заточеника. С друге стране, Драго Чолаковић тврди да је био присутан када је у Јастребарском, док су 20. августа чекали да продуже за Јасеновац, из вагона изнето 30 људи који су умрли из истог разлога. У писму Богдана Рашковића генералу Милану Неђићу од 2. септембра 1941. године између осталог стоји:

Транспортовање Срба железницом из логора у логор врши се на нечовечански начин. У Јастребарско стигао је 20 августа један блондирани транспорт из Госпића са 5, а 21 августа са 11 мртвих. У вагоне је стижано по 50 до 60 људи и транспортовано 3 дана у затвореним вагонима без воде и хране. Два Србина, који због пренапнатости нису више могли да уђу у вагон, убијени су на лицу места.

То је, без сумње, транспорт којим су у Јасеновац стигли Чолаковић и другови. На основу доступних података може се утврдити да је приликом транспорта првих логораша у систем логора Јасеновац страдало између 12 и 30 људи.⁴²

Први велики масовни злочин у оквиру система логора Јасеновац догодио се убрзо по формирању логора Брочице. О томе постоји неколико исцрпних сведочења. У њима се не поклапа тачно време извршења злочина, али је разумљиво да је то злодело оставило дубок утисак на све логораше, пошто им је на тај начин стављено до знања шта и сами могу да очекују. Тако Драго Чолаковић преноси да је „узрок“ тог злочина било бекство тројице Срба 22. августа. То је по свој прилици прво регистровано бекство из логора. Због тога су усташе издвојиле 400 сељака (24. августа 200 и сутрадан 25. августа још 200) и одвели их у непознатом правцу.⁴³

О том злочину говори и Симо Ђурковић:

Трећеј дана по доласку у логор (мисли на свој долазак 21. августа – прим. аутора) успело је четворици (Чолаковић помиње тројицу – прим. аутора) Срба зашоченика да побегну из логора... Пећој дана појавио се међу нама... Вјекослав Лубурић... После тога је наредио да се одвоје сељаци на једну страну од траћана и од прилике две трећине нас су били сељаци, који су се одвојили, њих око 600. Одмах су ове људе формирали у две партије и одвели из логора у неизнатном правцу где за њих ништа нисмо могли сазнати где су и шта је са њима. Ипак смо чули са разних страна да су ови људи одведени у Сл. [авонску] Пожегу и тамо сви убијени.

42 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 77, 310; Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 30.

43 Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 39–40.

Пошто је доиста 26. августа 1941. у Сл. Пожеги извршено 'ликвидирање' неколико стотина Срба интернираца сељака, није искључено да су то баш они наши другови интернирци из јасеновачког логора, јер се временски поклапа одлазак интернираца из јасеновачког логора са извршеним убијањем у логору у Сл. Пожеги.⁴⁴

У исказу групе Срба из Бијељине датом Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду стоји следеће:

Дана 30. августа 1941. године око 10 сати пре подне одвојили су из наше групе све сељаке њих око 500 – повезали их жицом два по два за руке и одвели их према жељезничкој станици. Усташе су говорили, да су ти сељаци оштремљени у Немачку на рад, а групу да су одведени у Сл. Пожегу и тамо убијени. Ти сељаци били су из срезова бијељинској и зворничкој, те нешто из бјеловарској. Познавајући методе усташа вјерујемо да су ти сељаци убијени.⁴⁵

Вукашин Жегарац изјављује:

Пре нашег доласка око 500 сељака оптерано је из логора, али се никада није сазнало камо и шта је са њима било. Једни су тврдили да су одведени у Немачку на рад, а групу да су одатнани у Сл. Пожегу, где су убијени.⁴⁶

На основу наведених сведочења, закључујемо да је између 24. и 30. августа по наређењу Вјекослава Макса Лубурића из логора Брочице издвојено између 400 и 600 Срба сељака који су у назначеном периоду, или убрзо после њега, ликвидирани.

44 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 311.

45 *Исто*, стр. 241.

46 *Исто*, стр. 222–223.

Златко Вајлер помиње стравичан злочин током септембра 1941. године, приликом градње насипа на реци Струг:

Терали су нас као звери, ња иако радећи цео дан без одмора, уз стално дивљање усташа, остало је више од 100 убијених друјева чија су тела била уграђена у обале насипа.⁴⁷

Крајем септембра исте године догодио се још један злочин, опет због бекства двојице Срба који су напали и онеспособили усташког стражара док су радили изван логора у шуми. Вукашин Жегарац преноси да се то бекство догодило два дана пре његовог доласка, то јест 22. септембра. Због тога је Љубо Милош наредио неколико постројавања („наступ“) свих Срба у логору и интенивирање убицајеног батињања и малтретирања. После неколико дана је 26 Срба издвојено и стављено у „жицу“, у својеврсни кавез ограђен бодљикавом жицом не виши од 100 до 160 сантиметара, површине око 10 квадратних метара, где су они, на голој ледини, провели, према разним сведочењима, између два (Драго Чолаковић) и осам (група Срба из Бијељине) дана. И поред тога што се у том простору човек није могао исправити, усташе су заточеницима у „жици“ браниле да клекну или легну, а вода им је увек било до колена. После тога су уз батињање кундацима изведени ван логора и стрељани. То се по исказу Стеве Симића догодило 4. октобра. То потврђује и Ристо Сјтепановић, с тим што он наводи да је ликвидирано 25 „најугледнијих интелектуалаца“.⁴⁸

47 *Сећања Јевреја...*, стр. 321.

48 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 217, 223–224, 242, 311–312, књ. IV, стр. 296; Д. Х. Чолаковић *н. г.*, стр. 47–52.

У сећањима преживелих логораша нарочито су упечатљиви описи појединих ликвидација и масовних злочина којима су усташе „крунисале“ свакодневно малтретирање логораша и њихово гоњење на ропски рад. О једном таквом злочину сведочи Адолф Фридрих:

Једног октобарског јутра за вријеме рада на Насипу дошао је тада водник Машијевић Јозо, шакођер један од познатих кољача, који је за своје 'заслуге' достигао и чин сањника кроз 4 године кољачког рада. Сакупио је сву стражу, која нас је чувала и одржао јој говор. Било је то неко наређење, које смо ми брзо осјетили. За пар часака послије тога бацили су се сви стражари на нас као аждаје и почеше нас немилосрдно ударати батинама, лојашама и пушкама тако јако, да није нико скоро од преко 1.500 заточеника тог дана остао неповријеђен. Резултат је био: 19 убијених и преко 50 теже повријеђених, који нису могли ићи до логора па смо их морали возити у шачкама.⁴⁹

Драго Свјетличић износи да је једног дана на раду на насипу убијено седморо браће Срба из Лике, а да су, по његовој рачуници, усташе током рада на великом насипу на Сави, у октобру, убили око 60 Срба. Ристо Стјепановић сведочи да је убијено око 20 болесних логораша, које су усташе извеле из амбуланте, да би их наводно пребацили на лечење у Сисак.⁵⁰

Алберто Маестро преноси причу Фрање Јакоба о злочину који се догодио пре него што је Маестро дошао у Крапје. Усташе су у том периоду стрелале 73 Јевреја, већином велетрговаца. Можда је, али се то не може са сигурношћу тврдити, реч о истом злочину који помиње и Ђорђе Милиша. Он износи да је по наређењу и под командом Макса Лубурића, Ивице Матковића, Љубе Милоша и

49 Сећања Јевреја..., стр. 32.

50 А. Милетић, н. г., књ. I, стр. 369, књ. IV, стр. 295.

фра Мирослава Мајсторовића Филиповића издвојено и у околини Липовљана побијено 80 Јевреја, студената и интелектуалаца.⁵¹

Злочини се настављају и у новембру 1941. године. Адолф Фридрих описује догађај који се збио почетком тог месеца, нешто пре ликвидације логора Брочице, а чији је главни актер Љубо Милош – незадовољан темпом радова на насипу – наредио да се издвоји десетина која је по усташким „нормама“ најмање радила.

*Милош је сјашио са коња и наредио, да сами заточеници скину њиведеној десетини хаљине до тола и сјао је лично њлешнем жицом да шуче свакој, која је њо један усташа држао, да су већ код њрвих удараца њадали. Ударао је њо леђима и сшражњици њако немилосрдно, да су иза свакој удараца остшјале маснице. Свих десетш је њоњадало, ња су их онда чизмама онесвјешћене ударали и тазили док нису њресшали даватињ било какав знак живошта. Двојицу, који су још мало сшћњали, сам је Милош њреклао, а и над остшалим су устшаше морале да исшале њо два метка у њлаву, за сваку сигурностш.*⁵²

При повратку у логор, двојица заточеника су се бацила под воз, а увече је један од у то време ретких лекара заточеника испио скривени отров и тако себи прекратио муке.

Иако је већ поменуто како је према сведочењу групе Срба из Бијељине у првој половини новембра убијано по 10–15 људи, овде подсећамо да су само у току једног дана ликвидиране 22 особе.⁵³

На крају издвајамо и први злочин поменут у првом извештају о злочинима у логору Јасеновац, публикованом још за време рата, 1942. године. Габријел Винтер, Душан Ђулум, Јосип Хиршбергер,

51 Сећања Јевреја..., стр. 117; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 260–261.

52 Сећања Јевреја..., стр. 34.

53 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 242–243.

Мирко Унтербергер, Антон Дајч и још двојица неименованих сељака дају исказе и о злочинима у логору Крапје, на основу сведочења једног неименованог логораша, који их је случајно преживео. Они преносе да је приликом једног „наступа“, паљбом из митраљеза побијено око 150 логораша. То се догодило два-три дана пре пребацивања заточеника у Јасеновац и могло је, како су навели, страдати и више људи да се митраљез није заглавио.⁵⁴ Могуће је да је наведени злочин почињен у склопу ликвидација логора, али такав закључак не може се узети као потпуно поуздан.

Сабирањем долазимо до минималног броја од 983 и максималног од 1.201 жртве.

54 *Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora*, S. I. 1942, str. 43–44 (Даље: *Јасеновачки логор. Искази...*).

Табела 3
Број жртава масовних злочина у Крапју и Брочицама пре
ликвидације логора новембра 1941. године

Злочин	Датум	Број
Умрли од жеђи приликом транспорта из Госпића у Јасеновац	19–21. август	12–30
Убиство Срба сељака	24–30. август	400–600
Убиство приликом рада на насипу (З. Вајлер)	септембар	100
Убиство због бекства двојице Срба	око 4. октобра	26
Убиство приликом рада на насипу (А. Фридрих)	октобар	19
Убиство браће Срба из Лике (Д. Свјетличић)	октобар?	7
Убиство приликом рада на насипу (Д. Свјетличић)	октобар	60
Убиство групе Јевреја (А. Маестро)	пре 27. октобра	73
Убиство групе Јевреја (Ђ. Милиша)	септембар или октобар	80
Убиство приликом рада на насипу (А. Фридрих)	почетак новембра	13
Убиство групе логораша (Срби из Бијељине)	почетак новембра	22
Убиство групе логораша (извештај из 1942.)	почетак новембра	150
Убиство болесника (Р. Стјепановић)	окобар/ новембар	20
Убиство Отона Гавранчића	окобар/ новембар	1
Укупно	август - половина новембра	983-1.201

БРОЈ ЖРТАВА ПРИЛИКОМ ЛИКВИДАЦИЈЕ ЛОГОРА КРАПЈА И БРОЧИЦА

Средином новембра 1941. године логори Крапје и Брочице су престали да постоје. Скоро сви логораши су погубљени, углавном на разне монструозне начине. Та збивања такође су оставила дубок траг у сећањима малобројних преживелих и о свему томе је сачувано доста података.

У првом извештају о Јасеновцу, издатом 1942, године, стоји да је приликом њиховог спровођења у Јасеновац од 1.000 преосталих логораша у Крапју, страдало око 200 логораша. Сутрадан, по доласку у Циглану, на мучки начин убијен је неодређен број логораша, чија су тела потом камионима одвежена натраг у Крапје и тамо покопана.⁵⁵

Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина наводи да је због обилних киша и поплава у том периоду и самим усташама постало јасно да не могу одржати логоре Крапје и Брочице, па су стога одлучили да их расформирају. Комисија је на основу сведочења Ивана Филипчића, Мије Ауфербера, Ота Брејера (Breuer), Јешуе Абинума, Јакоба Данона, Бранка Илића и Рудолфа Словенца закључила следеће: око 15. новембра 1941. године Лубурић је наредио да се покољу сви заточеници неспособни за рад (600–700), а још 85 је на исти начин страдало зато што су молили бољу храну. У исто време је у логору број II убијено око 50 Јевреја по наређењу Љубе Милоша с циљем да се утера страх у кости онима који „неће да раде брзо“. Преосталих 700 заточеника је пребачено у логор број III, Циглану. По окончању тог депортовања у животу је остало само 250 људи и они су били први заточеници Циглане.

55 *Јасеновачки логор. Искази...*, стр. 43–44.

На основу изнетих података може се закључити да је за време ликвидације логора Крапја и Брочице и пребацивања заточеника у Циглану страдало од 1.185 до 1.285 људи.⁵⁶

Ђорђе Милиша сведочи о броју логораша непосредно пре ликвидације: „У логору II Јасеновцу, удаљеном отприлике 6 км од циглане, било је највише 2.500 Жидова“. Нешто касније каже да „укупно је било упуслено двије хиљаде заточеника“, не прецизирајући колико је било Срба а колико Јевреја. На основу његовог исказа, изгледа да је око 2.225 људи страдало приликом ликвидације логора Крапје и Брочице, као и приликом рушења Брочица, а у Циглану је стигло око 425 заточеника.⁵⁷

Исказе непосредних сведока српске националности, који су о својим страдањима известили чиновнике Комесаријата за избеглице и пресељенике у Београду, објавио је Антун Милетић, а Јевреји су слично учинили у књизи *Сећања Јевреја на логор Јасеновац*.

Како у позну јесен 1941. године време постаје све хладније, а кише све чешће и јаче, тако цело подручје око Јасеновца, укључујући и Крапје и Брочице, бива поплављено. Почетком друге декаде новембра (у неким изворима 10, а у другим 14. новембра) вода је била толико надошла у Брочице да су усташе одлучиле да све заточенике изведу из логора, а да изван број њих пребаце у Крапје, а остале на простор циглане у некадашњем власништву Србина Озрена Бачића и синова, у непосредној близини места Јасеновац. Према речима Вукашина Жегарца, у часу пребацивања у Брочицама је укупно било око 3.000 људи, 570 Срба и 2.430 Јевреја, док Реља Милановић износи податак око 450 Срба и 500 Јевреја. Жегарац напомиње да је током пребацивања број од око 3.000 логораша у Брочицама преполовљен, то јест да је страдало 1.500 заточеника. Од око 570 Срба, колико их је према исказу Жегарца било у Брочицама, нешто мање од 200 је пребачено у Крапје. Он не зна колико их је убијено на путу до Крапја, али су свакако

56 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 41–42.

57 Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 78–79.

сви преживели били ликвидирани на Бадњи дан, 24. децембра, заједно са Јеврејима. У исказу групе логораша из Бијељине помиње се број од око 200 Срба пребачених у Крапје поменутог дана, а наводе и да је већ на путу убијено око 30 заточеника, док Симо Ђурковић говори да је пребацивање организовано претходног дана, 13. новембра, а да је у Крапје упућено 250, односно 280 Срба а на путу их је убијено око 50. Драго Чолаковић каже да је пребацивање логораша из Брочица почиње 13. новембра тако што су тада издвојени болесни да би „се преместили у нерадни логор Крапје“ и та група је бројала 260 Срба.⁵⁸

Све што се догађало током пребацивања логораша из Брочица у Циглану детаљно су описали преживели заточеници у својим сведочењима. Према Жегарцу, „селидба“ се догодила 14. новембра, и од 300 Срба који су депортовани у Циглану, сутрадан, 15. новембра, у животу их је остало око 120, што значи да је том приликом убијено око 180 Срба. На исти број налазимо и у изјавама групе Срба из Бијељине (који наводе да се то догодило 15. новембра), док Симо Ђурковић износи податак да је у Циглану дошло само 80 људи, а да је на рушењу барака у Брочицама остало да ради 120 заточеника. Реља Милановић наводи да је на радовима остало 80 Срба и да су одмах сахранили 15 убијених Јевреја који су ту остављени због старости и болести. „Њих су усташе поубијали пред нама летвама, кочевима и бодежима.“ Чолаковић преноси да је 14. новембра у Циглану кренуо остатак од 1.200 људи (вероватно мисли и на Србе и на Јевреје), али их је 100 враћено да руше бараке. Све то, али без изношења одређеног броја убијених логораша, потврђује и Ристо Стјепановић.⁵⁹

На основу тих података можемо закључити да је половином новембра из Брочица у Крапје упућено између 200 и 280 Срба, да их је успут убијено између 30 и 50, да су сви они ликвидирани до

58 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 224–225, 243, 278; Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 58–59.

59 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 278–279, књ. IV, стр. 296–297; Д. Х. Чолаковић *н. г.*, стр. 58–60.

краја 1941. године. Такође сазнајемо да је од оних који су упућени у Циглану страдало око 180 људи или током самог пута, или прве ноћи у Циглани услед смрзавања.

Према доступним подацима закључујемо да је на рушењу барака у логору Брочице 15. новембра остало између 60 и 120 Срба. Као „испомоћ“ тој групи, усташе сутрадан доводе између 16 и 60 Јевреја из Циглане, а вероватно истог дана долази нова група од око 100 Срба са Кордуна. Због, како је речено, наводног покушаја бекства, усташе 17. и 18. новембра убијају укупно 76 Срба са Кордуна. Реља Милановић сведочи да су због покушаја бекства четворице Срба из Карловца, усташе 21. новембра постројиле око 140 Срба и 200 Јевреја да гледају егзекуцију двојице бегунаца (друга двојица су претходно убијена), да би после тога логораши били натерани на „пливање“ у леденој води око логора. Тог дана је регистровано 76 мртвих. Рушење је завршено после 20. новембра, да би потом логорашима било наређено да копају рупу „за креч“, то јест раку за 80 људи, у којој је истог дана сахрањено 56 старца, Срба, Јевреја и мањи број Хрвата. У ту рупу су спуштани лешеви и других убијених заточеника, међу којима су 23. новембра била тела групе Срба из Циглане, као и свих који су радили на рушењу барака логора Брочице. Чолаковић сведочи о групи од око 70 Личана коју усташе доводе у време рушења логора Брочице. Због покушаја бекства двојце логораша (који су ухваћени и убијени), приређено је „пливање“ радника Личана, који су радили на рушењу, и тада их је око 30 страдало, а убијања су настављена до краја дана.⁶⁰Из те групе Личана преживело је само између 20 и 25 заточеника и они су крајем новембра враћени назад у Циглану.

И овде издвајамо сведочење Драга Свјетличића због тога што износи податке који се по временским одредницама не поклапају са осталим исказима, јер се, према његовим речима, све описано

60 Д.Х.Чолаковић, *н.г.*, стр.66–67.

збивало неколико дана раније. По његовом исказу, усташе већ 4. или 5. новембра издвајају око 150 старих и болесних Срба и упућују их у Крапје да се тамо „опораве“. Он износи да је касније сазнао „да је тај логор, у којем је било неколико хиљада Срба и Жидова потпуно ликвидан на тај начин, да су сви заточеници у њему побијени“,⁶¹ укључујући и већ поменутих 150 Срба. После тога, 9. новембра издато је наређење да преосталих 240 Срба буде пребачено у Циглану, али су из транспорта издвојена 62 заточеника (међу њима је био и Свјетличић) и враћена у Брочице да раде на рушењу логора, да би им сутрадан, 10. новембра усташе послали у испомоћ 65 Јевреја. Следећих дана довођени су нови логораши: 11. новембра 110 Срба, 13. новембра 200 старијих Јевреја из Сарајева, и 14. и 15. новембра 108 Срба и 135 Јевреја (Антун Милетић издваја документ од 18. новембра где стоји да је из Сарајева 16. новембра послана група комуниста и четника (било их је 171) припадника јеврејске, православне, римокатоличке и исламске вероисповести).⁶² По Свјетличићевој рачуници произилази да је око 15. новембра у Брочицама било укупно око 280 Срба и 400 Јевреја. Он помиње неколико злочина. Већ 12. новембра због пријаве усташког доушника, Јеврејина званог Бугар, сви логораши су морали да „пливају“ у 75 сантиметара дубокој води. То се десило и после два дана, 14. новембра, и тада је страдало 77 логораша, а истог дана, по подне, усташе и Бугар су заклали још 16 Срба. Као и остали, Свјетличић наводи да је рушење завршено после 20. новембра, да су затим копали „рупу за креч“ у којој су сахранили убијене логораше, док се он са преживелима вратио у Циглану 28. новембра. За разлику од осталих, Свјетличић сматра да је преживело 37 заточеника.

Када се износе закључци о броју жртава приликом рушења логора Брочице, може се говорити о броју жртава током појединачних злочина, али и извести посредна рачуница о укупном броју

61 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 369–371. 62

Истио, стр. 95–97

жртава одузимајући број преживелих од броја логораша који су били у логору или су доведени у Брочице у време рушења барака. Када се саберу појединачне жртве добија се број од 97, према сведочењу Свјетличића, и 136 према сведочењу осталих, а ако се на то дода 15 Јевреја убијених јер су усташе процениле да их због старости и болести и не треба пребацивати у Крапје, долази се до броја од 151 жртве. Реља Милановић тврди да је на рушењу било ангажовано 340 логораша, а Драго Свјетличић спомиње 680 људи, тако да се одузимањем броја преживелих (минималан је 20 а максималан 37) долази се до броја од 303–320, односно 643–660 жртава. Закључак је да је према изнетим сведочењима само током рушења логора Брочице страдало минимално 303, а максимално 660 људи.

Сведочења Јевреја нису обимна, детаљна и поуздана као код Срба, што је и разумљиво с обзиром на то да су Срби изјаве дали у Комесаријату 1942. године, а Јевреји тек после рата, док је Егон Бергер своја сећања сакупио у књизи објављеној 1966. године.

Адолф Фридрих је био у групи од 30 логораша која је одведена да руши баракe у логору Крушчица код Травника. То је трајало 10 дана, а повратак у Јасеновац дочекало је 14 заточеника из те групе. Фридрих није прецизан ни кад је реч о времену када је рушење спровођено, а додатну забуну изазива када наводи да су се преживели из те групе вратили у логор Јасеновац II, непосредно пре његове ликвидације, и то у децембру 1941. године:

Слиједете дана на нашоју за рад објавио је логорник, да сви болесни, слаби и они који мисле да не могу радити теже физичке послове, нека се пошаве на сирину, да ће они ићи у друти логор тјје ће им бити боље, јер неће морати радити. Овдје ће остати само здрави и јаки заточеници, пошто ће то бити 'радни логор'. Јавило се скоро половина, око 700, и одмах им је наређено да спреме своје ствари. Кренули су за пар минути на цесту, тјје их је чекало око 200 усташа са стројницама, крајковима и ло-

пашама. Одвели су их према најближој шуми, а за највише пола сата чули смо страшну пуцњаву из стројница, која није трајала више од десет минута. Друго дана су усташе камионом превозиле руксаке и геке, одијела, ципеле и групе дроњке, па је нама свима било јасно шта се догодило, шј. да они заиста неће више морати ништа да раде. Побијене су закопали у истој шуми, а нас 'млађе и јаче' су преселили у логор Јасеновац 3, на Циглану, тј. је су само неки остали до задње дана логора НДХ⁶³, навео је у својој изјави Фридрих.

Према том исказу може се тврдити да је у Брочицама непосредно пре ликвидације логора било око 1.400 људи, од којих је половина, око 700 заточеника, одмах побијена, док је огромна већина осталих страдала у Циглани.

Леон Коен тврди, не наводећи тачан датум, да „је око две до две и по хиљаде потпуно исцрпљених логораша било премјештено у логор Јасеновац IIIб – Циглану... То пребацивање заточеника извршено је у двије групе. У првој групи су селили нас млађе до тридесет година, а у другој групи остале. Ми смо пошли већ касно поподне, а друга група тек увече по ноћи.“ Даље казује да је из прве групе страдало око 100 људи, а из друге групе још више заточеника, мада не наводи тачан број. Затим износи да је са првом групом стигао пред капију Циглане, видео је наслагана тела 400–500 усмрћених. Није јасно да ли су ти лешеви заточеника из друге групе из Крапја, или с неког другог места? Када се све узме у обзир, према исказу Коена из Брочица је кренуло 2.000–2.500 људи, из те групе је сигурно страдало око 100 логораша, док се за још 400–500 то не може поуздано тврдити. Дакле, према томе, у Циглану је стигло између 1.400 и 2.000 логораша и то, вероватно, само Јевреја.⁶⁴

63 *Сећања Јевреја...*, стр. 34–36.

64 *Исто*, стр. 141–142.

Егон Бергер, говорећи о истом догађају, наводи прецизније, али донекле другачије информације. Он тврди да је група болесних и старијих људи бројала 1.600 људи и да су они из Брочица спроведени у Крапје (а не у Циглану, како сведочи Коен), те да је у Крапје стигло само 100 заточеника, што значи да је тада убијено 1.500 људи. У Брочицама је остало 1.900 логораша и они су почели да дижу „мали насип“ који је штитио Циглану. Бергер потом наводи да је 13. новембра почињен масовни покољ, и да је од некадашњих 1.900 остало 1.100 логораша који ће бити пребачени у други логор (значи, убијено је 800 људи). Следећег дана, 14. новембра почела је „селидба“ и том приликом је страдало 50 заточеника. На крају у Циглани је следећег дана остало живих само 600 логораша.⁶⁵ Према томе, како тврди Егон Бергер, нешто пре рушења барака у логору Брочице је страдало 1.500, а током саме ликвидације тог стратишта 1.300 људи, што укупно даје број од 2.700 жртава.

Јаков Атијас је у Јасеновац доведен 19. септембра. Он сведочи да су једног дана због надоласка Саве логораша из Јасеновца пребачени у Крапје и да се том приликом у бујицама „угушило“ око 500 људи. У Крапју је био 15 дана, за то време логораша нису извођени на присилни рад због лоших временских прилика, али је, с друге стране, сваки дан издвајано 50 до 100 Јевреја који би потом били ликвидирани. Он је преживео захваљујући томе што се добровољно пријавио за рад у „радни логор“ Јасеновац. Према том исказу може се закључити да је у Крапју само у року од 15 дана страдало од 750 до 1.500 људи, као и још 500 људи приликом транспорта.⁶⁶

Јаков Кабиљо је преживео пакао Крапја и био је међу оних 400 заточеника који су као „јачи и млађи“, средином новембра, били одређени да буду пребачени у логор Јасеновац, то јест Циглану. После неколико дана у Циглану је доведена и група логораша из

65 Е. Бергер, *н. г.*, стр. 19–20, 23–25.

66 *Сећања Јевреја...*, стр. 74–75.

„Јасеновац 2“ (Брочице), тако да се ту, по његовим речима, нашло 800 заточеника из два расформирана логора. У „Јасеновцу 2“ је остало око 550 људи, затворених у бараке, којима није достављена храна па су тако били „препуштени немилој судбини. Пред сам Божић 1941, одведена је мања група од 50 заточеника из Циглане на рушење барака у логор Јасеновац 2. Само се неколико од ових вратило“, сведочи Кабиљо. Тамо су затекли лешеве логораша који су били остављени да помру у баракама. Кабиљо наводи и сведочење једног заточеника Бугарина, који је био приморан да учествује у клању око 700 логораша преосталих у Крапју. Могуће је да је то у ствари већ помињани усташки доушник, Јеврејин под надимком Бугар. То се десило у ноћи са 21. на 22. новембар. Према наводима једног усташе, тада је поклано 613 жртава.⁶⁷

Раније је већ помињан податак Алберта Маестра да је крајем октобра или у новембру 1941. године из Крапја у Циглану пребачено око 450 људи, док је око 800 остало у Крапју да би потом били ликвидирани. Ти подаци скоро да се подудару са онима које наводи Кабиљо. Нешто касније Маестро казује да је група логораша из Брочица пребачена у Циглану 11. новембра.

На први масовни злочин у Циглани није се дуго чекало. Усташе, предвођене Максом Лубурићем и Љубом Милошем, побиле су 14. новембра 120 новопридошлих логораша у Циглани. После неколико дана, Маестро посредно сазнаје да је логор Брочице расформиран и да је тамо побијено око 1.200 последњих логораша. Те податке је чуо од људи који су их покопали, а већина је такође страдала – од 60 логораша „гробара“ одведених у Брочице да покопају убијене живих се вратило само 25 заточеника.⁶⁸

Божо Шварц наглашава да је једне ноћи из митраљеза побијена безмало половина од укупног броја заточених (4.000–5.000), док је друга половина натерана да трчећим кораком, боса, иде ка 12

67 *Истио*, стр. 86–90.

68 *Истио*, стр. 122–123.

километара удаљеном Јасеновцу. Од 2.000 до 3.000 логораша стигло их је 300–400, а половина пристиглих се смрзла прве ноћи. Из исказа Шварца произилази да је страдало између 3.800 и 4.850 заточеника.⁶⁹

Златко Вајлер описује ликвидацију логора Крапје следећим речима:

Оснивањем логора Јасеновац, логор у Крапљу је изгубио свој значај, па су усташе припремиле његову коначну ликвидацију. Неколико дана пред ликвидацију логора издвојена је група од 50 логораша која је имала задатак да ископа дубок јарак на североисточној страни логора, наводно као помоћну брану у случају да продре река Стуру. Крајем октобра око 18 часова, пре вечере даје знак за коначни збор свих заточеника. Пошли су сви изишли на место ископавања, одједном је са свих страна отворена ватра из митраљеза и пушака и тако су ликвидирани сви преостали заточеници из логора Крапје: по једној верзији око 1.200, по другој више од 2.000 заточеника. Раније у њу сврху издвојених десетак логораша бацали су током целе ноћи лешеве убијених и рањених у већ ископану раку и до јутра је зашћавали. Ликвидацију логора извршио је усташки најпоручник Пудић звану 'Парализа'. Суштрадан по ликвидацији логора, у Јасеновац је доведено десетак преживелих логораша из Крапља. О свему овоме причао ми је Милан Леишнер, родом из Вараждина, који је присуствовао ликвидацији, а пошто је са логорском архивом пребачен у Јасеновац где је радио у логорској архиви. Убијен је 1944. године.⁷⁰

Према већ поменутом исказу Ивана Чинчурка који преноси Мирко Першен, од око 1.000 логораша у Крапљу, остало је неколико десетина Јевреја и око 50 комуниста који су пребачени у Јасеновац.⁷¹

69 *Истио*, стр.252.

70 *Истио*, стр.321.

71 М. Першен, *н. д.*, стр.130.

Ако је по сведочењима преостало највише 100 преживелих, може се претпоставити да је страдало максимално 900 логораша.

Као што се из претходно наведеног може видети, сведочења о броју страдалих од средине до краја новембра 1941. године су бројна и међусобно се прилично разликују, како по изношењу броја жртава, тако и по поузданости. Како је већ указано, најнепоузданије је сведочење Боже Шварца, које уједно износи и максималан број од 4.850 страдалих логораша. Иако се тај број односи само на логор Крапје, ми смо га узели за максимални број за оба логора, јер у свим осталим случајевима наведени максимални бројеви су нижи од поменутог и када се саберу жртве оба логора.

Минимални број жртава који се помиње приликом ликвидације Крапја и Брочица је 200, али се он односи само на Крапје, док смо ми узели као минимални број жртава онај који је изнела Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина и за Крапје и за Брочице. Значајно је навести да су у дате бројеве жртава увршћени и логораши који су умрли или убијени прве ноћи по приспећу из Крапја и Брочица у Јасеновац, то јест Циглану.

Табела 4
Број жртава приликом ликвидације логора Крапје и Брочице и преживели у Циглани

Јасеновац – извештај из 1942.	Крапје	200
	Циглана преживелих	800
Комисија за утврђивање злочина	Крапје и Брочице	1.185–1.285
	Циглана преживелих	250
Ђ. Милиша	Крапје и Брочице	2.225
	Циглана преживелих	425
В. Жегарац	Брочице	1.500
Група из Бијељине	Брочице – Рушење	303–660
Група из Бијељине	Циглана преживелих	120
А. Фридрих	Брочице	700
	Циглана преживелих	700
Е. Бергер	Брочице и Крапје	2.700
	Циглана преживелих	600
Ј. Атијас	Крапје	1.250–2.000
Ј. Кабиљо	Брочице или Крапје	550–700
	Циглана преживелих	750
А. Маестро	Крапје	800
	Брочице	1.200
	Циглана преживелих	450
Л. Коен	Брочице или Крапје	500–600
	Циглана преживелих (из Брочица)	1.400–2.000
Б. Шварц	Крапје и Циглана прве ноћи	3.800–4.850
	Циглана преживелих	150–200
З. Вајлер	Крапје	1.200–2.000
И. Чинчурак	Крапје	900
Минимум (Крапје и Брочице)		1.185
Максимум (Крапје и Брочице)		4.850

Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача је проценила да је у Крапју и Брочицама страдало 8.000 људи.⁷² Ми смо, на основу нашег истраживања, дошли до минималног броја од 2.168 страдалих и максималног од 10.031 жртве. Минималан број је збир минималног броја жртава масовних злочина о којима су сведочили преживели логораши и минималне процене страдалих приликом ликвидације логора Крапје и Брочице. До максималног броја жртава смо дошли тако што смо сабрали максималну процену броја жртава у логорима и максималну процену страдалих приликом ликвидације логора.

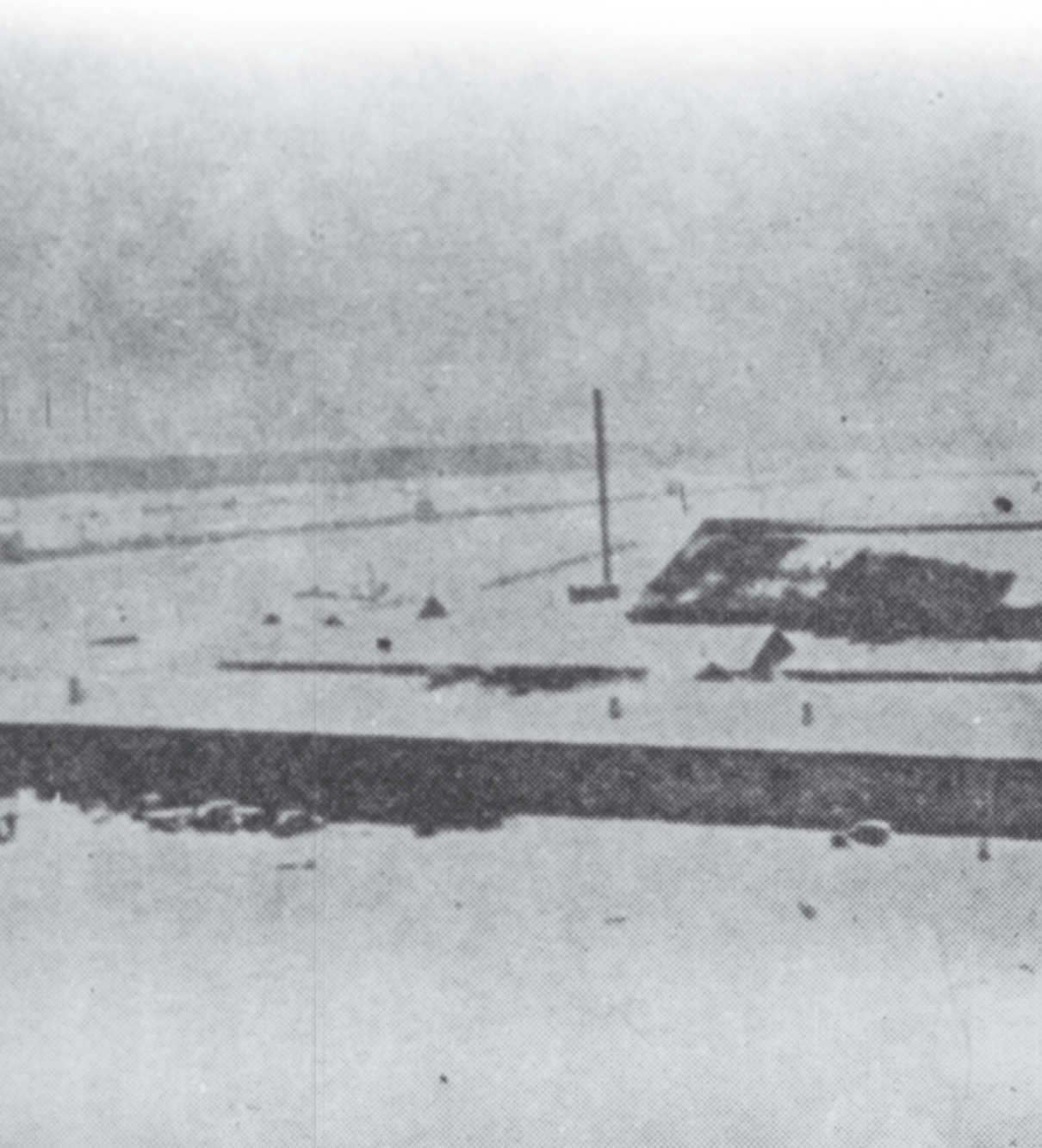
72 *Злочини у лојору Јасеновац*, стр. 42.

Табела 5
Сумарни резултати за логоре Крапје и Брочице⁷³

Табеле	Датум	Број
Број логораша у Крапју и Брочицама	крај августа – половина новембра	4.000/5.400–5.000/8.500
Број жртава у Крапју и Брочицама према процени логораша	крај августа – половина новембра	860–5.160
Број жртава масовних злочина у Крапју и Брочицама	19. август – половина новембра	983–1.201
Број жртава приликом ликвидације Крапја и Брочица	половина новембра	1185–4.850
Укупно		2.168–10.031

⁷³ За број логораша у Крапју и Брочицама видети образложење на стр. 24.

ЈАСЕНОВАЦ III – ЦИГЛАНА И
ЈАСЕНОВАЦ IV – КОЖАРА

Лотор Јасевонац снимљен с куле–извиднице, фебруар 1945. године. (МЖГ)

Централни логор III Циглана налазио се непосредно поред самог насељеног места Јасеновац, на имању и у индустријским погонима већ поменутог Озрена Бачића, међу којима је највећи и најважнији представљала циглана, и по њој је цео логор добио име. Власник Бачић је као члан покрета „Збор“ Димитрија Љотића знао да га у Независној Држави Хрватској ништа добро не очекује, тако да је избегао у Србију. У почетку, у јесен 1941. године цео тај простор био је ограђен бодљикавом жицом, да би током 1942. године сами логораши подигли зид дигачак скоро 3,5 километара. Зид је опасавао логор са западне, северне и источне стране, док је на југу у близини текла река Сава као природна препрека. У току 1942. године протерани су или убијени сви становници села Млака, Кошутарица, Јабланац и Уштице (претежно српска села), тако да на левој обали Саве, све до Старе Градишке, није постојало ниједно насељено место које није било под контролом усташа. У тим селима, као и у још неким (Бистрица, Гређани, Феричанци) формиране су такозване економије на којима су радили логораши. На другој страни Саве налазило се село Градина, чији су житељи такође протерани и то ће постати највеће стратиште – тамо су скелом довожени логораши и на лицу места убијани и закопавани. Честе ликвидације су спровођене и на Гранику, на обали Саве где је обављан утовар и истовар робе за потребе логора.

Логор IV Кожара био је смештен у самом месту Јасеновац у објектима предратне радионице за прераду коже. Логор је био ван центра и опасан бодљикавом жицом. У њему је боравио мањи број заточеника и њихов положај је био нешто бољи у односу на сапатнике у осталим логорима.

Као што је описано у уводу, номиналну надлежност над свим логорима у Независној Држави Хрватској имало је Равнатељство за јавни ред и сигурност (РАВСИГУР) док се логорима бавила Усташка надзорна служба (УНС) и то њен Уред III Усташке одбране. Кључни човек кад је реч о формирању и управи над концентрационим логорима био је Вјекослав Макс Лубурић. Он је на челу Уреда III био од јула 1941. па све до јануара 1943. године. Значи, био је заповедник свих концентрационих логора и одговарао је само вођи РАВСИГУР-а Еугену Диду Кватернику и поглавнику Анти Павелићу. Лубурић је са положаја заповедника фактички смењен најкасније крајем новембра 1942. године, када је због притиска Немаца, то јест представника немачке војске Едмунда Глеза фон Хорстенауа, стављен у кућни притвор, а поводом усташких злочина и плакања Црквеног Бока и околних српских села. Формална смена уследила је 21. јануара 1943. године када је укинута Усташка надзорна служба, док је Уред III, па самим тим и све његове надлежности пребачен у Равнатељство за јавни ред и сигурност (РАВСИГУР). На место Лубурића, на чело Уреда III постављен је његов дотадашњи заменик Станко Шарац. Делови Усташке надзорне службе су припојени Главном равнатељству за јавни ред и сигурност (ГЛАВСИГУР), као телу надлежном за концентрационе логоре.

Комплексом концентрационих логора Јасеновац од октобра 1941. године управљало је Заповједништво сабирних и радних логора, а његово седиште било је у Јасеновцу, у некадашњој кући Озрена Бачића. Први заповедник, Лубурићев заменик био је натпоручник Ивица Матковић. Логором III Јасеновац односно Цигланом управљао је заповедник сабирног логора (најпре Ивица Бркљачић до пролећа 1942, потом Љубо Милош до лета исте године) коме су били подређени заповедници логора (најпре Јосо Матијевић до пролећа 1942, а затим Вјекослав Филиповић алиас Мирослав

Мајсторовић до краја 1942. године, да би уследили Ивица Матковић, Ивица Бркљачић, Марко Павловић) и заповедник радне службе (Љубо Милош до пролећа 1942, а потом Хинко Пичили). Они су из редова заточеника постављали логорнике који су заједно са њима подређеним групницима спроводили све заповести усташа да би за себе осигурали повољнији положај.

Обезбеђење логора је током 1942. године преузео Усташки одбрамбени здруг, војна формација која је у јесен те године бројала око 1.800 припадника. Они су били задужени и за ликвидацију логораша. На улазу у Циљану стражарили су припадници специјалног одреда Логорске сигурносне службе (први заповедник им је био заставник Миховил Прпић), који су контролисали уласке и изласке, а и даноноћно патролирали у самом логору.

Убрзо после смене Лубурића, смењен је и његов заменик Ивица Матковић па је од почетка марта 1943. године главни заповедник био поручник Ивица Бркљачић, а заменик усташки бојник Марко Павловић. Почетком 1944. године Лубурић преко јединица Усташке одбране успева опет да преузима надлежност над Јасеновцем и тада за заповедника логора поставља усташког натпоручника Динка Шакића (од јула до почетка октобра 1944), кога ће наследити Хинко Пичили. Лубурић ће као заповедник Усташке одбране остати стварни „господар“ логора све до његовог краја у априлу 1945. године.⁷⁴

74 Опширније у: А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 15–44; Н. Матаушић, *н. г.*, стр. 20–26, 38–54, 73–74, 77–78, 81–82 И. Голдштајн, *н. д.*, стр. 81–84, 98–107, 716–717; Д. Ковачић, *н. г.*, стр. 102–103.

Зидани бункер, кула извидница и ред бодљикаве жице августа 1942. године. (МЖГ)

Део ограда од бодљикаве жице према Доњој Градини. Снимљено 1945. године. (МЖГ)

ПРОСЕЧАН БРОЈ ЛОГОРАША И БРОЈ ДОПРЕМЉЕНИХ ЛОГОРАША

Од самог оснивања, па до ликвидације система концентрационих логора Јасеновац крајем априла 1945. године, просечан број логораша у Јасеновцу, то јест логору III Циглана, био је око 3.000 људи, што потврђује и сам Љубо Милош. Према његовим речима, толики је био и капацитет изграђених барака, а уколико би се десило да се број логораша повећа на 5.000 и више, спровођена је ликвидација „вишка“. Ове наводе својим исказима потврђују бројни сведоци.⁷⁵

Најраније податке о томе када су први логорашаи упућивани у Циглану нуде искази Алберта Маестра и Мира Ауфербера. Према речима Маестра, логор је основан у лето 1941. године, а Ауфербер је из Крапја у њега пребачен крајем септембра исте године.⁷⁶ О броју заточеника пре ликвидација логора Крапје и Брочице говори Миливоје Николић, који је радио као елетричар и 10. октобра је пребачен у Циглану где је у радионици затекао око 20 заточеника Јевреја, као и још једног Србина.⁷⁷ Јакоб Данон је доведен у Циглану из Крапја половином октобра, исто као и Златко Вајлер од кога сазнајемо о „неколико стотина млађих и снажнијих затвореника, махом занатлија, који су као

75 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 25, 330; А. Милетић, *н. г.*, књ. II стр. 1066; Сећања Јевреја..., стр. 77, 92; Драго Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 92.

76 Сећања Јевреја..., стр. 13, 123.

77 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 277.

први упућени у Јасеновац“. ⁷⁸ То потврђује и Егон Бергер док описује говор до тада њему непознатог заповедника логорашима постројеним пред њим у „наступу“. Био је то Вјекослав Макс Лубурић који је заточеницима „једног октобарског дана“ саопштио да је преузео управу, и да ће се стање битно поправити („добит ћете своје купаонице, библиотеке, кино и све што је потребно за ваше уживање“). После тог говора, у Циглану су прво „отишли стручњаци, затим њихови помоћници“. ⁷⁹

О броју преживелих који су после ликвидација логора Крапје и Брочице наставили заточеничке дане у Циглани постоји мало података. Више сведока тврди да је преживело 120 Срба. Божо Шварц истиче да је у Јасеновац доведено 300–400 живих логораша из Крапја, али се већ прве ноћи смр-зла половина пристиглих. Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача тврди да је депортовање преживело само 250 заточеника. Они су били смештени у отворене шупе поред некадашње циглане, пошто су претходно груписани као Срби, Јевреји и Хрвати. С друге стране, Јаков Кабиља је стигао у Циглану у групи од „400 млађих и јачих заточеника“, а после неколико дана је доведена још једна група логораша из Брочица, тако да их је укупно било 800. Прве ноћи је, по његовим речима, умрло 50 новопридошлих, што значи да је у Циглани било око 750 заточеника. Алберто Маестро потврђује изјаву Кабиља само што износи другачији број заточеника који су се пријавили за рад и потом премештени из Крапја за Циглану – око 450 људи. Читајући непоуздано сведочанство Адолфа Фридриха, индиректно можемо закључити да је у Циглану доведено 700 људи. Егон Бергер тврди да је од 600 логораша који

78 *Сећања Јевреја...*, стр. 20, 321.

79 Е. Бергер, *н. г.*, стр. 17–19.

су првобитно дошли у Циџлану, после три дана у животу остало њих 500, али су опет „долазили нови, тако да нас је било седам стотина“. И после покоља и смрзавања што су уследили, седам дана по доласку прве групе логораша, то јест 21. новембра, у Циџлани је било око 700 заточеника. Највећи број новопристиглих логораша, између 1.400 и 2.000, даје Леон Коен, али чињеница да до тог податка долазимо само посредним путем, чини његово сведочење посебно непоузданим. На основу наведених исказа, може се закључити да се број логораша у Циџлани после ликвидација логора Крапја и Брочица кретао од 150 до 2.000, док је најреалнија горња граница – 750 људи.⁸⁰

Веома значајан извор представља списак логораша који је крајем 1941. године начинио Исидор Леви. У њему је пописано 1.189 логораша, а од тог броја умреће 362 заточеника.⁸¹ Алберто Маестро износи да се почетком зиме, дакле у децембру 1941. године, „бројно стање кретало око 2.500“ људи.

Почетком јануара 1942. године било је око 1.100 логораша и њихов број се постепено повећавао све до почетка фебруара. Прво осетно „смањење“ броја логораша забележено је пред долазак тзв. међународне комисије 6. фебруара 1942. године. Тада су ликвидације остали поштеђени релативно здрави, млади

80 Е. Бергер, *н. г.*, стр. 29; *Сећања Јевреја...*, стр. 36–37, 86–87, 118, 252; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 41–42.

81 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 117–142; М. Першен, *н. г.*, стр. 153; Иако Милетић каже да је тај документ из 1941. године, несумњиво је да је он настао најраније следеће, 1942. године, јер је за неколицину логораша наведено да су умрли те године. Першен напомиње да је списак пронађен у самом логору 1945. године. Першен наводи број од 270 умрлих и убијених, пошто сматра да треба узети у обзир само логораше за које је стриктно назначено да су умрли или убијени, док смо се ми руководили тиме да је страдао свако поред чијег имена је убележен датум.

и јаки људи. Било их је између 600 и 2.000, Зигфрид Каше (Siegfried Kasche), немачки посланик у Загребу, у свом извештају наводи око 1.000 заточеника. Приликом пробијања насипа и поплаве која је задесила логор, средином марта исте године, већина преживелих логораша привремено је пресељена у Стару Градишку. У Јасеновцу је остало само око 400 заточеника, а били су ангажовани у радионицама и на обнови логора, како се вода повлачила. Тада је било и најмање заточеника у логору, али број логораша врло брзо је повећан, тако да Андрија Хебранг, већ половином јуна 1942. године, извештава да их има око 3.000.⁸²

Ото Брејер тврди да се „мирне“ 1943. године број логораша кретао између 1.500 и 1.600. Од Егона Бергера потиче податак да је у фебруару 1943. било око 2.000 заточеника. С друге стране, Лазар Јанков, који је 19. августа 1943. године пребачен из Старе Градишке у Јасеновац, наводи да је тада у логору било 3.600 логораша.⁸³

У току лета 1943. године, одлучено је да се логораши Хрвати, односно католици и муслимани, преселе из Јасеновца у Стару Градишку, а Јевреји и Срби из Старе Градишке у Јасеновац. Иако поједини сведоци, као Златко Вајлер, говоре да се то догодило током јуна и јула 1943. године, тај процес је, изгледа, трајао до краја августа и почетка септембра те године. Из Старе Градишке су довођене и жене, тако да је формиран женски логор у Јасеновцу. Осим послова у самом логору, логорашице су ишле на пољске радове у Млаку, Јабланац, а радиле су и у самом месту Јасеновац. Најранији податак о почетку „селидбе“ је наведен у

82 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 172, 208, 316, 330, 373; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjiga III, Beograd 1987, str. 110 (Даље: А. Милетић, *н. г.*, III); Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 92; Е. Бергер, *н. г.*, стр. 52; *Сећања Јевреја...*, стр. 124.

83 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 910, 983; Е. Бергер, *н. г.*, стр. 71.

Јасеновац III – Циљана и Јасеновац IV – Кожара

оштећеном документу из кога можемо закључити да је 9. јуна 1943. најмање 60 логорашица пребачено из Старе Градишке у Јасеновац. Нешто касније, 23. јуна, пребачено је још 10 заточеница. Мирко Першен преноси исповест Наде Саламон која је била у групи од 100 жена из Старе Градишке доведених у Јасеновац лета 1943. године. Женски део логора у Јасеновцу био је најпре оформљен на такозваној економији да би у јесен 1944. заточенице биле премештене у зидану једноспратницу. У тој згради коначно долази и до ликвидације логора априла 1945. године.

Зашвореници на раду. Зашоченици илећу корџе за пошребе јасеновачкој логора, којају и ваде земљу за израду циљли. У торњем делу виде се бараке за зашоченике. Лето 1942. године. (МЖГ)

Око 100 Јевреја доведено је 18. августа 1943. године у Јасеновац. Могуће да је у тој групи био и Алберто Маестро који такође тврди да је у августу пребачен из Старе Градишке у Јасеновац. Он каже да су одлуку о „селидби“ Срба и Јевреја из Старе Градишке у Јасеновац и Хрвата из Јасеновца у Стару Градишку донеле „усташке власти“ још у јуну и то зато да би били ликвидирали „Срби и Јевреји, који им нису били неопходно потребни“. Према исказу Звонка Ткалца, пребацивање је спроведено у јесен 1943. године после размене неколико стотина логораша између усташке и партизанске стране. Податак да је до „селидбе“ дошло у јесен 1943. године потврђује и Јован Живковић, који додаје да је то потрајало десет дана.⁸⁴

За 1943. и почетак 1944. године на располагању је тек неколико докумената који нуде парцијалне податке. Тако су сачувана два списка логораша који су радили као кројачи у Јасеновцу. Из њих се сазнаје да се тим послом 1. јуна 1943. године бавио 181 логораш, а 1. августа их је било 132. У механичарској радионици у Јасеновцу је радило између 21 и 24 логораша, и то од 24. августа до 2. новембра 1943. године. Постоји податак о 121 Јеврејину који су током октобра 1943. и марта 1944. године усташе довеле из Сплита у логор Сајмиште (Концентрациони логор Земун) одакле их је 13 током марта 1944. године спроведено у Јасеновац.

Из већ наведене исповести Наде Саламон сазнаје се да је у јесен 1943. године већина логорашица враћена назад у Стару Градишку, јер усташама више није било потребно њихово ангажовање пошто током зиме нема пољских радова. Те јесени их је било између 15 и 20 заточеница у Јасеновцу, али су током зиме усташе доводиле заробљене припаднице партизанског покрета и становнице околних села, тако да је почетком 1944. године у логору опет било преко 100 жена.⁸⁵

84 *Сећања Јевреја...*, стр. 44, 129, 134–135, 275, 323; А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 22; књ. II, стр. 966, књ. III, стр. 278–280, 457, књ. IV, стр. 314–315; *Концентрациони логори*, стр. 80–81; М. Першен, *н. г.*, стр. 203.

85 А. Милетић, *н. г.*, књ. III, стр. 276–277, 311–313, 319–322, 325–326, 600–605; М. Першен, *н. г.*, стр. 206–207.

За 1944. годину постоје два документа о даљем пребацивању логорашица из Старе Градишке у Јасеновац. Ту је списак са именима 50 заточеница које су пребачене 2. јуна и списак 99 логорашица за које се зна само да су тамо упућене 1944. године. У јануару 1944. „у сам логор пристизало је заточеника у мањим групама од 20–100 из Загреба и оближње околице“.⁸⁶

Најзначајније документе из којих се може прецизније сазнати број заточеника у Јасеновцу представљају списак од 3.205 логораша у „Индексу пакетарнице“ и „Оригинални попис заточеница логора Јасеновац“ са именима 1.165 жена. У првом документу су наведена имена и презимена логораша који су примали пакете током 1944. године. Од 3.205 заточеника, побројаних у „Индексу пакетарнице“ умрло је или убијено 311 особа. Други документ је, према тумачењу Антуна Милетића, препис сачињен 1945. године на основу ранијих списа и података и према њему је умрло (значи и убијено) 428 жена између 1943. и 1945. године. Такво стање индиректно потврђује Нада Саламон која преноси да је у јесен 1944. године у женском логору у Јасеновцу било од 500 до 1.000 заточеница.⁸⁷

Бројеви логораша у Јасеновцу од јесени 1944. године, биће разматрани у наставку текста који се односи на описивање злочина, пошто то придонноси што тачнијем утврђивању броја жртава. Треба истаћи податак да се у јесен 1944. године, по пребацивању заточеника из Старе Градишке, број логораша повећао са 2.500 на 6.000–8.000 људи. До почетка 1945. године у логору је било између 1.800 и 5.000 заточеника. На крају пробој 22. априла 1945. године дочекало је између 900 и 1.703 логораша. Најчешће навођени број логораша у Кожари је 150, а крај је дочекало између 135 и 167 особа.

86 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 741, 785–786, 910.

87 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 22–23, књ. II, стр. 791–848, 931–962; М. Першен, *н. г.*, стр. 165, 209.

На основу доступних извора, ми сазнајемо само за део, и то вероватно много мањи, од реалног укупног броја логораша доведених у Јасеновац.

Поред сећања преживелих заточеника, врло важан историјски извор за проучавање броја допремљених у логор представљају документи Независне Државе Хрватске, које је објавио Антун Милетић.⁸⁸ У њима су се различити нивои војних, полицијских, усташких и цивилних власти Независне Државе Хрватске у форми извештаја, наређења, молби и захтева обраћали једни другима и наводили, често са списковима имена, због чега, када и колико је људи упућено или ће бити допремљено у логор. У неким документима је експлицитно наведено на који се од два логора (Јасеновац и Стара Градишка) мисли, понегде се прецизира колико се особа шаље у један, а колико у други логор, другде само паушално спомиње да се заточеници упућују „у логор“. У периоду од 28. новембра до 30. децембра 1941. године, у Јасеновац је спроведено укупно 148 људи. Током 1942. године у Јасеновац и „логор“ послато је између 7.913 и 7.953 људи, док је експлицитно само за Јасеновац наведено да је тамо депортовано између 6.664 и 6.684 особа.

Поред тога, мањи број података нуде и изјаве сведока. У изворима се могу пронаћи информације о упућивању само једне особе до одвођења неколико хиљада људи.

88 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 100–101, 108, 115–116, 149, 151, 157–161, 163–168, 179–180, 185, 188–195, 237–238, 255–256, 284–288, 291–297, 299–300, 308, 329–330, 332–333, 338–340, 356, 386–387, 401–404, 407–413, 417–423, 425–426, 430, 436–437, 462–481, 484–486, 492–493, 496–497, 504, 511–512, 526, 532–535, 542; књ II, стр. 963, књ III, стр. 95–98, 105, 125, 132–134, 142–144, 147–148, 155–156, 159, 174–177, 183–198, 205, 213–215, 219–221, 228, 230–231, 239, 242–243, књ IV, стр. 61–62, 65–70, 78, 107, 133–138, 147–148, 161; *Сећања Јевреја...*, стр. 191, 211, 216–218; Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 91–92; Nikola Nikolić, *Jasenovački logor, Zagreb, 1948, str. 13, 285–289* (Даље: Н. Николић, *н. г.*).

Најмногољуднији транспорти били су:

- 12. јануара из Бања Луке (88 Срба),
- 25. јануара из Травника (150–170 Јевреја),
- око 26. јануара (око 80 Хрвата),
- између 24. и 31. јануара из Сарајева и источне Босне (185 Срба),
- 5. марта из Сарајева (300, углавном Јевреја),
- 11. марта из Виског и Жепча (118 Јевреја),
- 24. и 25. марта из Зенице и околине (80 Јевреја),
- 28. марта из Загреба (86 Јевреја са децом),
- 8. априла из Бање Луке (149 особа),
- 25. и 26. априла из Сарајева (300 Срба),
- 2. јуна из Земуна (400 Рома),
- 5. јуна из Жупање (2.000 Рома),
- 26. јула из Сарајева, (146 особа),
- 28. јула из Бање Луке (180 Јеврејки са децом),
- 20. септембра из Винске и других села из околине Босанског Брода (1.008 Срба) и
- 8. октобра из села између Дервенте и Босанског Брода (291 Србин).

Према поменутиим изворима а које је објавио Милетић у периоду од 1943. до 1945. године укупно је упућено 262 људи, од тога у „логор“ 36, у Јасеновац 121, и у Стару Градишку 105. У неколико чланака што су изашли током 1944. године у листу *Најријед*, органу Централног комитета Комунистичке партије Хрватске, помињу се подаци о особама одведеним у „разне логоре“ из појединих крајева Хрватске до почетка 1944. године. Из Лике је одведено 1.744, са Кордуна 2.415, са Баније 3.965 и из Славоније 10.990, укупно 19.114 особа.⁸⁹

89 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 338, 346, 349, 450.

Прво сведочење о логору Кожара налазимо у исказу Адолфа Фридриха који је ту пребачен 19. децембра 1941. године. „То је био један огромни магацин, гдје су били смјештени постолари и кројачи. Њима је било много боље него у другим логорима. Било их је свега 170, а имали су бољу храну и пола круха на дан.“ У другим изворима налазимо да је тај логор формиран у јануару 1942. године. Већину логораша су чинили Јевреји. Њихов број се кретао између 100 и 170, у просеку око 150, и тамошњи услови били су неупоредиво бољи него у централном логору и Старој Градишки, а, како смо рекли, током 1942. године ту није било масовних злочина. Главни узрок смртности био је пегави тифус. Током јануара и фебруара 1942. године у неколико наврата спровођено је пребацивање логораша из Кожаре у Стару Градишку и обратно, све док се није усталила организација радионица. Главна делатност је била штављење коже и израда предмета од коже (чизме, ципеле, торбе), а ту су се налазиле и радионица за израду четки, хемијска лабораторија и бријачница.⁹⁰

90 *Сећања Јевреја...*, стр. 13–14, 37, 91–93, 101–103, 308–315; Е. Бергер, *н. г.*, стр. 59; Дејан Мотл, „Јасеновачки логор IV–Кожара“, у: *Годишњак за истраживање геноцида*, 7, 2015, стр. 60; М. Першен, *н. г.*, стр. 228; Ћ. Милиша, *н. г.*, стр. 233.

ПРОЦЕНЕ БРОЈА УБИЈЕНИХ И УМРЛИХ ЛОГОРАША

Преживели логораши су у својим изјавама током рата, као и касније у мемоарској грађи, стално износили процене о томе колико је људи страдало око њих. Већ током рата и непосредно након њега, појавиле су се публикације у којима су навођене процене броја жртава. У стручној литератури ти су подаци најсадржајније и најсвеобухватније обрађени у раду Владимира Гајгера (Vladimir Geiger), о губицима Хрватске у Другом светском рату, јер је велик део његовог чланка посвећен управо жртвама о којима се овде говори.⁹¹ Овде ће бити изнете само процене из коришћених извора и литературе. Условно их можемо поделити на две групе, то јест на сведочења самих преживелих логораша, која се односе на краћи или дужи временски период у зависности, пре свега, од тога колико су времена они сами провели у логору, и на податке из сведочења и литературе што се односе на дужи период или на све време постојања логора. Ова потоња сведочења су, по правилу, далеко непоузданија и произвољнија, те смо део њих само навели не упуштајући се у подробнија објашњавања. У њима су садржани и подаци за Стару Градишку, јер су у многим случајевима изнети подаци који се односе за цео комплекс концентрационих логора Јасеновац. У табели бр. 6 дати су подаци који се односе на процену жртава у Циглани, а у табели бр. 7 на комплекс концентрационих логора Јасеновац.

91 Vladimir Geiger „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili okupatori i njihovi pomagači. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“, u: *Časopis za Suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 2011, str. 699–749.

Ђуро Медић и Симо Ђурковић износе податке о броју умрлих и убијених интернираних логораша од оснивања логора, у августу 1941, па до пролећа 1942. године. Пошто то није јасно назначено, сматрамо да су у наведене бројеве жртава убројани и логораши који су били заточени и у Крапју и Брочицама. Медић наводи да је до његовог изласка из логора 30. марта страдало 15.000 до 17.000 заточеника, а према исказу Ђурковића до средине маја убијено је 10.000 до 12.000 људи. При томе Ђурковић напомиње да је то само број људи убијених у логору, док није могуће проценити колики је број који су страдали одмах по приспећу и одведени на стра-тишта. Слични подаци могу се наћи и у сведочењу Стеве Симића. Он наводи да је до 30. марта убијено 5.000 до 6.000 Срба и исто толико Јевреја, што значи укупно 10.000 до 12.000 особа. Драго Чолаковић наводи да је тада страдало између 10.000 и 12.000 Срба, а број јеврејских жртава није му познат. Бранко Поповић процењује да је за време његовог боравка у Јасеновцу, од 6. новембра 1941. до 30. марта 1942. године, само Срба страдало око 3.000, док Вукашин Жегарац сматра да је од средине новембра 1941. па до 30. марта 1942. убијено 3.000 до 4.000 људи. За приближно исти период податке о интернираним логорашима пренећемо и из изјаве заповедника радне службе логора Јасеновац Љубе Милоша. Он каже да је од његовог доласка (октобар 1941) до пролећа 1942. године, у операцијама ослобађања од „вишкова“ ликвидирано „око 5.000 људи који су дошли у логор са одлукама“.⁹²

Драго Свјетличић наводи да је на малом насипу крај Бачићевог циглане исцрпљујући свакодневни рад логораша трајао од 3. новембра до 5. децембра и да је ту убијано по 10 до 15 Срба дневно, што би значило око 400 људи укупно.⁹³

92 А. Милетић, н. д., књ. I, стр. 219, 229, 235, 248, 322–325, књ. II, стр. 1019, књ. III, стр. 130.

93 А. Милетић, н. г., књ. I, стр. 369.

Војислав Прњатовић преноси процене „гробара“, који тврде да је у периоду од 25. или 27. децембра 1941. па до краја јануара 1942. године, убијено од 3.000 до 4.000 људи. За нешто ранији период, Стево Симић даје следећи исказ: „Нове транспорте Срба, који су стизавали у Јасеновац, почевши од половине месеца новембра 1941. год. усташе су одмах убијали... Месечно стизавало је у Јасеновац 4 до 5 транспорта Срба из свих крајева, највише из Босне: У сваком транспорту било је 30-200 Срба.“ Према његовим наводима, месечно је убијано 120–1.000 заточеника, што значи да је од половине новембра до краја децембра страдало 180–1.500 људи.⁹⁴

Егон Бергер је био ангажован на покопу лешева од децембра 1941. године, и сведочи да је дневно страдало 200–300 људи, док Јакоб Финци, који је исти посао радио само 10 дана (у зиму 1941/42, не зна се тачно којег месеца), за осам дана покопао око 3.000 убијених. Сведоци Хинко Штајнер (Steiner) и Егон Бергер тврде да су од децембра 1941, па до краја фебруара 1942. пристизали транспорти похапшених Срба из Срема, Славоније и Босне из којих би 100, понекад и до 3.000 људи, било ликвидирано на пространој ледини у близини Велике Кошутарице. За њихово сахрањивање било је задужено 80 логораша, једини преживели међу њима је Егон Бергер. Он тврди да је те зиме побијено око 50.000 људи. У периоду од децембра 1941. до фебруара 1942. страдало је од 18.000 до 27.000 људи, а у децембру 1941. од 6.200 до 9.300 заточеника. У својој књизи Бергер помиње да је у октобру и новембру 1941. године убијено 20.000, а до краја децембра исте године 40.000 људи.⁹⁵

Поједина сведочења су крајње непрецизна, преувеличана, уопштена и без јасног временског датирања, тако да их нисмо могли користити за наше истраживање. Примера ради, Саломон – Моника

94 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 208, 217, књ. III, стр. 115.

95 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 23–25, 43–44; Е. Бергер, *н. г.*, стр. 39.

Мусафија наводи да је, приликом градње насипа, страдало „дневно и по 100 људи, Јевреја и Срба, без разлике”,⁹⁶ а Ешреф Бадњевић тврди да је до његовог доласка у логор (10. децембра 1941), „дакле од прилике за три мјесеца, било поубијано преко стотину тисућа људи”. По његовом исказу у том периоду (крајем децембра 1941. и почетком јануара 1942. године) свакога дана било је убијано по 100, 200 или 300 заточеника.⁹⁷

Лоџораши Јасеновца подили су насип у дужини од 842 метара у који је уграђено хиљаде животиња због чега су га звали „крвави насип“ (МЖГ)

96 Сећања Јевреја..., стр.23.

97 Концентрациони логори..., н. д., стр.27–41.

У периоду од краја јуна до краја октобра 1942. године, командант логора Јасеновац је био рашчињени фратар Томислав Филиповић сада под именом Мирослав Мајсторовић. У изјавама на саслушању он наводи да је у то време убијено или умрло 20.000 до 30.000 људи. Андрија Хебранг је у писму које је из Јасеновца упутио Централном комитету Комунистичке партије Хрватске изнео да је у том логору до половине јуна 1942. поклано око 25.000 људи.

Из исказа Јосипа Хиршбергера који је дао 14. октобра 1942. године представницима партизанске Козарачке ударне бригаде, после бекства из логора, сазнајемо: „По усташким изјавама побијено је до сада: у Градини око 200.000 Срба, Жидова и Цигана, у Млаки и Јабланцу око 40.000, у Уштици око 40.000 Цигана“, дакле укупно 280.000 људи. Отприлике исто толики број жртава наводи и Егон Бергер. Наиме, он је од „једног друга који је радио у писарни гдје је вођен регистар придошлих вагона“ дознао да је од јуна до новембра 1942. године само у Градини страдало 250.000 људи.⁹⁸

98 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 66–68; А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 330, књ. II, стр. 1025, 1030, 1078, књ. III, стр. 226; Е. Бергер, *н. г.*, стр. 69.

Табела 6
Број жртава у Циглани према процени логораша

Процена	Време	Број жртава
Ђ. Медић	август 1941–март 1942.	15.000–17.000
С. Ђурковић	август 1941–мај 1942.	10.000–12.000
С. Симић	август 1941–март 1942.	10.000–12.000
Д. Х. Чолаковић	август 1941–март 1942.	10.000–12.000
В. Жегарац	середина новембар 1941 – почетак фебруара 1942.	3.000–4.000
Д. Свјетличић	3. новембар – 5. децембар 1941.	400
Б. Поповић	6. новембар 1941 – 30. март 1942.	3.000
Љ. Милош	октобар 1941 – пролеће 1942.	5.000
С. Симић	половина новембра – половина децембра 1941.	180–1.500
Е. Бергер	октобар – децембар 1941.	40.000
Е. Бергер	децембар 1941 – фебруар 1942.	18.000–27.000
Ј. Финци	зима 1941/42.	минимум 3.000
Е. Бадњевић	10. децембар 1941 – 10. март 1942.	преко 100.000
Попис СП Јасеновац	1941.	сви логори 10.462
Е. Бергер, Х. Штајнер	децембар 1941 – фебруар 1942.	18.000–50.000
В. Прњатовић	25/27. децембар 1941 – крај јануара 1942.	3.000–4.000
М. Мајсторовић - Филиповић	крај јуна – крај октобра 1942.	20.000–30.000
А. Хебранг	до половине јуна 1942.	25.000
Ј. Хиршбергер	до октобра 1942.	280.000
Е. Бергер	јун – новембар 1942.	250.000

Антун Милетић у предговору и поговору свог дела наводи неколико процена, а сам износи тврдњу о страдању више стотина хиљада логораша. Генерал Едмунд Глез фон Хорстенау 1943. године, у извештају немачког посланства у Загребу о Вјекославу Максу Лубурићу помиње да је у Старој Градишки ликвидирано 80.000, Јасеновцу 120.000, а у другим логорима 20.000 људи. СС-генерал Ернст Фик 16. марта 1943. шаље писмо Хајнриху Химлеру у којем се помиње да је око 600.000–700.000 људи одведено у логоре и заклано. У табели која следи дате су и друге процене на које смо наилазили. Треба издвојити исказ Милана Дуземлића, општинског бележника у Јасеновцу, који тврди да је до дана његовог хапшења 21. децембра 1943, било 900.000 копија записника које је усташка управа Јасеновца достављала општини Јасеновац, дакле око 900.000 жртава. На основу тога је Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у записнику од 18. маја 1945. године, проценила да је било 1.400.000 жртава. Иста та комисија је 1946. године у књижици о злочинима у Јасеновцу проценила да је страдало између 500.000 и 600.000 особа. У ову табелу су унете и процене броја убијених и умрлих логораша за дужи период наведен у поглављу о Старој Градишки. На крају су дате процене Наташе Матаушић које је она изнела на основу непотпуног пописа Жртава рата састављеног 1964. године, као и подаци из Поименичног пописа жртава Концентрацијског логора Јасеновац, датог на сајту Спомен-подручја Јасеновац.⁹⁹

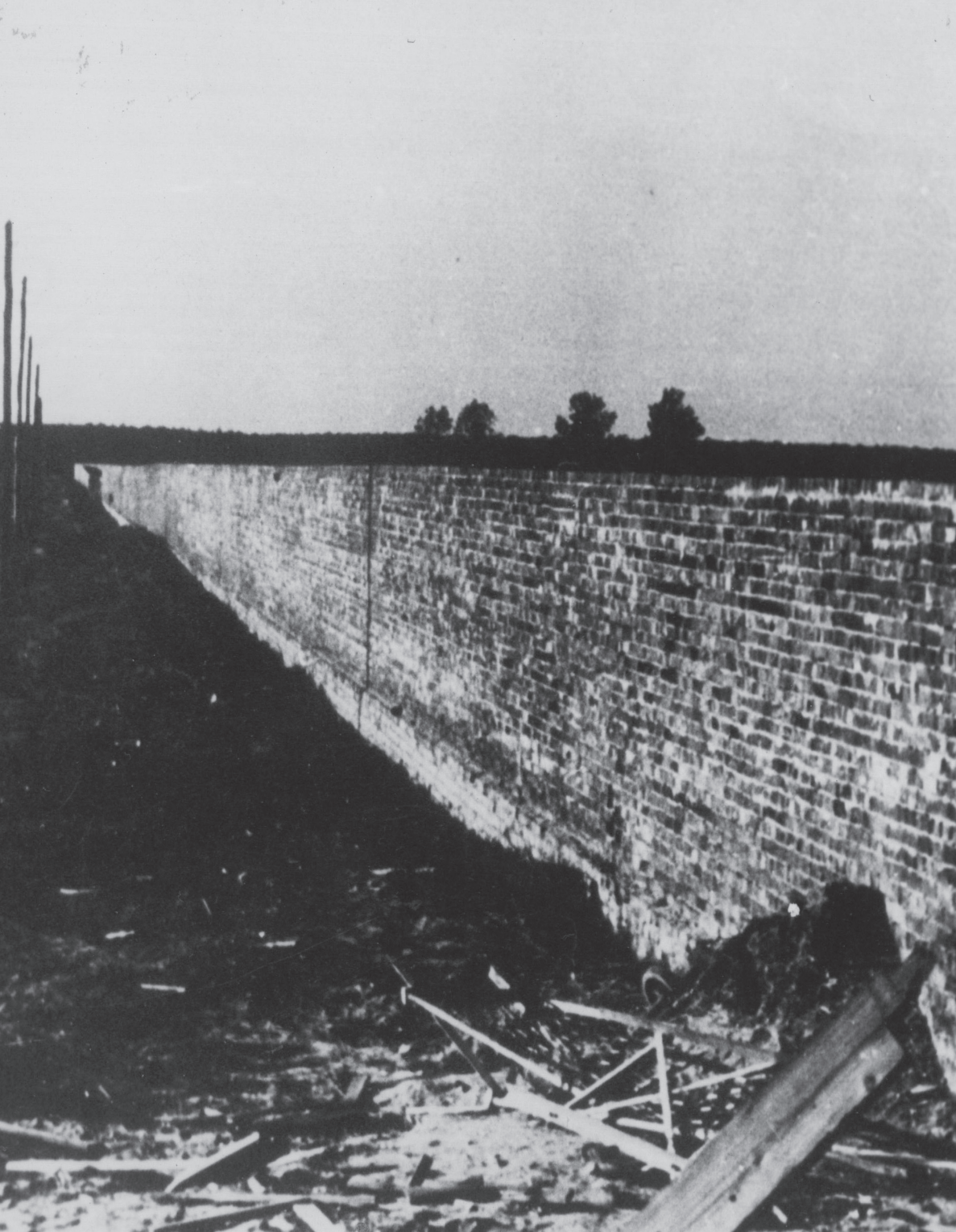
99 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 36–38, 42, 520, књ. II, стр. 720, 770, 911, 926, књ. III, стр. 494, 496, књ. IV, стр. 261, 287–288, 335, 454–455; М. Першен, *н. г.*, стр. 264, 328–329; *Сећања Јевреја...*, стр. 316; Н. Николић, *н. г.*, стр. 405–406; *Концентрациони логори...*, стр. 6; Злочини у логору Јасеновац, стр. 38; Н. Матаушић, *н. г.*); *Spomen područje Jasenovac*, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (12. 8. 2019).

Табела 7
Процене броја убијених и умрлих логораша у комплексу
концентрационог логора Јасеновац

Процена	Време	Број жртава
А. Милетић	1941–1945.	Више стотина хиљада
Г. фон Хорстенау	1941–1943.	120.000 Јасеновац; 80.000 Стара Градишка; 20.000 други логори
Е. Фик	1941– март 1943.	600.000-700.000 сви логори у НДХ
Извештај непознатог логораша	1941–1943.	700.000
О. Брејер	1941– 26.9.1944.	350.000 Јасеновац
<i>Полишика</i> , 5. 5. 1945	1941–1945.	800.000
<i>Борба</i> , 8. 5. 1945.	1941–1945.	800.000
М. Дуземлић	1941– 21.12.1943.	900.000 Јасеновац
Комисија, 18.5.1945	1941–1945.	1.400.000
Комисија, 1946.	1941–1945.	500.000–600.000 Јасеновац
Ј. Риболи	1941– 19. јул 1943.	350.000–400.000 Јасеновац
Р. Стјепановић	1941–1945.	1.000.000
Ђ. Милиша	1941–1945.	700.000
Н. Николић	1941–1945.	700.000 Јасеновац
З. Вајлер	1941–1945.	700.000 Јасеновац

Јасеновац III – Цићлана и Јасеновац IV – Кожара

Концентрациони логори..., 1944	1941–1944.	800.000 сви логори
М. Першен	1941–1945.	80.000–120.000 сви логори; 60.000–80.000 Јасеновац
Ј. Бинг	1941–1945.	1.000.000–1.500.000
Ј. Живковић	1941–1945.	1.000.000
М. Марић	1941–1945.	1.400.000
Л. Јанков	1941–1945.	1.000.000
Н. Матаушић	1941.	10.182 Јасеновац; 340 Стара Градишка
Н. Матаушић	1942.	28.665 Јасеновац; 6.777 Стара Градишка
Н. Матаушић	1943.	2.998 Јасеновац; 685 Стара Градишка
Н. Матаушић	1944.	4.040 Јасеновац; 1.272 Стара Градишка
Н. Матаушић	1945.	2.922 Јасеновац; 357 Стара Градишка
Попис Спомен-подручја Јасеновац	1941.	сви логори 10.462
Попис Спомен-подручја Јасеновац	1942.	сви логори 56.369
Попис Спомен-подручја Јасеновац	1943.	сви логори 3.893
Попис Спомен-подручја Јасеновац	1944.	сви логори 7.510
Попис Спомен-подручја Јасеновац	1945.	сви логори 3.881
Попис Спомен-подручја Јасеновац	непознато	сви логори 1.030

Остаци зида око јасеновачкој логору. Зид су градили затвореници од цијеле произведене у логору и простирао се у укупној дужини од 3360 метара. Снимак из 1945. године (МЖГ)

БРОЈ ЖРТАВА МАСОВНИХ ЗЛОЧИНА

1941. година

На основу извора које смо до сада користили, донекле се могу утврдити размере појединих масовних злочина који су почињени у Циглани. После ликвидације логора Крапје и Брочице, једини логор у коме су чињени злочини била је Циглана. Бројни сведоци тврде да је поред преживелих 120 Срба, који су у Циглану доведени из Брочица 14. или 15. новембра, неколико дана касније, то јест крајем новембра 1941. године, доведено још између 140 и 180 људи из Карловца (Чолаковић прецизира да их је било 142 и да су дошли око 28. новембра¹⁰⁰), и сви они су били смештени у једном тунелу крај циглане. Ту су заједно провели месец дана и сваког јутра би било двоје-троје мртваца, а стално су пристизали нови логораши. Поред њих, тамо се затекло још око 30 људи који су издвојени из транспорта за Крапје. Истог дана доведена је нова група Срба сељака из Трнове код Бијељине (између 36 и 40 људи), као и 12 Срба, ратних заробљеника из Немачке, које су усташе ухватиле у Загребу и спровеле у Јасеновац. Из групе новопридошлих сељака осморица је покушала бекство, због чега су усташе побиле целу ту групу. Чолаковић каже да је тада, то јест око 20. новембра, убијено 40 Срба, док Жегарац тврди да је средином новембра страдало око 200 људи, односно да је од више од 250 људи живих остало 48, укључујући ту и њега самог. Следећег дана (21. новембра), убијено је још 60 Срба, а потом је у радном логору остало њих 50. Претходно поменутих 60 заточеника

100 Д.Х.Чолаковић, *н.г.*, стр. 65.

морао је да издвоји Слободан Мићић по наређењу Милоша и Лубурића. Од групе из Карловца преживело је само двоје људи, а убрзо је доведено и истог дана убијено 60 Срба из Славонске Пожеге.¹⁰¹

Ужасавајуће размере злочина који су се збивали одмах по доласку заточеника у Циглану, могу се сагледати у сећањима Егона Бергера. Он тврди да је од 700 људи колико је било трећег дана по њиховом доласку (14. новембра), седмог дана ујутру, тј. 21. новембра, остало само 16 преживелих.¹⁰² Дакле, страдало је 684 људи.

За злочине у првој половини децембра 1941. године преносимо податке из сведочења Драга Свјетличића. Тада је страдао између 251 и 261 заточеник: 8. децембра је испред бараке убијено 50–60 Срба, а око 35 на гробљу; 12. децембра убијено је 86 Срба; 15. децембра убијено је око 80 Срба сељака из околине Сарајева, сви у доби око 30 година.¹⁰³

Због сукоба Бранка Ђујића, берберина из Загреба, са једним усташом, тачније због једног шамара, убијено је између 26 и 31 логораша, већином Срба, укључујући и Ђујића. Злочин је извршен по наредби Љубе Милоша, а поједини сведоци су навели да је он лично стрељао логораше. По разним изворима, то се збивало 20. и 24. децембра.¹⁰⁴

Између 24. и 30. децембра 1941. допремљено је 160–170 Јевреја из Пакраца, Славонске Пожеге, Нове Градишке и Бектежа. Три четвртине их је одмах ликвидирано (неколико је садистички убио лично Љубо Милош), а убрзо је уследила ликвидација осталих Јевреја заједно са Србима, а под командом поручника Мујице.¹⁰⁵

101 Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 63–65; А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 225–226, 233, 242–245, 312–314.

102 Е. Бергер, *н. г.*, стр. 29–30.

103 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 371–372.

104 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 19–20.

105 Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 255.

На римокатолички Бадњи дан, 24. децембра 1941. године доведени су нови заточеници – од 60 до 221 их је било, а убијено је између 60 и 500 људи. Од Војислава Прњатовића сазнајемо да је 22. децембра увече био у транспорту који је упућен из Сарајева у Јасеновац. У четири теретна вагона били су нагурани 62 Србина, девет жена такође српске националности и 140 девојака за које није наведена националност, дакле укупно 211 особа. У Јасеновац стижу 24. децембра ујутру, као и група од 19 заточеника из Загреба. Прњатовић каже да су тада пристигле три групе: 62 сарајевска Србина 140 Јевреја (очигледно да је претходно навођење девојака била грешка – прим. аутора) и 19 Загрепчана, а касније су сазнали да је девет жена одведено у Стару Градишку. По подацима из других сведочења тог дана је стигло 60 Срба из Сарајева (једног је лично заклао Љубо Милош), ту се не спомињу Јевреји, односно да је исти број убијен.¹⁰⁶ С друге стране стоји податак да је из Сарајева стигло од 20 до 30 Срба, да су они доведени 22. или 23. децембра и, што је такође важно, да је тада у логору било око 300 Срба.¹⁰⁷ Опет, по казивању Ђорђа Милише, на Бадњи дан, 24. децембра 1941. године усташе су, под вођством Љубе Милоша, ударајући их маљевима у главу побиле 500 српских сељака из околине Јасеновца и њихова тела закопали у јаму коју су жртве претходно саме ископале.¹⁰⁸

На Божић, 25. децембра 1941. године, почињен је злочин над Србима из Пакраца и Липика. Они су ухапшени у ноћи са 23. на 24. децембар. Око један ујутру су потрпани у вагоне и транспортовани у Јасеновац где стижу у 16.30 часова. У вагонима бораве до 10 ујутру 25. децембра када их преузимају усташе из логора и одводе пред Циглану. Према разним сведочењима, доведено је између 70 и 75 људи – убијено их је 27 до 40, а преживело између 32 и 47

106 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 207–208, 246, 314.

107 Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 73.

108 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 42–43.

заточеника. Злочинце је предводио Љубо Милош. Осим тих података, у вези са злочином постоје и тврдње да је страдало 100 људи, као и да су Срби из Пакраца доведени дан или два после Божића.¹⁰⁹ Ђуро Медић, чије сведочење не можемо узети као поуздан извор, преноси да је тог дана убијено 140 до 150 Срба из Карловца, иако се тај злочин по свој прилици догодио око месец дана раније. Поједини сведоци изјављују да је убијено између 27 и 50 заточеника¹¹⁰, а други наводе бројке од тројице до 63 Србина, и помињу да су у злочинима учествовали Милош, Матијевић, Модрић, Матковић и Татек.¹¹¹ На основу свих доступних података можемо закључити да је на један од највећих хришћанских празника убијено од 27 до 63 особе српске националности, према непоузданим подацима и до 100, а да је тада у једној бараци капацитета 200 особа, боравило 526 људи.¹¹²

Миша Данон сведочи о злочину на постројавању на Божић 1941. године када је заклан непознат број логораша, као и да је после неколико дана Љубо Милош наредио да се из строја издвоји сваки двадесети заточеник како би испробао нову „машинку“. Милош је том приликом лично убио 30 људи. Ђорђе Милиша, међутим, наводи да је Љубо Милош шмајсером пострелао неколико стотина заточеника.¹¹³

Пошто из описа злочина не можемо бити сигурни да ли се ради о истим злочинима о којима говоре други сведоци, принуђени смо да посебно издвојимо оне који су се догодили 26. и 27. децембра 1941. године, када је убијено око 60, односно 75 Срба.¹¹⁴

109 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 208, 246, 272–273, 314, 350–351; Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 75–76.

110 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 280; *Злочини улојору Јасеновац*, стр. 42–43.

111 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 372; Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 73–75.

112 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 271–273.

113 *Сећања Јевреја...*, стр. 57–58; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 254.

114 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 273, 280.

Један злочин се нарочито урезао у памћење преживелих сведока. То је први злочин у Циглани над болесним заточеницима, што ће касније постати уобичајена усташка пракса. Између 26. и 30. децембра из бараке је изведено од 113 до 130 Срба који због болести нису били способни за рад, многи од њих су практично били на самрти, и сви су брутално убијени.¹¹⁵

Последњег дана 1941. године, 31. децембра, логорници Слободан Мићић и Шпилер по наредби усташа издвајају 74 Србина и 82 Јеврејина који ће убрзо бити ликвидирани.¹¹⁶

Не наводећи кад се то догодило, Егон Бергер помиње мучење и убиство петорице православних свештеника. Злочинце је предводио Љубо Милош, а у бруталном убиству је учествовао и дечак узраста од само 12 година. Осим тога, Бергер помиње и ликвидацију 200 Срба сељака из околине Шида средином децембра – тим злочиним је руководио усташки поручник звани Мујица. Даље, читамо о страдању петорице Јевреја које је усмртио Љубо Милош, а били су тек пристигли у групи са Егоновим братом и оцем (27. децембра), док се најмасовнији злочин догодио после другог Лубурићевог говора. Не зна се тачно ког датума, али је познато да је Лубурић прекинуо божићне празнике и постројеним логорашима саопштио да ће стари и болесни бити упућени на опоравак у Ђаково. Тада је, за кратко време, ватром из митраљеза убијено 1.200 људи. Док је Лубурић говорио пред њим је у строју било 2.000 заточеника. Врло је вероватно да о том злочину сведочи и Ристо Стјепановић. Он наводи да је „једнога дана“ заточеницима наређен наступ а пред њима су стајали, поред осталих, Лубурић, Милош, Матковић, Матијевић. Они су потом разврстали логораше на „потребне“ и „непотребне“. У првој групи је било 15 Срба и то су искључиво биле занатлије. Остали су нагурани у камионе и одвезени „у правцу

115 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 273, 280–281, 372; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 256.

116 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 372.

логора Јасеновац II". Касније је од логораша који су радили на рушењу барака, Стјепановић сазнао да су сви „непотребни“ убијени. По његовим речима било их је неколико хиљада. Како логори нису ликвидирани ватром из митраљеза, нити Стјепановић у свом исказу помиње одлазак у Ђаково, могло би се сматрати да је то можда био посебан масовни злочин у којем је страдало најмање 1.000 особа.¹¹⁷

Адолф Фридрих саопштава да су по његовом доласку у Циглану сваког дана пристизали „нови транспорти из свих крајева НДХ, а нас је било све мање“. Једне ноћи у децембру заклано је 19 затвореника, а од батина је умрло још четворо људи (укупно 23).¹¹⁸ Алберто Маестро наводи како је Лубурић „наредио да се покупи око 500 старих заточеника и немоћних за рад“, али из његовог сведочења није јасно да ли је то наређење извршено и да ли су „покупљени“ убијени.¹¹⁹

117 Е. Бергер, *н.д.*, стр. 31–32, 40–41, 43–46; А. Милетић, *н.д.*, књ. IV, стр. 298.

118 *Сећања Јевреја...*, стр. 33–37.

119 *Исшо*, стр. 124.

Табела 8
Број жртава масовних злочина у Циљани 1941. године

Злочин	Датум	Број жртава
Убиство групе Срба из Карловца	око 28. новембра	140–180
Убиство због покушаја бекства Срба сељака из Трнове	око 20. новембра	40–200
Убиство групе Срба	21. новембар	60
Убиство првих логораша (Е. Бергер)	21. новембар	684
Убиство Срба из Славонске Пожеге	крај новембра	60
Убиство групе Срба (Д. Свјетличић)	8. децембар	85–95
Убиство групе Срба (Д. Свјетличић)	12. децембар	86
Убиство Срба из Сарајева (Д. Свјетличић)	15. децембар	80
Убиство Срба сељака из Шида (Е. Бергер)	середина децембра	200
Убиство због Бранка Ђујића	20–24. децембар	26–31
Убиство групе Јевреја (Ђ. Милиша)	24–30. децембар	160–170
Бадњак	24. децембар	60–500
Божић	25. децембар	27–100
Убиство групе Срба	26. децембар	60
Убиство групе Срба	27. децембар	75
Убиство групе Јевреја	27. децембар	5
Убиство болесних Срба	26–30. децембар	113–130
Убиство групе Срба и Јевреја	31. децембар	156
Убиство српских свештеника	новембар или децембар	5
Ђаково	нема података	1.200
И. Леви	нема података	362
А. Фридрих	децембар	23
А. Маестро	нема података	500
Убиство „непотребних“ (Р. Стјепановић)	нема података	1.000
Укупно		5.207–5.962

1942. година

Иако у богатој литератури о Јасеновцу наилазимо на разне податке и тумачења, аутори радова који имају претензију да буду научни сагласни су у једном: 1942. година је, и по броју жртава и по монструозности начина на која су извођена погубљења, била најкрвавија од свих. У суморној свакодневици, суочени са умирањима и погубљењима, преостали логораши су били под мучним утиском почињених масовних злочина, нарочито приликом постројавања, тзв. наступа, када су усташе правиле одабир ко ће од заточеника ту остати како би тако решиле „вишка“ и бројно стање логораша свеле на њима у том часу прихватљиву меру. Упоредо с тим, стизали су нови транспорти мушкараца, жена и деце који су директно упућивани у два највећа стратишта у близини логора – Уштице и Градину. За њих су заточеници углавном дознавали посредно, од гробара и других логораша, па и самих усташа.

Од свих наведених масовних злочина у 1942. години, издвојили смо пет. На то нас је определила чињеница да су они континуирано у дужем временском периоду спровођени, или су били у вези са одређеним местима на којима су чињени. Издвојили смо:

- злочине првенствено над Србима у прва три или четири дана јануара,
- ликвидацију „вишка“ логораша почетком фебруара, уочи доласка „међународне комисије“,
- спаљивање тела убијених логораша у Пичилијевој пећи од фебруара до маја,
- страдање Рома у за њих новоформираном делу логора, названом III Ц и

- страдање логораша који су на исто место довођени по окончању ликвидације Рома.

Тим издвојеним злочинима ћемо се понаособ позабавити, док ће остали мањи масовни злочини бити наведени хронолошки, како су се дешавали.

Постоје релативно бројна сведочанстава о масовним убиствима превасходно Срба у првим данима јануара 1942. године. С тим злочинима над логорашима који су боравили у Јасеновцу такорећи се и није престајало од када су интензивирани око католичког Божића 25. децембра 1941. године, па се дешава да у многим сведочанствима исти злочини буду наведени у различитим данима, што је сасвим разумљиво, с обзиром на свеукупно стање и психу заточеника изложених свакодневној тортури. Тако је према сведочењима петоро људи, 1. јануара убијено између 60 и 135 Срба. Следећег дана, 2. јануара, према исказима шесторо сведока, убијено је између 30 и 186 Срба. И у овим случајевима различити сведоци помињу исте злочине које датирају у различите дане. Трећег дана јануара је према изјавама четворо сведока убијено између 60 и 140 Срба и непознат број Јевреја¹²⁰, а злочиначку акцију је надгледао лично Лубурић. Тада је страдало највише Срба из групе која је крајем децембра депортована из Сарајева, као и Срби који нису имали занат који би био од користи усташама. На основу изнетих података може се закључити да је у прва три дана јануара страдало стотине Срба – од 150 до 461. Према тврдњи Драге Х. Чолаковића, у прва три дана јануара 1942. године страдали су 262 Србина и непознат број болесних Јевреја.

120 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 77–79, 208–209, 218–219, 246–247, 314, 351, 373; Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 76–85; А. Милетић, *н. г.*, књ. III, стр. 130.

Драго Свјетличић наводи да је у злочинима почињеним 4. и 5. јануара убијено укупно 130 болесних Срба. При томе, он помиње исте жртве које су према исказима других сведока страдале 2. јануара, тако да сматрамо да те злочине треба урачунати у оне који су се догодили између 1. и 3. јануара.

За злочине о којима податке износи Лазар Орозовић (убиства новопридошних 80 Срба из Бање Луке 2. или 3. јануара и 40 Срба из Сарајева следећег дана, те убиство 80 Срба у самом логору 4. јануара), не може се са сигурношћу рећи да ли су истоветни са претходно изнетим.¹²¹

До почетка фебруара забележени су следећи злочини:

- Ивица Матковић, Љубо Милош и Мујо Јусић су 6. јануара, заједно са још десетак усташа, издвојили и убили 50 логораша.
- Ђуро Илинчић тврди да је после православног Божића убијено 17 или 19 официра Југословенске војске који су враћени из немачког заробљеништва.
- Од Симе Ђурковића потиче податак да је до половине маја 1942. у Јасеновцу живот окончало око 50 Срба који су враћени из немачког заробљеништва.
- Око 8. или 9. јануара усташе топовима гађају српско село Градину преко Саве, зато што је из тог правца, наводно, пуцано на логор.
- Олга Прпић истиче да усташе нападају, пљачкају и убијају Србе из села Градина, Чукљинац, Дрексенић, Демероваћ и Међеђа.
- Најзад, Драго Х. Чолаковић наводи да ће око 200 становника села Градина (жене, деца, старци), који су претходно били дотерани у логор заједно са опљачканом стоком и покућством, око 20. јануара, бити враћено у село и тамо усмрћено, углавном тако

121 Д.Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 76–85; А. Милетић, *н. г.*, књ. III, стр. 130.

што су заклани и спаљени у кућама.

- Око 80 Срба из Креке крај Тузле убијено је 14. јануара.
- Око 20 логораша је заклано 20. јануара, а тада је под надзором Љубе Милоша убијено још 200 српских сељака из разних славонских места.

Што се тиче поменутог периода постоји приличан број сведочанстава о честим ликвидацијама болесника, али се ти искази ни временски ни по опису не поклапају.

Драго Свјетличић тврди да је 8. или 9. јануара убијено око 130 болесника (60 Срба и 70 Јевреја).

Драго Чолаковић наводи да је 20. јануара спроведена и прва од три ликвидације болесника, и да је тада страдало око 120 Срба и Јевреја.

Љубо Милош је пак, на саслушању, изјавио да је том приликом страдало 150–180 болесних, слабих и неспособних.

Према речима Хинка Штајнера страдало је 300 болесника.

Вукашин Жегарац је радио као болничар и преноси да је болница, изграђена непосредно пред долазак међународне комисије, могла примити највише 120 пацијената. До 30. марта, када је пуштен на слободу, усташе су проблем болесних логораша решавали тако што су, када би број пацијената достигао максимум, „вишак“ једноставно изводили и ликвидирали. У периоду од почетка фебруара до 30. марта, то се десило четири пута, из чега произилази да је на тај начин страдало најмање 480 болесних логораша.¹²²

Током јануара су почињени бројни масовни злочини за које сведоци не могу да наведу тачан датум.

122 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 219, 226–227, 247, 322, 352, 373, књ. II, стр. 1017, књ. III, стр. 102–103, 121; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 262; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 44, 46, 50–51; Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 88–89.

Симо Ђурковић указује да је убијено око 50 Срба сељака из околине Сарајева, вероватно са Пала.

Владимир Лончар је у првој половини јануара са још 60 логораша сахранио око 80 Срба.

Око половине јануара, према речима Војислава Прњатовића, усташе су наложиле постројавање („наступ“) свих логораша, њих око 1.000, већином Срба, тада је Лубурић издвојио више од 280 заточеника који су одведени у Крапје и убијени.

У истом периоду, Бранко Поповић из потаје је видео убиство 10 до 12 Срба.

Крајем јануара или почетком фебруара Чолаковић и другови тврде да је убијено од 420 до 520 људи на Градини и то група од око 120 Српкиња са децом и група од око 300 до 400 мушкараца, Срба, Хрвата и муслимана.¹²³

Првог дана фебруара, како тврди Стјепан Зоухар, убијено је око 500 Срба из „Млаке код Глине“. Милиша наводи исти број српских жртава, али каже да су они депортовани из Срема, тако да се у овом случају може рећи да је тог дана страдало између 500 и 1.000 Срба.¹²⁴

Вести о злочинима у Јасеновцу, и поред свих настојања усташких власти да их прикрију, неминовно су се шириле. Не би ли то некако предупредио, усташки режим одлучује да допусти да логор посете чланови некакве међународне комисије која би испитала те наводе и о томе известила јавност. Пошто је њихов долазак био предвиђен за 6. фебруар, Лубурић је одлучан у замисли да у рекордном року буду подигнуте нове бараке, по угледу на оне које је видео у немачким логорима. За два до три дана колико је трајала изградња тих барака, на екстремно

123 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 209, 248, 315, 351, књ. III, стр. 129.

124 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 46–47; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 155.

ниским температурама, страдало је између 200 и 500 логораша. Како би се стање заточеника приказало што бољим, ликвидирани су сви болесници, а у нову болницу су смештени здрави логораша који су тако приморани да на неки начин глуме своје покојне другове. Према многобројним сведочанствима, пред долазак Комисије око 4. и 5. фебруара, убијено је 40 болесника, а помиње се и до више од 300 тако страдалих људи. Најзад, 6. фебруара, долази комисија коју ду чинили представници Ватикана и Црвеног крста, неколико немачких, италијанских, мађарских, француских и хрватских официра и новинара, као и немачки посланик у Загребу Зигфрид Каше; према неким подацима, чак 50 људи. Посету, која је трајала око два сата, предводили су Еуген Дидо Кватерник и Вјекослав Макс Лубурић, и сви су чланови комисије, наравно, понели повољне утиске.¹²⁵

Драго Х. Чолаковић, 7. фебруара, преноси причу једног логораша да је убијено око 400 људи, тек пристиглих из Високог. Хинко Штајнер (Steiner) и Јакоб Данон тврде да је Ивица Матковић, у фебруару, пред „наступом“ убио пет заточеника метком у потиљак због наводне крађе кромпира.¹²⁶

Под руководством усташког официра, инжењера Доминика Хинка Пичилија (Piccili), изграђен је крематоријум за спаљивање лешева убијених логораша. По свом идејном творцу, тај крематоријум је убрзо назван Пичилијева пећ. Та пећ је „радила“ око три или четири месеца, од краја фебруара (према неким сведоцима од почетка фебруара, односно од почетка или половине марта)

125 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 47–48; Ћ. Милиша, *н. г.*, стр. 155–157; *Јасеновачки логор. Искази...*, стр. 10–17; Е. Бергер, *н. г.*, стр. 52–54; А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 25, 172, 210–212, 219–220, 227–228, 232–233, 247–248, 283, 315–316, 373–374, књ. II, стр. 906–907, 1023, књ. III, стр. 116–119, 130, књ. IV, стр. 300–303; Н. Николић, *н. г.*, стр. 384–389; Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 92–95.

126 Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 96; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 44–45.

па до краја маја 1942. године. У њој су прво спаљена тела логораша који су је и градили, а одмах затим жене и деца из логора у Старој Градишки. Поједини сведоци помињу Јеврејке и њихову децу из логора у Ђакову, мешајући њихову каснију ликвидацију у Градини са жртвама „Пичилијеве пећи“. То понавља и Ђорђе Милиша помињући број од 3.300 Јеврејки и јеврејске деце.

Према сведочењима која су изнета Земаљској комисији Хрватске за утврђивање злочина, у пећи је спаљено око 15.000 тела: из Старе Градишке је доведено око 5.000 жена и деце, а из осталих крајева Независне Државе Хрватске око 10.000, такође већином жена и деце. Из других релевантних извора може се сазнати да је капацитет пећи био око 160 жртава дневно, па ако се претпостави да је „радила“ 120 дана (фебруар–мај у пуном капацитету), произилази да је у том периоду страдало око 19.200 људи.

Извесни сведоци помињу број од „најмање 10.000 српских жена и деце“, који су довођени из Старе Градишке у Јасеновац, а „њихово убијање и спаљивање вршено је скоро сваку ноћ почевши од месеца фебруара, па непрекидно до конца маја 1942. године.“ Најмањи број жртава од 4.000 до 5.000 помиње Ото Брејер (Breuer). Највећи број убијених износе Славко Добрила и Лазар Јанков. Први тврди, према причи другог логораша, да је страдало преко 40.000 заточеника, а други да је у поменутом периоду (фебруар–мај), убијано 500 до 800 људи дневно и да због тога сва тела нису могла бити спаљена, па се тако долази до броја од 96.000 страдалника. Та сведочанства из друге руке и дата 1945. године, не могу бити прихваћена као потпуно веродостојна. Нешто другачије чињенице износи Рудолф Словенец, који наводи да су током 10 дана дневно

спаљивана тела 200 до 300 жртава.¹²⁷

Док је пећ гутала тела невиних жртава, почињени су злочини из најчистијег садистичког иживљавања. Према сведочењу Бергера, фра Мирослав Мајсторовић, Љубо Милош и Ивица Матковић у дворишту пред управном зградом одвојили су од три жене њихове малишане и буквално их набадали на бајонете. Пошто су на тај свиреп начин „крстили децу“, убили су и њихове мајке.¹²⁸ Осим тога, постоји и сведочанство да је крајем фебруара 50 жена и деце одведено у Градину и тамо убијено.¹²⁹

У другој половини марта Сава је пробила насип и поплавила простор на коме се налазио логор Јасеновац и поред тога што су на одбрани од набујале реке поред логораша били ангажовани и мештани Јасеновца. Према сведочењу Драга Свјетличића поплава се десила 18. марта. На основу изјава сведока о том догађају, може се закључити да је због поплаве убијено између 50 и 500, па и више људи, највише старих и болесних, тела неких су спаљени у пећи.¹³⁰

Током марта су се десили следећи масовни злочини:

– 22. марта је за само два сата и 45 минута убијено укупно 57 људи (47 Срба сељака из околине Добоја и 10 старијих заточеника);

– око 23. марта убијено је 140 људи (око 90 из Карловца и око 50 Срба сељака из Босне);

– 25. марта су доведене 42 Српкиње из Старе Градишке у Јасеновац, 20 их је убијено исто вече;

127 Е. Бергер, *н. г.*, стр. 54–56; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 61; *Злочини у лојору Јасеновац*, стр. 47–48; *Јасеновачки лојор. Искази...*, стр. 28–29; А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 209, 217, 316, књ. II, стр. 620, 905–906, 984–985, књ. III, стр. 501, 514.

128 Е. Бергер, *н. г.*, стр. 57–58; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 257.

129 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 316.

130 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 247, 317, 374–375; књ. IV, стр. 300; *Јасеновачки лојор. Искази...*, стр. 20–21; Н. Николић, *н. д.*, стр. 137.

– 28. марта је доведено, и вероватно убијено, 60 жена из Брчког. Највећи број жртава наводи Јакоб Финци. Према његовим речима, у првој половини марта, у периоду од десет дана, заклано је 3.000 логораша.¹³¹

У априлу 1942. године, због наводног убиства тројице усташа, а у ствари из страха да цело село не пребегне партизанима преко Саве у Босну, сви становници српског села Млака су спроведени у Јасеновац. Према сведочанствима преживелих доведено је око 1.000 људи, а од тог броја 800 жена и деце је отпремљено у Стару Градишку. Више од 100 мушкараца је том приликом у селу одмах убијено. Већина ухапшених је отпремљена на рад у Немачку, мада поједини сведоци сматрају да их је више од половине убијено. Једини податак који се може сматрати скоро потпуно релевантним јесте да је у мају убијено око 40 старца и заточеника неспособних за рад.¹³²

Током априла највећи број страдалих логораша је претходно доведен из Старе Градишке да би био убијен у Јасеновцу. Тела великог броја заточеника који су тада убијени спаљена су у крематоријуму, то јест у „Пичилијевој пећи“. Према причи браће Билановић, дана 9. априла је убијено и деветоро Јевреја, а њихова тела спаљена. Владимир Лончар наглашава да је тако доведено око 500 Српкиња и Јеврејки са децом и да су сви убијени. Симо Ђурковић износи податак да су у пећи спаљена тела 180 Срба из Грачанице и Градачца и 60 до 70 Срба са Кордуна, што су као неспособни издвојени из групе од око 450 заточених који су потом углавном послати у Немачку.

131 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 226, 234–235, 247, 248; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 51.

132 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 317, 352–353, књ. III, стр. 522–523, књ. IV, стр. 223–224.

У случају злочина који наводи Срето Поповић, када је током априла убијено око 200 Срба, не можемо бити сигурни да ли су тела жртава завршила у пећи, па ћемо када је реч о минималном броју сматрати да жртава и није било, а у вези са максималним наведеним бројем узећемо да тај злочин нема везе са жртвама чија су тела спаљивана у „пећи“.¹³³

Увече 7. маја усташе су опколиле Јасеновац и Уштице и сутрадан одвели све Србе из тих места. У току те операције у самом Јасеновцу убијени су отац и син Боројевић, а у Уштицама три старице. После неколико дана, жене и деца су спроведени у Стару Градишку. Они способни за рад махом су отпремљени у Немачку, док су старци и деца страдали. Похапшено је око 1.800 особа. Јаков Кабиљо каже да је око 1.000 православних мештана места Јасеновац отерано у логор у којем су и страдали. Последње сведочанство је донекле нејасно, јер се из њега не може закључити да ли је 1.000 становника Јасеновца страдало већ у мају 1942. године, или се мисли на то да су сви они умрли или убијени до априла 1945. године, то јест до краја рата. Стога се за минимални број жртава може узети само податак за грађане споменуте као убијене током операције опкољавања места и одвођења мештана.¹³⁴

Половином маја доведено је око 500 Срба сељака из околине Војнића, Слуња и Вргин Моста. Упућени су у Земун, а одатле на рад у Немачкој. У Јасеновцу је убијено око 40 особа за које су усташе процениле да су неспособне за рад.¹³⁵

Почетком јуна је доведена и убијена група од око 25 заточеника из Бјеловара. У току истог месеца је убијено између 80 и 300 „трогодишњака“. У то време тако су називани грађани

133 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 317, 352, књ. III, стр. 162, књ. IV, стр. 203.

134 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 303, књ. II, стр. 575, књ. IV, стр. 224; *Сећања Је вреја...*, стр. 91–92.

135 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 353.

Независне Државе Хрватске које су усташке власти осудиле на боравак у логору у периоду од три године. Већином су то били „нелојални“ Хрвати и муслимани, јер су углавном само они и добијали такве „пресуде“. Према неким другим изворима то се десило 5. августа. После тог злочина, „трогодишњаци“ су убијани одмах по приспећу у логор, осим у ретким случајевима када би били привремено поштеђени стручњаци из појединих области, који су били преко потребни у логорском радионицама.¹³⁶

Између 15. јуна и 5. јула, по наређењу Лубурића, спроведена је коначна ликвидација логора у Ђакову. Између 2.000 и 3.300 Јеврејки скупа с децом доведено је у Јасеновац и ликвидирано у Градини.¹³⁷

Првог јула у Јасеновац долази Никола Николић у групи од 40 Хрвата. Истог дана је почињена „примерна егзекуција“ над шесторо логораша. Од Николића потиче и податак да је 19. јула по наређењу Љубе Милоша убијено 30 комуниста.¹³⁸

У јулу је стрељано око 220 Јевреја због тзв. златне афере. Тада је, наиме, откривено да је група јеврејских логораша и логорника, у сарадњи са одређеним бројем усташа, крала злато које су проналазили зашивено у одећи убијених Рома.¹³⁹

По наређењу Врховног оружничког заповедништва Независне Државе Хрватске од 20. маја 1942. године почело је хапшење и упућивање Рома у логор Јасеновац. Они су довођени из свих крајева Независне Државе Хрватске и смештани у посебно ограђени простор под ведрим небом у североисточном делу логора. Тај део логора је познат под називом логор III Ц, јер су

136 *Концентрациони логори...*, стр. 44–46; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 51–52; *Јасеновачки логор. Искази...*, стр. 46–47.

137 М. Першен, *н. г.*, стр. 285–286; Н. Матаушић, *н. г.*, стр. 71–72; Мladen Iveković, *Неpokorena zemlja*, Zagreb, 1945, str. 16–17; Ћ. Милиша, *н. г.*, стр. 61; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 67.

138 Н. Николић, *н. г.*, стр. 13, 225–229, 285–289.

139 *Сећања Јевреја...*, стр. 163–165; Н. Николић, *н. г.*, стр. 269–272; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 1029.

први логораши били Роми, то јест Цигани, како су тада називани. За те заточенике испрва није уопште вођена било каква евиденција. Они који су били одређени за ликвидирање у логору III Ц су проводили само неколико дана, док су они здравствено способнији исцрпљивани радом на насипу.

Доведени Роми су ликвидирани у Уштици, а касније на Градини. Прво су одвајани и убијани мушкарци, а касније жене и деца. Интензивна ликвидација Рома је спровођена током јуна и јула месеца, да би до краја августа 1942. године били побијени скоро сви заточеници из њихових редова. Поштеђено их је врло мало и они су пребачени на простор Градине и Уштица, где су обављали послове гробара, али су принудно били и кољачи (тзв. група Д), да би на крају и они били убијени.

Ликвидацију Рома предводио је Драгутин Пудић Парализа. Процене сведока о броју страдалих су прилично различите, од око 20.000 до 50.000, па све до 100.000 људи.¹⁴⁰ Највећи поминути број постоји само у једном исказу и иако је дат 1942. године, он је, по свој прилици, преувеличан из пропагандних разлога, па се стога и не може сматрати веродостојним. Најчешће се помиње да је убијено око 40.000 Рома.

После усташког „коначног решења циганског питања“ у логор III Ц допремани су Срби, Јевреји и Хрвати. У сведочењима не постоји тачна процена колико је људи из тог логора убијено, али постоје тврдње логораша да су често виђали групе мушкараца и жена који су одвођени преко Саве, како би у Градини били ликвидирани. Издвајају се злочини над групама које су бројале између

140 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 290–291, 488–489, књ. II, стр. 907–908, књ. III, стр. 226, 514, 530, 580–581, књ. IV, стр. 286–288; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 48–49; *Сећања Јевреја...*, стр. 170, 322–323; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 139–142; Е. Бергер, *н. г.*, стр. 67; *Јасеновачки логор. Искази...*, стр. 33–36; *Концентрациони логори...*, стр. 6, 49; Н. Николић, *н. г.*, стр. 257–269.

500 и 800 људи, а догодили су се 17. и 29. августа и 18. октобра 1942. године. Душан Личина тврди да је сваки дан убијано 10–15 особа, а у том логору било је просечно око 800 заточеника. Јосип Риболи каже да је 29. августа убијено 500 људи. Према неким другим сведочењима, тог дана на делу је било „такмичење“ групе усташа у клању и тада је, наводе сведоци, страдало 2.000 до 3.000 људи.

Симо Котур и још тројица логораша успели су да побегну са стратишта у Градини. Они су били у групи од 450 људи из логора III Ц која је 19. септембра пребачена преко Саве, а њихова ликвидација отрованом храном и клањем је спроведена 21. септембра.

Од краја новембра почиње коначна ликвидација логора III Ц изгладњавањем последњих између 140 и 160 логораша. Пре тога је око 60 заточеника, већином католика и муслимана, пребачено у централни логор. После 17 дана гладовања због бекства шесторице логораша (двојица су ухваћена и убијена, док су четворица успела да побегну), Ивица Матковић наређује да између 35 и 40 људи буде затворено у једну напуштenu кућу у Градини. Тамо је претходно већ био допремљен изванредан број логораша из централног логора, тако да је у децембру умрло преосталих 150 заточеника.

До максималног броја људи страдалих у коначној ликвидацији дошли смо тако што смо узели податак да је пре пресељења у Градину у логору III Ц умрло 125 људи, а до броја од 115 људи дошли смо тако што смо од наведених последњих 150 заточеника, одузели новопридошлих 35. Сабирањем та два броја добијемо максимални број од 240 људи.

У препису извештаја непознатог логораша Старе Градишке из септембра 1944, упућеном Централном комитету Комунистичке партије Хрватске, налазимо податак да је приликом ликвидације

логора III Ц у једну бараку затворено око 900 заточеника који су ту остављени да умру од глади. Према том извештају у року од пет месеци убијено је 30.000 заточеника, мада се не помиње изричито када и где, али би се из контекста могло закључити да је реч о III Ц. Осим тога, постоји податак у исказу Душана Личине да је сваки дан убијано 10–15 људи и да је у логору било просечно око 800 људи. Због непоузданости, оваква сведочења у овом раду нисмо узимали у обзир.¹⁴¹

После смрти последњег логораша, издато је наређење да се простор на коме је био логор III Ц, преоре и да му се затре сваки траг.

Да би што лакше спровели ликвидацију заточеника довођених у Јасеновац, усташама је било у интересу да здравствено стање „будућих“ жртава буде што горе. Један од начина да то буде постигнуто био је да се приликом транспорта, нарочито возом, у један вагон угура што више људи и да им се током пута не дају ни храна ни вода. Један такав „vlak ужаса“ је 28. августа приспео у Јасеновац из Земуна у пратњи Немаца. Према непосредном сведочанству Николића, то је била огромна композиција од око 80 вагона са преко 5.000 људи у њој. По доласку на колосек у Јасеновцу већ је око 60% несретних „путника“ умрло од жеђи и исцрпљености. У возу су били већином Срби из Босне, заробљени после офанзиве на Козари, који су путовали између пет и седам дана. Преживели су одведени у Градину и ликвидирани. О таквом злочину извештава и Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, с том разликом да се не наводи тачан датум, али се прецизира да

141 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 770, 908–910, књ. III, стр. 508–510, 581–582, књ. IV, стр. 272–279; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 49, 52–54; Н. Николић, *н. г.*, стр. 275–282. *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 49; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 89–94, 150; ; *Концентрациони логори...*, *н. г.*, стр. 98–99; М. Першен, *н. г.*, стр. 190–192.

је композиција имала 56 вагона.¹⁴²

Почетком августа је наређено пресељење 700 логораша (200 Јевреја и 500 Срба) из Старе Градишке у Јасеновац. Исте ноћи по доласку (била је недеља) ликвидирана је половина приспелих (дакле 350, углавном старијих и слабијих). Никола Николић од многобројних злочина који су се дешавали током августа, издваја ликвидацију 11 бањалучких банкара, као и једне групе муслимана из Босне. Према његовом сведочењу током 1942. године страдало је 90 муслимана само из Сарајева, већином интелектуалаца и антифашиста.¹⁴³

Крајем лета је, поред одраслих заточеника, у Јасеновцу био и велики број деце која су се некако, ма како то данас чудно изгледало, уз помоћ логораша, успела сакрити и избећи судбину својих родитеља. То није промакло Лубурићу који је наредио да се претражи цео логор, па је тако откривено око 400 деце, узраста између четири и 16 година. У почетку су ту децу одгајали у усташком духу, у некој врсти школа са све учитељима, али како „нису били задовољни резултатима“, а и због тога што су скоро сва деца била српска или јеврејска, усташе су одлучиле да их ликвидирају. Одводили су их у групама од по 60–80 на Градину где су их заклали и закопали. Јосип Риболи тврди да је усташа Капетановић ликвидирао 120 деце у Јасеновцу.¹⁴⁴

У ноћи са 6. на 7. септембар, спроведена је још једна ликвидација свих затечених у логорској болници. Као што је раније речено, пун капацитет болнице био је 120 пацијената, па се тако може претпоставити да је то и најмањи број страдалих.¹⁴⁵

142 Н. Николић, *н. г.*, стр. 119, 207–215; А. Милетић, *н. г.*, књ. III, стр. 514–515; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 50.

143 *Сећања Јевреја...*, стр. 100–101; Н. Николић, *н. г.*, стр. 244–251.

144 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 54–55; А. Милетић, *н. д.*, књ. IV, стр. 281–282.

145 Н. Николић, *н. г.*, стр. 191–192.

Одмах после ове последње ликвидације болесних логораша, почињен је један од најмасовнијих злочина у једном дану. Доведен је велики број Срба свих узраста и оба пола са Козаре, те су превезени преко Саве на Градину и тамо ликвидирани и покопани у јаме које су претходно ископане. Према проценама логораша који су ту колону кришом посматрали, реч је о око 2.000 људи, али су поједини, очито под утиском злочина, говорили и о 10.000 невино страдалих. У налазу Земаљске комисије Хрватске за утврђивање злочина се тврди да је убијено око 7.000 људи са подручја Козаре, а не наводи се ни приближан датум. Ту наилазимо и на податак да је нешто пре поменутог злочина, такође на Градини побијено око 8.000 сељака из Славоније.¹⁴⁶

И током октобра 1942. године су се низали масовни злочини. Усташе су 13. октобра, предвођене Љубом Милошем опколиле српска села Црквени Бок, Ивањски Бок и Стремен, близу Јасеновца. Од око 2.500 становника тих села, око 1.000 је одведено у логор, око 50 убијено, док је већина успела да побегне у околне шуме. Сва њихова покретна имовина је опљачкана. Сељани су у Јасеновцу провели само један дан, јер су на интервенцију немачких војних власти пуштени кућама и делимично обештећени. Истог дана када су сељаци из Црквеног Бока ослобођени, у Градини је тог 14. октобра убијено око 200 Хрвата. Према извештају од 23. октобра, нешто раније сви православни становници села Кукуњевци су 11. октобра депортовани у Јасеновац. Приликом препада, у самом селу је убијено 15 мештана. Најзад, негде пред смењивање Мајсторовића са места заповедника логора крајем октобра 1942. године, са рада у Градини је побегло троје логораша. То ће послужити као разлог за стрељање 300 заточеника.¹⁴⁷

146 Н. Николић, *н. д.*, стр. 198, 202, 205; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 54.

147 Н. Николић, *н. д.*, стр. 216–221; А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 500–503, 508–509, књ. II, стр. 1038–1039, књ. III, стр. 512, књ. IV, 141–144; Е. Бергер, *н. д.*, стр. 69.

Последњи масовни злочини у 1942. години (ако се не узима у обзир изгладњивање заточеника из логора III Ц у Градини, које је још трајало у децембру) десили су се у новембру. Немачки војни изасланик у НДХ Едмунд Глез Хорстенау (Edmund Glaise von Horstenu), после разговора са Антоном Павелићем 17. новембра, помиње да је у Јасеновцу побијено 1.500 људи зато што је био логор „препун“. У року од три дана (17, 18. и 19. новембар), усташе су издвојиле око 800 болесних и старих Јевреја, па их превезли у Градину и ликвидирали.¹⁴⁸

148 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 519–520; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 51; А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 910.

Табела 9
Број жртава масовних злочина у Циљани 1942. године

Злочин	Датум	Број
Убиство групе Срба	1–3. јануар	150–461
Убиство групе Срба (Л. Орозовић)	2–4. јануар	0–200
Убиство логораша	6. јануар	50
Страдање групе официра	после 7. јануара	17–50
Убиство Срба из Градине и околних села	8–20. јануара	200
Убиство Срба из Креке	14. јануар	80
Убиство логораша	око 20. јануара	20
Убиство групе Срба из Славоније	око 20. јануара	200
Убиство болесних логораша	јануар–март	до 480
Убиство групе Срба из Сарајева	јануар	50
Број сахрањених Срба (В. Лончар)	јануар	80
Издвојени из наступа и убијену у Крапју	јануар	280
Убиство Срба	јануар	10–12
Убиство у Градини	крај јануара– почетак фебруара	420–520
Убиство Срба из Глине (?) и Срема	1. фебруар	500–1.000
Изградња нових барака пред долазак Комисије	почетак фебруара	200–500
Убиство болесника пред долазак Комисије	4–5. фебруар	40–300
Убиство групе људи из Високог	7. фебруар	400
И. Матковић убија логораше	фебруар	5

Пичилијева пећ	фебруар–мај	4.000– 19.200 96.000*
„Крштење деце“	фебруар	0–6
Убиство жена и деце у Градини	фебруар	50
Поплава	средина марта	50–500
Убиство Срба из Добоја и других	22. март	57
Убиство људи из Карловца и Босне	око 23. марта	140
Убиство Српкиња доведених из Старе Градишке	25. март	20
Убиство жена из Брчког	28. март	60
Убиство логораша (Ј. Финци)	прва половина марта	3.000
Убиство Срба из Млаке	април–мај	140
Убиство Срба	април	0–200
Убиство Рома	мај–август	20.000– 50.000 100.000*
Убиство Срба из Јасеновца и Уштица	мај	5–1.000
Убиство Срба из Војнића	половина маја	40
Убиство људи из Бјеловара	половина јуна	25
Убиство „трогодишњака“	јун или 5. август	80–300
Убиство жена и деце из логора Ђаково	15. јун–5. јул	2.000–3.300
Убиство Хрвата	1. јул	6
Љ. Милош убија комунисте	19. јул	30
„Златна афера“	јул	220
Логор III Ц	17. август	500–800
Логор III Ц	29. август	500–3.000

Јасеновац III – Циљана и Јасеновац IV – Кожара

Логор III Ц	20–21. септембар	450
Логор III Ц	18 октобра	500–800
Логор III Ц – ликвидација	крај новембра– децембар	140–240
Логор III Ц (писмо ЦК КП Хрватске)	5 месеци	30.000*
„Влак ужаса“	28. август	5.000
Убиство деце у логору	крај лета– почетак јесени	120–400
Убиство Срба и Јевреја	почетак августа	350
Убиство бањалучких банкара	август	11
Убиство сељака из Славоније	крај августа– почетак септембра	8.000
Убиство болесних логораша	6/7. септембар	120
Убиство Срба са Козаре	7. септембар	2.000–7.000
		10.000*
Убиство сељака из Црквеног Бока	13. октобар	50
Убиство Хрвата	14. октобар	200
Убиство сељака из Кукуњеваца	11. октобар	15
Убиство због бекства	октобар	300
Убиство логораша (Хорстенау)	17. новембар	1.500
Убиство Јевреја	17–19. новембра	800
Страдање муслимана из Сарајева	1942	90
Укупно		53.751- 112.308

1943. година

У јануару 1943. године група логораша на челу са капетаном Радивојем Муњином „осуђена“ је на смрт и из Јасеновца пребачена у Градину и затворена у кућу Пере Вукића. Они су успели да провале врата и изађу, али су одмах потом усмрћени из ватреног оружја. Ристо Стјепановић наводи да је 1943. године у Јасеновцу по наређењу Лубурића ликвидирано око 300 деце. Злочин над групом жена и деце који су из Старе Градишке доведени у Јасеновац помиње и Ладислав Гринбаум. Не наводи број жртава, већ само да се то догодило у јануару 1943. године и да су међу страдалима били и његова супруга и троје деце.¹⁴⁹

Снимак куће Пере Вукића (Кућа сабласти) у Доњој Градини која је коришћена као мучилиште (МЖГ)

149 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 718, књ. IV, стр. 314; *Сећања Јевреја...*, стр. 243.

Ивица Матковић сазнаје 19. марта да ће бити смењен и да ће нови управник логора Јасеновац Ивица Брклјачић преузети дужност 23. марта 1943. године. Последња четири дана на месту управника Матковић је искористио да „прослави“ свој одлазак тако што ће са групом „официра“ батинати и мучити логораше толико да је један умро од тортуре. Вероватно је тада убијено 12 усташа по наређењу Лубурића иако их је пре тога такозвани преки суд ослободио кривице. Ристо Стјепановић говорећи о усташким убиствима, у сведочењу наводи да је почетком 1943. године доведена велика група људи са Кордуна. Они су били испитивани и касније послати на рад у Немачку, а од Матковићеве тортуре један од тих заточеника је смртно страдао.¹⁵⁰

Највећи број логораша је током 1943. кажњаван због покушаја бекства њихових сапатника. Једно од таквих бекстава било је Саломона – Монике Мусафије и још четворице заточеника из Јасеновца 13. априла. Док су радили у шуми они су напали стражаре, двојицу усташа су убили, а једног ранили. У окршају су убијена двојица логораша, а тројица су побегла.¹⁵¹

Неколико масовних злочина бацају другачију слику на „мирну“ 1943. годину. Ладислав Гринбаум описује ликвидацију око 600 логораша из Јасеновца у Уштици из које се он пуком срећом спасао. Јулије Бинг преноси да је у јулу током две недеље дневно убијано по 50 људи и да су „након извјесне паузе“ настављене ликвидације. Дакле, према тим наводима, тада је у Јасеновцу страдало око 700 особа. То су уједно и злочини са највише жртава до децембра 1943. године. Све до тада бележена су појединачна убиства или злочини над неколико десетина логораша. У јуну је у Јасеновац допремљена група од 60 рањених партизана са простора Херцеговине који су убрзо побијени. У августу у логору Јасеновцу обешено је 15 српских

150 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 55–56; А. Милетић, н.д., књ. IV, стр. 308, 309.

151 *Сећања Јевреја...*, стр. 24–25.

сељака. Они су претходно проглашени припадницима партизанског покрета.¹⁵²

Током лета 1943. године, највероватније средином августа, према различитим изворима из Јасеновца је побегла група од 15 до 25 логораша. Због тога су по неким исказима сви заточеници, а по другима око 900 логораша, оковани ланцима. У току окивања је око 10 људи страдало од батина, а са „вањских радова“ се није вратило најмање 50 људи.¹⁵³

Не наводећи одређеније, већ само да су се догодили у јесен 1943. године, низ сведока помиње неколико појединачних злочина у логору Јасеновац. Тако су стрељани партизани „један католик и четири православаца“, затим је убијено 15 Срба партизана, заробљених у Босни и 14 сељанки. Према исказу Егона Бергера, тада је ликвидиран некадашњи истражни судија Бранко Цивидини, који је у логору постао усташки сарадник. Тај податак треба узети са великом резервом, јер се Цивидини помиње као члан усташких „преких судова“ следеће године, али се сви извори слажу у томе да је он ликвидиран по свој прилици најкасније 1944. године.¹⁵⁴

До почетка децембра 1943. године постоје подаци о следећим злочинима – у „Хрватској“, то јест Босанској Дубици је 13. октобра убијено 26 људи који су 13. јула ту доведени из Јасеновца на рад, као чин одмазде због напада партизана; због бекства групе логораша, допуковник Марко Павловић наређује да се батинама у Јасеновцу убије најмање 60 људи, а према сведочењу, од 100 логораша над којима је спровођена „казна“, на лицу места их је од последица пребијања умрло 40.¹⁵⁵

152 Сећања Јевреја..., стр. 244; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 966, 990, књ. III, стр. 489, 502.

153 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 990, књ. III, стр. 502; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 56.

154 А. Милетић, *н. г.*, књ. III, стр. 502; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 56; Е. Бергер, *н. г.*, стр. 72, 74.

155 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 764–765, 853, 990, књ. III, стр. 491.

Лазар Јанков, у чланку објављеном у *Полиџици* маја 1945. године, наводи да је Мајсторовић на римокатолички Бадњи дан, 24. децембра 1943. године, пред стројем заточеника стрељао тројицу логораша које је оптужио да су планирали бекство. Осим тога, Јанков у истом тексту тврди да је Лубурић 30. децембра 1943. постао заповедник логора Јасеновца, Старе Градишке и Лепоглаве и да је „чим је стигао“ наредио ликвидацију око 1.000 људи. Јанков не прецизира из ког логора су биле жртве, али вероватно је реч о Јасеновцу. На Бадње вече, група усташа ликвидира чланове две јеврејске породице (Штолцер и Ајзенштадер), укупно седам особа. Те породице су имале повлашћен статус, јер су између два рата чиниле услуге усташком покрету, али их ни то није спасло смрти.¹⁵⁶

У најмирнијем и најповољнијем положају били су логорашаи у Кожари. За 1943. годину постоји само сведочење Мира Ауфербера који помиње да били „одведени сви Срби, око 20 кожара и 2 четкара“. Уз то, у другом исказу се помиње како су усташе код логораша Ковачевића откриле комунистички пропагандни материјал, па је после истраге спровођене мучењем и батинањем, од 120 људи колико их је у Кожари тада било, издвјен 21 „комуниста“ и ликвидан. Због недоречености исказа, могуће је да се ради о једном те истом злочину, па смо као минималан број жртава навели 22, а као максималан 43 страдале особе.¹⁵⁷

Постоје бројна сведочења о злочинима који су се десили у неколико дана крајем 1943. и почетком 1944. године. Према исказу Ота Брејера (Otto Breuer), логорска управа Јасеновца је још у септембру 1943. образовале „шумске групе“ од око 30 до 80 заточеника који су свакодневно под стражом одвођени у шуме око логора да би секли дрва за огрев. Бројне изјаве сведока су међусобно неусклађене око тачног датума појединачних злочина, тако да се кад је реч о

156 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 983, 985, књ. III, стр. 533; *Концентрациони логори...*, стр. 99.

157 *Сећања Јевреја...*, стр. 14.

страдању „шумских група“ може изнети само оквирни минималан и максималан број жртава.

Адолф Фридрих, који је и сам за длаку избегао смрт на раду у шуми, саопштава најранији датум када је почињен први злочин над том групацијом логораша. Он наводи да је 22. децембра 1943. године ликвидирана цела група од 80 заточеника што су радили у шуми, а недуго потом, 27. децембра исте године убијено их је још 120. Он помиње да су логораши на раду у шуми убијани и у Гранику све до краја јануара 1944, али не наводи одређени број. С друге стране, Јован Живковић тврди да је прва ликвидација над „шумском групом“ спроведена 29. децембра 1943. године. Тада је убијено „84 или 85 заточеника“, док је „иза тога у даљња два тједна у шуми преко Саве у такозваној Градини у три или четири групе побијени даљњих око 120 људи“. Групу од 80 страдалих логораша помиње и Анте Милковић, с тим што тај злочин датира на 30. децембар 1943, и наводи још један злочин почињен три дана касније када је убијен непознат број заточеника. Слично томе Славко Добрила тврди да је око Божића ликвидирано око 70 Срба на „вањским радовима“, а пред Нову годину је ликвидирана још једна „шумска група“. За трећу групу наводи да се почетком јануара са сече дрва од 200 вратило 40 људи, што значи да је ликвидирано око 160 заточеника. Јакоб Данон такође помиње три ликвидације шумских група, две крајем децембра 1943. године у којима је страдало око 80 односно 60 људи, и једну почетком јануара 1944. године када је убијено око 20 до 30 заточеника. Поменути Ото Брејер први злочин над шумском групом од око 80 људи датира почетком јануара 1944. године, те затим износи да су наредних две-три недеље свакодневно на рад одлазиле „шумске групе“ од 50–80 људи, а увече у повратку би их било бар десетак мање, па закључује: „Тако кроз вријеме од 2–3 тједна мислим да их је побијено око 200–300“. Најзад Арсо Алексић износи највећи број страдалих тврдећи да су током 1943. године у шест наврата ликвидиране „шумске групе“ од по 200 људи

што значи да је убијено 1.200 заточеника. Подаци из још два извора казују да је током децембра 1943. и јануара 1944. године страдало преко 200 „Срба и Жидова“, односно да је од 1. јануара до 1. марта 1944. „убијено преко 250 мушкараца“.¹⁵⁸ На основу изнетог може се тврдити да су крајем децембра 1943. и у јануару 1944. године спроведена најмање три масовна злочина над логорашима, члановима „шумских група“. До минималног броја страдалих смо дошли узимајући у обзир наведене тврдње у којима се износе најмањи број жртава и то за први злочин 80, за други 60, а за трећи 20 – значи 160 ликвидираних заточеника. Уколико се по истом принципу посматрају наведени максимални бројеви, то значи 365 жртава. Ако се, пак, сви наведени злочини посматрају као појединачни, добија се 1.265 жртава, што донекле одговара тврдњи Арсе Алексића. Као максималан узет је број од 1.265 страдалих. Иако је то мало вероватно, чини се да је оправдано, пошто осим поменутих масовних злочина, многи сведоци износе да су убиства била свакодневна током децембра 1943. и јануара 1944. године.

Упоредо са ликвидацијом „шумских група“, дешавали су се злочини и у самом логору Јасеновац крајем децембра 1943. и у јануару 1944. године. Како би се могло догодити да број жртава буде дуплиран уколико се сви злочини наводе уз већ изнете процене убијених логораша из „шумских група“, претпоставка да се те ликвидације могу сврстати у скупину злочина над „шумским групама“ у табели са минималним и максималним бројем биће представљена нулом, док ће максималн број представљати укупан збир наведених бројева жртава свих поменути појединачних злочина заједно.

Негде почетком јануара 1944. године, мада је могуће да се то десило и крајем децембра 1943. године, Ристо Стјепановић успева

158 *Сећања Јевреја...*, стр. 46; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 858–860, 910–911, 969, 990. књ. III, стр. 351–355, 502–503, 533; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 57; *Концен штрациони логори...*, стр. 99.

да се неприметно извуче из групе „стarih заробљеника“ који су после мучења једног логораша поведени у Градину ради ликвидације. У тој групи су била најмање четворица заточеника, док ће још један, који је такође успео да се сакрије, после неколико дана бити откривен и убијен. Неколико сведока помиње и ликвидацију логорника Ивана Вилнера, писара Ивице Беговића (некадашњи фудбалер из Загреба), и још једне породице Јевреја са женама и децом – укупно 12 особа. То се, по свему судећи, десило око 4. јануара 1944. године. Осим њих у јануару су убијени и логорници Борис Штајнер (Steiner) и Слободан Мићић. Из свега наведеног могло би се закључити да је у јануару 1944. у самом логору Јасеновац страдало најмање 19 заточеника – неки од њих, ако не и сви ликвидирани су у Градини заједно са логорашима из „шумских група“.

Осим тих убистава, у јануару 1944. почињен је још један масовни злочин који, по свој прилици, нема везе са „шумским групама“. Под руководством Динка Шакића, у шуми код Млаке ликвидиране су жене су доведене из Сплита, њих 64, а са њима и непознат број жена и 17 мушкараца са економије у Јасеновцу. Дакле, у том злочину страдала је најмање 81 особа.¹⁵⁹

159 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 969, књ. III, стр. 504, књ. IV, стр. 311–312; *Сећања Јевреја...*, стр. 47, 176; *Концентрациони логори.*, стр. 99.

1944. година

Из сведочења Ото Брејера сазнајемо да је током марта 1944. године у Јасеновац доведено око 100 Јевреја (оба пола са децом), „ухваћених негдје у Лици“. Око 60 жена и деце из те групе усташе су после око месец дана ликвидирале у Јабланцу. Исти сведок напомиње да после тога у Јасеновцу није било већих ликвидација до почетка септембра исте године.¹⁶⁰

Неколико сведочења помиње исти злочин, али се не слажу око броја жртава и тачног дана када се догодио. Реч је о страдању извесног Иве Волнера, јеврејског заточеника, који је ликвидиран по наредби Динка Шакића. Он је био логорник грађевинске групе, а уједно и члан логорског оркестра пошто је добро свирао хармонику. Неке усташе су га, без дозволе заповедника Шакића, одвеле у Босанску Дубицу да их забавља. Тамо је и страдао, према сведочењима или од пијаних усташа којима је свирао или од самог Шакића, који је дознавши за „излет“ дошао у Дубицу и у бесу га убио. Како би избегао било какву истрагу поводом тога, Шакић истог дана наређује постројавање („наступ“) у Јасеновцу и пред логорашима излаже Волнеров леш, тврдећи да је покушао да побегне и да је у томе имао саучеснике. Према неким изворима од 100 Јевреја који су Волнера познавали издвојено је више људи и стрељано. Према разним изворима тада је страдало (укључујући и Волнера) десетине Јевреја – између 23 и 57 особа.

Осим по броју жртава, сведочења се разликују и кад је реч о начину ликвидације. Према неким исказима жртве су одмах стрељане, а према другима издвојени заточеници су најпре били затворени у Звонару и потом ликвидирани у Градини. Најверодостојнији је, чини се, исказ Адолфа Фридриха да је испрва стрељано

160 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 770–773.

22 логораша, а да су после четири дана мучења у Звонари, 34 музичара Јевреја убијена у Градини. Временски распон у који сведочења смештају овај злочин неуобичајено је дуг. Као први датум у исказима се наводи други дан Ускрса, то јест 10. април, а као последњи 4. јул 1944. године.¹⁶¹

Опис вешања четворице Срба у самом логору Јасеновац због бекства петорице српских заточеника Славко Добрила завршава своје сведочење. Како тај злочин у изјави следи после случаја Волнер, могао би се сместити у прву половину 1944. године.¹⁶²

Никола Николић помиње преки суд у Јасеновцу у лето 1944. године. Једина „сједница“ суда одржана је у лето када је на смрт „осуђено“ 10 заточеника због покушаја бекства, а сутрадан је 100 логораша побијено на раду у шуми. Јакоб Данон наводи да је по наредби Динка Шакића у лето 1944. године ликвидирано око 50–60 жена на логорској економији у селу Млака.¹⁶³

Крајем августа 1944. године, дакле нешто мање од месец дана пре пребацивања логораша из Старе Градишке, усташе доводе у логор Јасеновац групу од 700–800 Срба из околине Окучана. Неколико дана касније све су их „натоварили у лађе“ и ликвидирали на реци Сави негде између Млаке и Јабланца. Врло је могуће да је у овом случају реч о злочину попут онога који ће бити разматран касније, када су такође људи из Живаје, Црквеног Бока и Дреновог Бока бродовима пребачени до шуме крај Јабланца где су ликвидирани. Пошто то не можемо потврдити, ове злочине ћемо представити одвојено.¹⁶⁴

161 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 990–991, књ. III, стр. 496, 503–504, 533–534, 545 књ. IV, стр. 313–314; *Сећања Јевреја...*, стр. 48, 278–279; *Злочини улојору Јасеновац*, стр. 58.

162 А. Милетић, *н. г.*, књ. III, стр. 504–506.

163 Н. Николић, *н. г.*, стр. 13, 405–406; А. Милетић, *н. г.*, књ. III, стр. 534.

164 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 911; *Злочини улојору Јасеновац*, стр. 58.

Неколико дана пре довођења логораша из Старе Градишке, у Јасеновцу је заседао „преки суд“ којем је председавао Динко Шакић. Септембра 1944. године „проваљена“ је партијска организација логораша у Јасеновцу признањем једног логораша да је одржавао везу са партизанима. Већина извора наводи да је „суђење“ одржано 21. септембра 1944. године и да је потом обешено између 24 и 36 логораша, „слободњака“ као и и двојица усташа оптужених да су били комунисти или одржавали везу са партијском организацијом. Око 20 их је обешено у логору, а остали у самом месту Јасеновац. Динко Шакић је лично из пиштоља убио доктора Мила Бошковића, јер овај није хтео да сконча на вешалима. Према другим изворима, то се десило 22, односно 23. септембра. Јакоб Данон наводи да је дан после вешања заточеника оптужених за везу са Комунистичком партијом, обешено пет логораша због везе са четницима, док Адолф Фридрих тврди да је било осам „четника“, и да су обешени после осам дана.

Према исказу Лазара Јанкова, недуго потом, дошло је до још једне „провале“ комуниста у логору и онда су страдала још 32 заточеника. До краја септембра 1944. године су, према наводима Јакоба Данона, обешена још тројица заточеника, Јеврејина, електричара по струци, док Адолф Фридрих тврди да их је било шест и да су обешени пет дана после „четника“.¹⁶⁵

Током септембра 1944. године, осим злочина у вези са ликвидацијом логора Стара Градишка и пребацивањем тамошњих заточеника у Јасеновац, догодила су се још најмање три масовна злочина. Најпре је, према листу *Најпријед*, ликвидирано „неколико стотина такозваних притвореника из Рајића, Новске и Липовљана“, док Јован Живковић тврди да их је било између 800

165 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 35, књ. II, стр. 778–781, 912, 970, 983, књ. III, стр. 491–492, 504, 534–535, 545, књ. IV, стр. 316–317; *Сећања Јевреја...*, стр. 49–50, 195, 279; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 59–60; Е. Бергер, *н. г.*, стр. 75; Ћ. Милиша, *н. г.*, стр. 238; М. Першен, *н. г.*, стр. 181, 198–202; Н. Николић, *н. г.*, стр. 13, 408–410.

и 1.000, а Ђорђе Милиша наводи око 2.000. Усташа Крешо Мајић је са воза у Новској скидао људе, међу којима су били повратници из немачких логора, и упућивао их у Јасеновац. За доњу границу биће узет број од 800, а за горњу 2.000 људи. Затим је, такође у септембру, побијено између 150 и 3.000 старца, жена и деце који су у августу доведени у логор из Живаје, Црквеног Бока и Дреновог Бока – они су бродовима пребачени у шуму покрај Јабланица и тамо ликвидирани. Међу њима је било и око 150 заробљених четника. То индиректно потврђују искази да је 20. августа у Живаји ухапшено и потом у Јасеновац отпремљено 70 четника, затим да су 22. августа „усташе из Јасеновца, Черкези и четници из Суње спалили Црквени и Ивањски Бок и Стремен“ убивши при томе 70 мештана, а око 1.000 су отпремили у логор, и најзад ту је и сведочење Јакоба Данона о том догађају. За ликвидацију четника у Јасеновцу сазнаје се и од Јосипа Ерлаха.

Као последњи од низа злочина у логору почињених у августу, Ристо Стјепановић помиње убиство око 200 жена и девојака на Гранику, наводећи да су то већином биле Јеврејке, које су откривене у Стењевцу, делу Загреба.¹⁶⁶

Негде од краја септембра или почетка октобра 1944. године, према исказима више сведока почињу свакодневне масовне ликвидације. Број логораша је енормно порастао доласком заточеника из Старе Градишке и довођењем мноштва људи из Новске. Адолф Фридрих износи податак да се тада број логораша попео са 2.500 на 8.000 људи. Преживели сведоци дају различиту процену броја убијених и времена када су спровођене ликвидације, али се сви слажу да су места злочина били Граник и Градина.

166 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 749, 887, 991, 969–970 књ. III, стр. 546, књ. IV, стр. 318–319; *Сећања Јевреја...*, стр. 49, 280; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 239.

Тако већ поменути Адолф Фридрих тврди да су ликвидације спровођене од краја септембра до краја децембра 1944. године и да је сваке ноћи одвођено по 200 и више заточеника, па да се и поред свакодневног пристизања нових логораша бројно стање заточеника у Јасеновцу смањивало. Ако се за почетак серије масовних злочина узме 24. септембар, када су у Јасеновац доведени логораша из Старе Градишке, испада да је у назначеном периоду убијено 19.600 људи. Исти сведок, нешто касније, наводи да су масовна убиства престала крајем 1944. године и да је од 8.000 логораша 1.800 заточеника остало у животу, дакле убијено је 6.200 особа. На другом месту он износи процену да је у „зимској ликвидацији“ убијено око 14.000 мушкараца, жена и деце, рачунајући ту и заточенике који су ликвидирани одмах по доласку.

Коен-Давко казује да су свакодневна убијања на Гранику почела по пристизању нових логораша у Јасеновац – свако вече би било ликвидирано 80–100 особа, тако да је преживело тек 400 Јевреја и око 700 Срба, и нешто мало Хрвата.

Према исказу Арсе Алексића, ликвидације почињу 26. септембра 1944. године. Од тада па до 10. јануара 1945. године, свако вече је убијано 100–200 логораша на Гранику, то јест укупно је страдало између 10.700 и 21.400 особа.

Јакоб Данон опет наводи да је у року од месец дана у октобру и новембру свакодневно на Гранику убијано 50–60 логораша и новопридошлица, значи ликвидирано је 1.550–1.860 особа. С друге стране, он износи податак о 3.500 убијених, јер је од писара сазнао да се бројно стање, по окончању свакодневних ликвидација смањило са 7.500 на 4.000 логораша.

Јакица Финци сведочи да су ликвидације трајале од октобра до половине децембра, сваке ноћи убијано је по 200 људи на Гранику, што би значило да је страдало око 15.400 људи. Финци поред тога помиње и неке појединачне злочине у самом логору

– вешање укупно шест логораша, док Данон наводи још три појединачна злочина у јесен 1944. године у којима је живот изгубило седам особа.

Поједини сведоци тврде да је почетак масовних ликвидација био у новембру 1944. године. Тако Ђорђе Милиша наводи да је све почело 1. новембра, убиством 150 Срба и Јевреја, следећег дана 200 мушкараца и 70 жена и деце, и да је до Божића побијено 6.000 логораша оба пола и деце, а у животу је остало 3.000 заточеника.

У чланку објављеном јула 1945. године наведено је да је од 3. до 22. новембра према исказу Драгутина Шкргатића ликвидирано „2.500 до 3.000 људи, углавном Жидова и православаца“. Посебно помиње страдање 160 православаца одведених „на рад у Лепоглави“ што је вероватно једна из низа ликвидација у споменутом периоду. И он тврди да је од 6.000 људи „након јесење ликвидације“ у животу остало 3.000. По наводима у чланку из фебруара 1945. у листу *Најријед*, ликвидације почињу 5. новембра и сваке ноћи страда 100–200 људи. Осим „старих“ логораша, одмах по доласку убијани су и људи који су довођени у Јасеновац, а пристигло их је више од 1.200 у осам транспорта. Те транспорте помиње и Ристо Стјепановић, не спомињући колико их је било. Људи су довођени из свих градова Хрватске, а посебно се издвајају Загреб и Сисак. Како се бројно стање са 7.300 људи 15. новембра 1944. године смањило на 3.500 на дан 12. јануара 1945. године, према аутору чланка у том периоду је, рачунајући и људе који су убијани одмах по доласку, страдало више од 5.000. особа. Јован Живковић износи:

По причању и према ономе, што сам ја могао докучити, побијено је све зиме око 5.000 до 6.000 људи, а у знатној мери је харао и шифус, јер су хиџијенске прилике биле очајне.

Лазар Јанков преноси да је од Владе Борнемисе, који је радио у логорској канцеларији, чуо да је 1. новембра почело „масовно клање“, и „до 23. децембра 1944. поклано је 12.700 људи жена и деце“.

Ивица Рожман тврди да су злочини постали свакодневица у децембру 1944. године, да је сваке ноћи на Гранику убијано 150–200 људи, значи ликвидирано је између 4.650 и 6.200 особа.

У чланку објављеном у *Борби* фебруара 1945. наводи се да је у децембру 1944. убијено 3.000 људи. Према исказима више сведока Комисија је утврдила да је „те зиме“ убијено 3.500 „заточеника, који су се налазили на раду у јасеновачком логору“. Комисија такође износи невероватан податак да је само у једном дану пристигао „огромни транспорт, у којем се налазило око 15.000 радника и сељака“, те да су „кроз неколико тједана“ ликвидирани на Гранику.

Од свих цитираних сведочења, посебно се издваја исказ Милана Дуземлића, који је у целини сумњив, јер једини он истиче да су масовна убиства почела још 18. августа, те да је сваки дан на ликвидацију одвођено „по 100, 200 па некада и 1000 људи“ не наводећи када су ликвидација окончане.¹⁶⁷

Упоредо са изношењем процена броја убијених логоаша у том периоду, преживели сведоци наводе и неке појединачне злочине који су тада почињени. Према исказу Арсе Алексића, 25. септембра је у логор доведено око 250 „домобрана православаца“ и они су ликвидирани крајем октобра на Гранику. Адолф Фридрих пак говори да је поментих домобрана било око 300, те да је убијено око 60 православаца, док су католици и муслимани били принуђени да под претњом смрти навуку усташке униформе. Ристо Стјепановић такође помиње око 200 домобрана доведених у логор крајем 1944. године. Износи да су већину чинили

¹⁶⁷ Сећања Јевреја..., стр. 49–50, 177, 195–196; А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 780, 887, 991, 984, књ. III, стр. 491, 535–536, 539–540, књ. IV, стр. 318–319.; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 239–241; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 61–62.

православци и да су само они убијени. Посебно напомиње да је у истом периоду доведено и ликвидирано 200–250 „Недићеваца“.

У октобру 1944. године су убијени и лекари и медицинско особље из усташке болнице. Јакоб Данон наводи да је тада страдало 30 особа и да је ликвидација уследила неколико дана после њиховог „хапшења“ 24. октобра. Ристо Стјепановић сведочи да су лекари страдали у групи од око 200 људи што су их усташе оптужиле да су на неки начин повезани са члановима комунистичке ћелије који су обешени у септембру. Осим тога, он помиње и вешања петорице логораша, које наводи поименице. Све то донекле потврђује и Јован Живковић.

У децембру 1944. године је такође почињено неколико масовних злочина у логору и околини. Тако је „нестала“ девојка коју су мучили Лубурић, Матковић, Милош и остали, а другом приликом убијена су петорица заробљених партизана – четворица су стрељана, а један је умро од последица мучења. Фрањо Косина сведочи да су лично Лубурић и Прпић мучили и клали 40 жена и деце на Гранику око Божића. Исти сведок наводи и случај вешања 35 логораша, мада се из контекста не може сигурно знати да ли се то десило у децембру 1944. године. Међу обешенима је била и мајка четворо деце, а том приликом је Пичили убио једну девојчицу, па нема разлога за сумњу да и остала деца нису тада или убрзо потом страдала. Последњи злочин за који се помиње да се догодио у септембру 1944. била је ликвидација на Гранику две групе логораша које су се пријавили за рад у Немачкој. Сазнаје се да је у првој било 200 заточеника, а за другу се не спомиње број већ само податак да су били Срби. Јован Живковић помиње убиство 20 Јевреја. Не наводи време када се то догодило, али се може закључити да је то било до краја 1944. године.

Овде треба навести злочин који је почињен крајем 1944. или почетком 1945. године:

Пијани су усташе силовали редом око 20 младих жена које су радиле на Економији, ње су их заклали и бацили у Саву.¹⁶⁸

Као што се може видети, сведочења о ликвидацијама логораша у Јасеновцу у овом периоду су многобројна и дају упечатљиву слику агоније људи који ће, иако се зна да се рату ближи крај, на језив начин бити одведени у смрт. Иако су овде наведени бројни примери појединачних масовних злочина, они неће бити исказани у табели јер је очигледно да су сви обухваћени у процени убијених током, како су то сами логорашаи називали, *јесење* или *зимске ликвидације*.

Може се констатовати да су се масовни злочини низали између 26. септембра 1944. и 12. јануара 1945. године. За минимум броја страдалих биће узет исказ Јована Живковића и податак из чланка објављеног у листу *Найријег* о 5.000 жртава, а за максимум процена Арсе Алексића о ликвидацији 21.400 особа.

У том периоду било је злочина и у Кожари. Како износи Јаков Кабиљо, у ноћи са 25. на 26. октобар, одведена су двојица логораша који никад више нису били виђени живи. Ускоро потом, 3. новембра, одведено је 16, а 11. новембра још седам заточеника у Циџлану где су ликвидирани. Последњи злочин у том периоду почињен је над браћом Лион који су, пошто су ухваћени у покушају бекства, ликвидирани заједно са оцем крајем 1944. или почетком 1945. године, мада постоје и тврдње да се то догодило у фебруару 1944. године. У свим злочинима које помиње Кабиљо страдало је укупно 28 логораша.

168 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 970, 991, књ. III, стр. 491–492, 535; *Сећања Је вреја...*, стр. 49, 175; А. Милетић, *н. г.*, књ. IV, стр. 317–320, 495; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 25, 62.

У извештају Комисије за истраживање злочина окупатора и њихових помагача наводи се да је у октобру „преки суд“ осудио и стрељао 25 заточеника због везе са партизанима, док Егон Бергер, помиње ликвидацију 27 логораша у истом периоду. Може се сматрати да је између 25 и 28 заточеника страдало у периоду од краја октобра 1944. године до почетка јануара 1945. године.¹⁶⁹

169 *Сећања Јевреја...*, стр. 104–106, 312; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 60; Е. Бергер, *н. д.*, стр. 76.

1945. година

Крајем 1944. године, односно најкасније до средине јануара 1945. године, усташе су престале са масовним убијањем све до савезничког бомбардовања логора. У логору је остало између 1.800 и 5.000 логораша, а довођени су и нови заточеници који су одмах убијани, већином на Гранику.

После римокатоличког Божића 1944. године од укупно 1.800 заточеника пописано је између 1.370 и 1.400 логораша који су сликани за легитимације, јер је, наводно сви, требало да иду на рад у Немачку. У Немачку је, међутим, отишло само између 600 и 800 Хрвата (и муслимана) у периоду од 18. до 27. фебруара 1945. године, и њих ће у Аустрији ослободити трупе Црвене армије. Све до англо-америчког бомбардовања логора није више било масовних злочина, ако се изузме изузетно сурово убиство око 20 жена и деце крајем фебруара 1945. године.¹⁷⁰

Бројна су сведочења о поменутом бомбардовању логора Јасеновац, али се она не слажу ни око датума, ни око броја жртава. Једино што се са сигурношћу може тврдити јесте да су почела крајем марта 1945. године. Као најранији датуми бомбардовања помињу се 27. и 29. март. У исказима нису наведени подаци о броју погинулих, већ само да су и логораша и усташе страдали од бомбардовања, као и да су усташе убијале заточенике који су покушавали да себи негде нађу склониште. У већини сведочења се као датум почетка бомбардовања наводи 30. март. Јакоб Данон износи да је логор бомбардован два пута тога дана, те да је погинуло око 40 логораша. И он, као и други сведоци, помиње да су усташе убијале логораше, посебно заставник Анте Зрнушића који је убио најмање двојицу. И Ристо Стјепановић потврђује да су била два бомбардовања (око 10 сати пре

170 *Сећања Јевреја...*, стр. 50–51, 196; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 241–243; М. Першен, *н. г.*, стр. 182; А. Милетић, *н. г.*, књ. IV, стр. 322.

подне и око два сата по подне), наводећи да је у првом погинуло 30 логораша, а за друго не износи број жртава. Он сведочи да су се бомбардовања поновила и у следећа два дана, 31. марта и 1. априла и да је било „врло много мртвих“. Комисија је утврдила да је током два дана бомбардовања, 30. и 31. марта погинуло око 40 логораша (овде се помиње да их је крајем марта било 5.000). Никола Николић говори о 26 погинулих заточеника. Најмањи број логораша страдалих у бомбардовању износи Егон Бергер. Он говори о три бомбардовања 30. марта – у првом је, каже, погинуло осам логораша, а „код другог напада страдало је шеснаест заточеника, док код трећег нити један“, дакле укупно 24 особе. Осим тих напада, Јакоб Данон помиње бомбардовање 5. априла и још једно после тога, док Адолф Фридрих наводи да су из авиона бачене бомбе и 7. априла, износећи да је у свим тим бомбардовањима погинуло 34 од укупно 3.500 логораша колико их је, сматра, тада било. Јосип Ерлах, иако сам није сигуран којег је датума било бомбардовање, наводи да је то било 13. априла, али из детаља које износи очигледно је да је погрешно.¹⁷¹

Усташе су бомбардовање искористиле да у новинама *Хрватски народ* објаве да је погинуло 1.500 логораша и да одмах после бомбардовања опет почну са масовним ликвидацијама. Михајло Марић говори да је од тада, па до пробоја, 22. априла, сваки дан убијано 50–200 људи. Уколико се претпостави да је последњи дан бомбардовања био 1. април, и да је ликвидација почела 2. априла 1945. године, испада да је у 20 дана страдало између 1.000 и 4.000 особа, док Ристо Стјепановић помиње да је четврти или пети дан после бомбардовања, дакле 3. или 4. априла, „поклано“ око 4.000 логораша.¹⁷²

171 *Сећања Јевреја...*, стр. 51, 196, 281–282; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 243–244; А. Ми-летић, *н. г.*, књ. III, стр. 490, 493, 536, књ. IV, стр. 321–322; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 62; Н. Николић, *н. г.*, стр. 417; Е. Бергер, *н. г.*, стр. 81–82.

172 А. Милетић, *н. г.*, књ. III, стр. 493, књ. IV, стр. 320.

Убрзо после бомбардовања, журећи да уклоне што је могуће више трагова својих злочина, усташе почињу коначну ликвидацију логора Јасеновац. Иако је њихов пораз у рату био неминован и мада су и сами врло добро знали да се ближи крај Независне Државе Хрватске, усташе нису престајале са злочинима, убијајући преостале логораше, стално доводећи нове и нове групе људи са територија које су још контролисали да би их одмах доласку у логор ликвидирали, углавном у Градини. Никола Николић наводи да је под руководством Пичилија 4. априла образована прва група од 450 логораша који су послати у Градину и у Уштице да ископавају тела жртава из масовних гробница. Сутрадан је из Загреба допремљена нафта за спаљивање лешева, а у ватри су завршили и они који су тела жртава ископавали. Јакица Финци наводи да је општа ликвидација почела 6. априла 1945. године и није посустајала све до пробоја 22. априла. Према његовом исказу сваке ноћи је одвођено око 200 логораша у Градину, тако да је за 16 дана страдало 3.200 особа. Јован Живковић такође наводи 6. април као почетак ликвидације, за коју каже да је окончава 20. априла. Арсо Арсић спомиње период 6–22. април. Адолф Фридрих казује да је почев од средине априла сваки дан страдало 500–600 како старих, тако и нових заточеника. Из свега наведеног произилази да је од 15. до 21. априла страдало између 3.500 и 4.200 особа. Поменутог 6. априла из Сарајева је доведено око 400 људи. Они су затворени у једну бараку да би после неколико дана били ликвидирани. То потврђује и Јакоб Данон, али он сматра да је ликвидација почела 8. априла. Наводи да је, осим 400 људи из Сарајева, убијено око 1.200 од преосталих 3.000 логораша, односно да је 21. априла у животу остало 1.800 заточеника. Јован Живковић износи исти број убијених, односно спаљених. Најмањи број жртава из Сарајева, од 300 до 400 помиње Стјепан Кешеровић. Број од око 400 људи из Сарајева стоји и у извештају Комисије, док Ђорђе Милиша сматра да је тада доведено

око 500 људи; Јован Живковић тврди да их је било 440, а међу њима и 70 жена; Никола Николић наводи број од око 900 жртава; Ристо Стјепановић помиње да је било 600–800 мушкараца и жена из Сарајева и Зенице, а највећи број убијених из Сарајева – 1.500 људи – наводи Адолф Фридрих. Он напомиње да је и из Осијека доведено и убијено око 800 људи, а довођени су и из Славонског Брода, Винковаца, Вуковара, Бање Луке, Банове Јаруге, Новске, Сиска, Петриње, Дубице, Нове Градишке, Загреба. Никола Николић истиче да су у том периоду из свих крајева Независне Државе Хрватске стално стизале групе од 200–300 људи, који су потом ликвидирани у Градини. Из група су издвајани болесници и преостала деца ради „евакуације“ у Суњу. Било их је између 400 и 900 (600 болесника и 300 деце) и ради прикривања злочина били су укрцани у воз, према појединим исказима у осам вагона, али су на крају и они убијени. Према чланку објављеном у *Полицији* Стјепан Кешеровић у мају 1945. године казује да се то догодило 16. априла, према исказу Николе Николића било је то 18, према сведочењу Милише 19. априла, а према наводима Јована Живковића 20. априла.

Кад је реч о масовним злочинима сведоци говоре о ликвидацији групе Јевреја 1. априла, 25 логораша 3. априла, 10 Јевреја 6. априла, 10 Срба 7. априла; према исказу Арсе Алексића – 10 Срба и 12 Хрвата 7. априла, 25 муслимана 8. априла, затим 10 Јевреја истог дана и 30 Срба 9. априла. Врло је могуће да се сведочења о овим појединачним масовним злочинима преклапају а и не слажу се у датуму, али како не постоје прецизнији подаци у раду ће бити изнето као да се сваки од тих злочина догодио.

Из Лепоглаве је доведено између 700 и 1.600 затвореника, по неким подацима у 28 вагона, и побијено у Градини. Адолф Фридрих тврди да су доведени 16. априла и истог дана ликвидирани. Садо Коен Давко, који је у Лепоглави био остављен са 80 занатлија,

прецизно наводи да је у Јасеновац послато 1.590 затвореника: 16. априла 800 а сутрадан 790. Међу заточеницима Лепоглаве нашло се и око 400 кажњеника из затвора у Сремској Митровици. Они су из Митровице 10. октобра 1944. најпре пребачени у затвор Преког суда у Загребу, а одатле су упућени у два транспорта, у јануару и фебруару 1945. у Лепоглаву, одакле су пребачени у Јасеновац. Комисија наводи да је 20. априла убијено око 470 особа. Према исказу Николића, истог дана је Пичили послао 100 логораша у Стару Градишку, да тамо спаљује лешеве, и са тог „посла“ се нису вратили.¹⁷³

У свим тим појединачним масовним злочинима који су почињени после бомбардовања страдало је између 3.330 и 5.930 особа. У коначном закључку биће обухваћени и ти злочини, а биће занемарене процене броја логораша убијених у том периоду. Према тим проценама страдало је између 1.000 и 4.200 особа. Значи, према проценама страдао је мањи број људи него што се добија сабирањем броја жртава у свим злочинима који су помињани. Разлог за то треба потражити у чињеници да логораша нису могли да имају јасан увид колико људи је довођено у логор и ликвидирано, тако да се те процене не могу сматрати поузданим, осим за део тзв. старих логораша.

О последња два дана постојања логора Јасеновац постоје бројна сведочанстава. Многи логораша су, видећи да се ближи крај логору и да ће сви бити убијени, покушавали да себи прекрате муке, па се тако 21. априла обесило између девет и 100 заточеника. Увече су последњи логораша, било их је између 900 и 1.703, пребачени из барака у којима су се до тада налазили у друге – „у зидане настамбе ограђене жицом“, где су раније биле обућарска и

173 *Сећања Јевреја...*, стр. 51–52, 182–183, 196–197; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 928, 970–971, 991, књ. III, стр. 492, 536–537, књ. IV, стр. 323; Ђ. Милица, *н. г.*, стр. 244–247, 285; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 63; Н. Николић, *н. г.*, стр. 416–417.

кројачка радионица, односно у бараке у којима су биле смештене жене и деца. Све остале бараке усташе пале, минирају и уништавају. Око 60 логораша је било издвојено и послано у Уштицу да копају велику јаму и то је за њих био пут без повратка. Постоји и исказ да је „стотињак људи“ послато некуд на рад. Вероватно су то исти људи, па ће као минимум жртава бити узет 100, а максимум 160.

Јакица Финци сведочи да су „прије мрака“ усташе одвеле 400 логораша и ликвидирале их у Градини. У то време заточеници су видели како су све жене у логору, које су по појединим сведочењима већином биле „католкиње“, у великој колони спроведене у Градину где су ликвидирани. Убијено је између 500 и 960 жена, „међу којима је било и око 50–60 дјеце“. У току ноћи из „тих настамби“ одведено је 250 логораша, већином писара и групника и побијено у Градини, а тада је ликвидирано и последњих 150–200 логораша који су спаљивали лешеве, мада постоји и податак да су они убијени тек 24. априла.¹⁷⁴

Освануо је и 22. април 1945. године, последњи дан логора. Као и у случају када се говори о броју логораша који су 21. априла пресељени у „нове настамбе“, тако постоје и различити подаци о броју логораша који су живи дочекали последњи дан постојања логора када је ујутру 22. априла 1945. године организован пробој. То је разумљиво због тога што сведоци тешко да су могли да искажу тачну процену броја логораша пре пробоја, а нарочито кад је реч о броју преживелих, пошто су се о томе информисали касније.

Комисија износи податак од око 1.060 логораша који је вероватно заснован на прецизној тврдњи Михајла Марића о 1.067 логораша, док Јакоб Данон говори о око 1.200 логораша. Мирко Першен тврди

174 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 929, 970–971, 991, књ. III, стр. 490, 492–493, књ. IV, стр. 325–326; *Сећања Јевреја...*, стр. 52, 151–152, 197; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 63–64; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 247; Н. Николић, *н. г.*, стр. 418–419.

да их је било тачно 1.073. За доњу границу биће узет број Адолфа Фридриха (900), а за горњу Николе Николића (1.500). Према извештају Комисије у самом пробоју, који је почео око 10 сати пре подне, учествовало је око 600 логораша, спасло их се само осамдесетак – приликом пробоја усташе су убиле 520 учесника пробоја, док су 460 „клонулих духом“, страдали такође од усташа или су се сами убили (једини који се кријући спасао био је Јован Живковић).

Михајло Марић говори да се спасло 80–100 људи, Адолф Фридрих помиње 50–60, Јешуа Абинун око 60, Никола Николић 34, Јован Живковић 60–70 и Арсо Алексић 120. Истог дана увече је извршен пробој и у Кожари иако нису били организационо повезани. Према сведочењима у Кожари је на дан пробоја било између 135 и 167 логораша, највише Јевреја, а спасло их се између осам и 14. Јеврејски историјски музеј у Београду поседује списак логораша у Кожари на дан пробоја на њему је 125 имена. Само један сведок, Стојан Лапчевић, очигледно грешком, као датум пробоја из Кожаре помиње 23. април. Према истраживањима Антуна Милетића, из оба логора, Јасеновац – Цићлане и Јасеновац – Кожаре, спасло се 124 логораша. Тај број ће бити узети као коначан и на основу тога ће се утврђивати број погинулих 22. априла.

Минималан број заточеника у оба логора тог последњег дана био је 1.035, а максималан 1.767, па из тога произилази да је погинуло између 911 и 1.643 логораша. Поред тога треба узети у обзир и исказ Јована Живковића. Он наводи да 22. априла усташе нису стигле да ликвидирају све логораше који се нису прикључили пробоју, него да је последњих 300 страдало сутрадан, 23. априла 1945. године. Како су те жртве обухваћене у броју заточеника који су страдали приликом пробоја, не треба их узимати у обзир. Тог 23. или 24. априла је убијено и 13 логораша који су радили у усташкој болници у самом месту Јасеновац. Око 12 до 14 логораша који су радили у „Брзом склопу“, аутомеханичарској радионици у селу Јасеновац

кренуће у повлачење са усташама према Загребу и даље ка Словенији и Аустрији. Већина, ако не и сви, успела је да успут побегне и спаси се. Коначно, 2. маја 1945. године у Јасеновац улази 4. српска бригада 21. дивизије 1. армије Југославије и тим чином је логор ослобођен.¹⁷⁵

Срушена главна кайија јасеновачког логора, мај 1945. године. У позадини се види „Тојола ужаса“ (МЖГ)

175 Злочини у логору Јасеновац, стр. 64–66; А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 33–34, 39, 43–44, књ. II, стр. 892–893, 964–965, 972–973, 992, књ. III, стр. 490, 494, 537–538, књ. IV, стр. 326–329, 415–416; *Сећања Јевреја...*, стр. 52–53, 107–110, 113–116, 145–146, 151–152, 197–198, 282–285, 291–307; Ћ. Милиша, *н. д.*, стр. 233–237, 248–250; Н. Николић, *н. д.*, стр. 419–421; Е. Бергер, *н. д.*, стр. 83–93; М. Першен, *н. д.*, стр. 216–221.

Табела 10
Број жртава масовних злочина у Циглани 1943–1945. године

Злочин	Датум	Број
Убиство Р. Муњина и групе логораша	јануар 1943.	1–непознато
Ликвидација деце (Р. Стјепановић, Л. Гринбаум)	вероватно јануар 1943.	300
Ивица Матковић батина логораше	19–24. март 1943.	1
Вјекослав Лубурић наређује ликвидацију усташа	почетак 1943.	12
Ивица Матковић убија логораша	почетак 1943.	1
Погибија логораша и усташа приликом бекства	13. април 1943.	4
Ликвидацијалогорашау Уштици (Л. Гринбаум)	пролеће 1943.	600
Убиство партизана	јун 1943.	60
Јулије Бинг	јул 1943.	700
Вешање српских сељака	август 1943.	15
Смрт од батина	лето 1943.	10
Убијени на раду ван логора	лето 1943.	50
Стрељани партизани	јесен 1943.	5
Убиство партизана	јесен 1943.	15
Убиство сељанки	јесен 1943.	14
Убиство жена из Старе Градишке	јесен 1943.	2–непознато
Б. Цивидини	1944.	1
Убиство у Бос. Дубици	13. октобар 1943.	26
Батинање логораша до смрти по наредби Марка Павловића	јесен 1943.	40–60

Мајсторовић стреља логораше	24.децембар 1943.	3
Убиство Јевреја (Ј. Данон)	24.децембар 1943.	7
Ликвидација по наредби Лубурића	30.децембар 1943.	1.000
Ликвидација логораша у Кожари	1943.	22–43
„Умрле“ жене у „Оригиналом попису заточеница логора Јасеновац“	1943-1945.	428
Убијени или умрли у „Индексу пакетарнице“	1944.	311
„Шумске групе“	22. децембар 1943– јануар 1944.	160–1.265
Злочини у јануару	јануар 1944.	0–19
Ликвидација у шуми код Млаке	јануар 1944.	81
Жене и деца Јевреји (О. Брејер)	март–април 1944.	60
Случај Волнер	10. април–4. јул 1944.	23-57
Вешање Срба (С. Добрила)	прва половина 1944.	4
Преки суд (Н. Николић)	лето 1944.	110
Ликвидација жена у Млаки (Ј. Данон)	лето 1944.	50–60
Срби из Окучана	крај августа 1944.	700–800
Вешање логораша комуниста	21–23. септембар 1944.	24–36
Вешање логораша четника	22–24. септембар 1944.	5

Јасеновац III – Циљана и Јасеновац IV – Кожара

Вешање електричара Јевреја	крај септембра 1944.	3–6
Вешање логораша комунисти (Л. Јанков)	после 24. септембра 1944.	32
Страдање притвореника из Новске и околних места	септембар 1944.	800–2.000
Жртве из Живаје и околине	септембар 1944.	150–3.000
Убиство жена на Гранику	септембар 1944.	200
Ликвидација логораша	26. септембар 1944– 12. јануар 1945.	5.000–21.400
Злочини у Кожари	крај октобра 1944– почетак 1945.	25–28
Жене и деца	крај фебруара 1945.	20
Бомбардовање	27. март– 7. април 1945.	24–40
Пичили шаље логораше у Градину (Н. Николић)	4. април 1945.	450
Жртве из Сарајева	април 1945.	300–1.500
Жртве из Осијека	април 1945.	800
Деца и болесници	16–20. април 1945.	400–900
Логораши	3. април 1945.	25
Јевреји	6. април 1945.	10
Срби	7. април 1945.	10
Муслимани	8. април 1945.	25

Јевреји	8. април 1945.	10
Срби	9. април 1945.	30
Лепоглава	16–17. април 1945.	700–1.600
Комисија	20. април 1945.	470
Пичили шаље логораше у Стару Градишку	20. април 1945.	100
Самоубиство вешањем	21. април 1945.	9–100
Уштице	21. април 1945.	100–160
Ликвидација у Градини (Ј.Финци)	21. април 1945.	400
Ликвидација жена и деце	21. април 1945.	500–960
Последња ликвидација пре пробоја	21/22. април 1945.	250
Последња ликвидација у Градини	21. или 24. април 1945.	150–200
Пробој	22. април 1945.	911–1.643
Болница у Јасеновцу (Ј. Данон)	23–24. април 1945.	13
Укупно		16.762– 42.548

ЈАСЕНОВАЦ V

– СТАРА ГРАДИШКА

Усѣашики лоѣор у Сѣарој Градишки. (МЖГ)

На месту на коме се налазио концентрациони логор Стара Градишка био је затвор још од краја 18. века, а ту функцију је задржао и по оснивању Независне Државе Хрватске. То је логор који последњи улази у састав комплекса концентрационих логора Јасеновац. Иако је био организационо повезан са „Заповједништвом сабирних логора“ у Јасеновцу, он је био углавном самосталан, са сопственом структуром управе и стражара које су чинили искључиво усташе. Званично је основан тек 19. фебруара 1942. године Законском одредбом о укидању Казнионице и завода за присилни рад, али су већ крајем 1941. године ту доведени политички затвореници, који су уједно били и први логораши. Првобитна намера вођства Независне Државе Хрватске била је да тај логор буде одређен за противнике њиховог режима, првенствено за комунисте и њихове симпатизере, али је врло брзо, по свим битним карактеристикама, постао концентрациони логор. Усташе су желеле да казнионица у Старој Градишки где су најпре затварани политички противници, највише њихови сународници Хрвати, буде и радни логор који ће допринети ратној економији и стога су из Јасеновца довођени логораше, Јевреји и Срби са познавањем одређених занатских послова. Заточеници су одвајани по верској и националној припадности, па је већина логораша Хрвата, смештана у посебну зграду – „настамбу Ка“, намењену католицима. Поред тога је у једном делу логора, званом Кула, основан логор за жене и у оквиру тог простора „Хрватски женски логор“. Целокупну идеју усташа да овај логор, за разлику од Јасеновца, буде заснован на претходно изнетим замислима, „пореметила“ је офанзива на Козару, то јест долазак великог броја припадника српског становништва са тог подручја у кратком временском периоду. Тако је, ако не по броју, а оно по монструозности злочина, нарочито над децом, тај логор у многоме превазишао Јасеновац.

Први заповедник логора био је поручник Јозо Матијевић, додуше врло кратко, тако да се у литератури често као први заповедник помиње поручник Иван Рако. После Ивана Рака заповедници су били Мате Мандушић, натпоручник Миле Орешковић, па од октобра 1942. до марта 1943. Вјекослав Филипковић (алиас Мирослав Мајсторовић). После заповедник логора постаје Никола Гацић до новембра 1943. године. Онда на свега месец дана тај положај заузима Бранко Слипчевић (негде се помиње и као Слијепчевић), да би у децембру 1943. године, пошто је Лубурић успео да поврати утицај – управа над логором била предата у руке Стјепана Босака. Од априла 1944. године заповедник логора је Ивица Брклјачић а наследио га је Јосип Стојчић. Први заповедник женског логора био је усташки поручник Томо Сабол, кога убрзо замењује Марија Маја Буждон. Почетком 1943. године основана је Сигурносна служба на чијем челу су били усташки натпоручник Анте Ченан и усташки заставник Никола Гагро.¹⁷⁶

176 Опширније: А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 23–33; Н. Матаушић, *н. г.*, стр. 99–100, 111; И. Голдштајн, *н. г.*, стр. 108–113; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 1025; Д. Ковачић, *н. г.*, стр. 104.

ПРОСЕЧАН БРОЈ ЛОГОРАША, БРОЈ ДОПРЕМЉЕНИХ ЛОГОРАША И ПРОЦЕНЕ БРОЈА УБИЈЕНИХ И УМРЛИХ ЛОГОРАША

Иако казнионица и завод за присилан рад у Старој Градишци улазе у састав система логора Јасеновац, током 1941. године тамо није званично успостављен логор, већ је функционисао, да тако кажемо, обичан затвор. Међутим, постоје подаци да је већ у мају 1941. године ту било заточено 99 људи из Босанске Градишке, Нове Градишке и Славонског Брода.¹⁷⁷

Ђуро Медић истиче да је крајем априла или почетком маја ухапшена група од 28 Срба из Славонског Брода. Они су после задржавања у притвору, „осуђени на затвор од 1 до 6 месеци и отпремљени у Стару Градишку“. После истека „казне“ су пуштени на слободу, осим тројице који ће бити одведени у Јасеновац и тамо касније страдати.¹⁷⁸

Вукашин Жегарац је ухапшен у Новој Градишки и нашао се у групи од 40 Срба што су после „пресуде“ спроведени у Стару Градишку. Део групе је ослобођен, а задржани су заточеници који нису пристали да приме римокатоличку веру. Међу њима је био и Жегарац који са друговима (укупно 24 Србина) остаје у Старој Градишки до 24. септембра, када бивају пребачени у Јасеновац, тачније Брочице. У Старој Градишки тада смештају избеглице Хрвате, око 1.500–2.000 жена и деце из Доњег Лапца који су „побегли испред четника“.¹⁷⁹

177 М. Першен, *н. г.*, стр. 234.

178 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 229–230.

179 *Истио*, стр. 221–222.

Праву функцију концентрационог логора Стара Градишка добија у децембру 1941. године. Ту ће 13. децембра бити спроведена 37 загребачких масона и петорица хрватских политичара (дакле укупно 42 људи), као и двојица усташких дисидентата. Скоро сви су пуштени током следеће, 1942. године, осим усташа који су погубљени у марту исте године. Око 100 кажњеника, који су се претходно ту робијала, пребачено је у затворе у Сремској Митровици и Лепоглави до јануара 1942. године.

Усташки логор Стара Градишка, снимак из 1945. године (МЖГ)

На Божић, 25. децембра 1941. године у Старој Градишки основан је женски логор. Тада долази прва група жена из логора у Копривници, а убрзо и друга група од 50 жена из загребачког затвора. Могуће је да је у то време дошло још логораша али о томе не постоје ближе подаци. На основу изнетог, може се закључити да је крајем 1941. године у Старој Градишки било најмање око

100 заточеника оба пола. За 1941. годину не постоје сведочења да је унутар тог логора било убиства, али треба напоменути да је Наташа Матаушић, користећи непотпун попис жртава рата из 1964. године, навела податак о 340 жртава у Старој Градишки.¹⁸⁰

На основу неколико сведочења, може се закључити да су током јануара 1942. године, у Стару Градишку пребачени први логораши из Јасеновца, односно из Логора IV Кожаре и Логора III Циглане. Усташе су за Стару Градишку бирали искључиво логораше са неким практичним знањем, тачније занатским и стручним умећем, па су ту довођени кројачи, обућари, инжењери, техничари, лимари, столари, возачи и други. Приличан број тих заточеника је ризиковао пријављујући се у другим логорима за рад у Старој Градишки иако нису поседовали практично умеће. Тај ризик им се с правом чинио вредним јер су, савладавши основе појединог заната уз помоћ својих сапатника, најчешће успевали да се пред усташама прикажу као људи са искуством у вези с пословима на које су распоређивани. Тешко је утврдити тачан број људи који су пребачени ту из других логора, као и датуме када се то дешавало. По свој прилици најпре су доведени заточеници из Кожаре. Према исказу Адолфа Фридриха, који се налазио у тој групи логораша, то се догодило 5. јануара 1942. године, а у групи их је било око 110. Дан или два по депортовању логораша из Кожаре, дакле 6. или 7. јануара, премештена је ту и група заточеника из Циглане.

180 Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 177, 183–188; *Концентрациони логори...*, стр. 101; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 696; Н. Матаушић, *н. г.*, стр. 99. Сви политички затвореници су наведени поименице у: Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 183–188. Усташки дисидентису погубљени око 25. марта.

Највероватније је то група од 174 „одабране занатлије“ у којој је био и Садо Коен-Давко, с обзиром на то да он помиње да су „послије 14 дана“ стигли и кројачи, што се поклапа са сведочењима Морица Рамона и Јакова Кабиља. Раде Станојевић који је из Јасеновца премештен у Стару Градишку 6. јануара, наводи да је са њим радило око 10 Срба кројача. Поред групе занатлија, већином Јевреја, између 7. и 9. јануара из Јасеновца у Стару Градишку пребачени су скоро сви логораши Хрвати. Осим петорице или шесторице „који су били у агонији од глади“ и остављени да умру, између 250 и 300 поменутих Хрвата је премештено у за њих посебно намењену „настамбу Ка“. Најмање двојица логораша из те групе Хрвата су на путу према Старој Градишки умрли од зиме и глади. Најзад, Мориц Рамон и Јаков Кабиљо помињу групу од 200 занатлија премештених из Јасеновца у Стару Градишку, а Кабиљо наводи да се то десило између 29. и 30. јануара, што потврђује и Владимир Лончар. Изузетно је значајно што Кабиљо преноси да у Старој Градишки затиче око 500 људи.¹⁸¹ Тај податак нам даје за право да закључимо да је крајем јануара 1942. године било најмање 700 логораша у Старој Градишки не рачунајући у тај број логорашице. Поменутом броју треба додати још 50 Јевреја, квалификованих радника, који су током фебруара исте године пребачени из Јасеновца.¹⁸²

Нешто прецизније податке налазимо за период с краја фебруара и почетка марта. Број логораша се непрестано мења у зависности од тога колико нових заточеника пристиже и од смртности оних који су неко време провели у логору. Већ помињани

181 *Сећања Јевреја...*, стр. 37–38, 70–71, 93–94, 129–130, 163, 255–256; *Концентрациони логори...*, стр. 40–41; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 163–164; А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 352, књ. II, стр. 619–620.

182 *Сећања Јевреја...*, стр. 143; постоји још неколико исказа о селидбама у фебруару, односно марту, али без броја логораша, стр. 148, 159.

Фридрих нам даје различите податке. Најпре тврди да је било око 2.000 логораша и то око 1.200 мушкараца и око 800 жена и деце, да би затим навео да су усташки заповедници, водници Станко Беванда и Никола Гагро спровели попис и да је било 1.200 логораша (и мушкараца и жена и деце) који су преживели тифус. У вези с тим постоји и сведочанство Ђорђа Милише: „Кад се логор препунио, да их је било око три тисуће почеше одводити и ликвидирати све болесне“. Убрзо после тога, „почетком прољећа 1942. године отишло је двије тисуће жена и дјече у Ђаково. Те су биле само Српкиње и Жидовке. Остатак Српкиња и Жидовки је недуго затим ликвидираан“. Одвођење жена и деце у логор који се налазио у Ђакову потврђује казивање Руже Рубчић, као и неких других сведока од којих сазнајемо да се то догађало крајем фебруара.¹⁸³

Средином марта 1942. године десила се велика поплава која је нанела приличну штету логору у Јасеновцу, тако да је тада већина заточеника привремено пресељена у Стару Градишку. Не поседујемо податаке на основу којих можемо прецизније да утврдимо њихов број, нити колико их је враћено назад у Јасеновац после повлачења воде. Овде наводимо тек поједина сведочења. Алберто Маестро истиче да је крајем марта из Јасеновца депортован у Стару Градишку у групи од 1.000 заточеника, али се не може поуздано знати да ли су они пресељени због поплаве јер то није изричито наведено, док Садо Коен-Давко тврди да су због поплаве евакуисани сви логорашаи. Од Коен-Давка сазнајемо и да је у логору Стара Градишка било преко 3.000 људи. С тим у вези се не зна прецизно на који период мисли, али се може претпоставити да се то односило на март

183 Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 177; *Концентрациони логори...*, *н. г.*, стр. 108; *Сећања Јевреја...*, стр. 39, 128–129, 166; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 697, књ. III, стр. 453–454.

пошто о томе сведочи после изношења података о пресељењу из Јасеновца због поплаве. У првој књизи на чијим страницама се третирају злочини, објављеној још ратне 1942. године, помиње се да је приликом поплаве око 300 до 400 заточеника пребачено у Стару Градишку. Драго Х. Чолаковић нам пак саопштава да се пресељење десило 25. марта, те да су тада пресељени „сви“ логораши, „осим најнужнијег броја радника у ланчари, пилани и електрани“, док Војислав Прњатовић наглашава да се то збивало између 23. и 24. марта и да је у Стару Градишку отпремљено 500 логораша, а да је у Јасеновцу остало 400 заточеника. Вукашин Жегарац напомиње да је у групи од 450 Срба и Јевреја пребачен у Стару Градишку 25. марта, те да је та група поново враћена у Јасеновац после два дана 27. марта.¹⁸⁴ На основу свих тих података може се закључити да је број логораша током марта 1942. године износио око 3.000, а да је око 2.000 жена и деце одведено у Ђаково.

До незнатног побољшања стања у поступању према заточеницима долази у априлу (према неким изворима у мају) 1942. године када усташе допуштају да се поједини логораши, нарочито они који су у заточеништву провели више од шест месеци, јаве дописницама кући, као и да мањи број њих може да прима пакете са храном. Издвајамо и податак да је 9. априла у Старој Градишки било 553 логораша којима је дозвољено да родбини пишу дописне карте.¹⁸⁵ Када је реч о пакетима са храном што су их заточеници добијали од родбине и чланова Јеврејске општине у Загребу (све до априла 1945), у складу са дотадашњом усташком праксом поступања према логорашима, њима су предавани тек остаци након што би усташе све квалитетније за себе присвојили. И поред свега, ти пакети су били од изузетног значаја за свакодневно преживљавање.

184 *Сећања Јевреја...*, стр. 128, 163, 166; *Јасеновачки лоџор. Искази...*, стр. 20–21, Д. Х. Чолаковић, *н. г.*, стр. 101; А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 228, књ. III, стр. 110.

185 *Сећања Јевреја...*, стр. 41, 96–96, 129; А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 197–206.

Поред наведених, постоји релативно мало података, и то парцијалних и непотпуних, о броју логораша на основу исказа преживелих сведока у логору Стара Градишка до краја године. Леон Коен казује да је у пролеће 1942. било око 50 логорашица у посебном делу Куле и да су ту, заправо, биле смештене Хрватице и муслиманке, противнице усташког режима. Према његовим речима, тај број је касније повећан на око 200 заточених жена. Из других извора сазнајемо да је Хрватски женски логор формиран крајем марта, док су Српкиње и Јеврејке остале у Кули. У почетку је било издвојено између 100 и 200 Хрватица, да би тај број заједно са децом нарастао на више од 600. Славко Добрила сведочи да је крајем фебруара, кад је он доведен, у „настамби Ка“ било око 150 логораша, да би се тај број касније повећао на више од 1.000 заточеника Хрвата. Звонко Ткалец каже да је у мају, приликом његовог довођења у логор, у „настамби Ка“ било смештено око 300 Хрвата.

Значајно је и његово запажање о догађају с краја 1942:

Зайовједник лоџора Мајсџоровић наредио је одмах послије Божића 1942. да се све књиџе, именици, казала, сви пописи, шџо су се налазили у зайџоченичкој лоџорској канцеларији, предају зайовједнишџиву лоџора, а онда је од џиџих књиџа, пописа, карџиџоџека и свих оних сџиса, из којих би се моџло разбраџи нешџио о несџалима у лоџору, дао је полиџи џеџролејем и зайалиџи. Од џиџо време на постоџи у лоџору само евиденџија оних који су се зайџекли у лоџору живи у почеџку г. 1943. Тај је број у Старој Градишци креџе око 1.600 – 1.800 мушкараца и око 700–800 жена.¹⁸⁶

186 Сећања Јевреја..., стр. 144; Концентрациони логори..., стр. 55–57, 78–79, 102–104; А. Милетић, н. г., књ. III, стр. 499, 454.

Када износимо податке до којих смо дошли анализом сведочења и докумената о конкретним транспортима нових логораша, добијени резултати представљају само најмање могуће бројеве допремљених, јер о великом броју депортованих у логор не постоје писани трагови. Уколико су и постојали, они су засигурно уништени. Стога смо изнели и низ процена о броју доведених логораша а у највећем броју случајева можемо их третирати као произвољне и непрецизне.

Како наводи Адолф Фридрих, „средином јануара су почели долазити први већи транспорти жидовских и православних жена и дјеце“. Усташе их смештају у женски део логора Кулу. Те транспорте помиње и Јаков Кабиљо, с тим да их смешта у фебруар. Из ових исказа не може се прецизно закључити о којем броју жена и деце се ради. Постоје и сведочанства о појединим транспортима, као што је исказ Јосефа Конфортија о хапшењу између 150 и 170 Јевреја 25. јануара 1942. године у Травнику и околним местима. Мушкарци су депортовани у Циглану, а жене и деца у Стару Градишку.¹⁸⁷ Ладислав Лион преноси да је у ноћи са 20. на 21. април ухапшено око 1.000 Јевреја и Срба из Винковаца и околине. Сви су спроведени у Стару Градишку где су на једну страну одвојени мушкарци, на другу жене.¹⁸⁸ Према исказу Јосифа Ерлаха, 31. августа је ухапшено око 80 људи из Славонске Пожеге (Јевреја, Срба, Хрвата и два Руса). Они су спроведени до Окучана возом у два вагона, (посебно мушкарци, посебно жене и деца), па затим пешице у Стару Градишку.¹⁸⁹

Усташе су у марту 1942. године одвеле и све становнике из српског села Млака. Око 800 жена и деце из тог места депортовано је у Стару Градишку.¹⁹⁰ Слично се десило и српском становништву у Јасеновцу и Уштицама; 8. или 9. маја похапшено је

187 *Сећања Јевреја...*, стр. 38, 95–96, 211–212, 216–218.

188 *Исшо*, стр. 240.

189 *Исшо*, стр. 271–273.

190 А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 522–523, књ. IV, стр. 223–224.

више од 1.800 мештана тих насеља. Жене и деца су доведени у Стару Градишку, али се не зна поуздано колико их је тачно било. Може се ипак претпоставити да их није било мање од 1.000.¹⁹¹

У документима које је објавио Антун Милетић,¹⁹² експлицитно је наведено на који се од два логора (Јасеновац и Стара Градишка) мисли, понегде се прецизира колико се особа шаље у један, а колико у други логор, другде се само паушално спомиње да се заточеници упућују „у логор“. Тако, када податке о броју допремљених особа придодамо бројевима изнетим у сведочењима, може се устврдити да је у Стару Градишку и „логор“ 1942. године послато између 8.785 и 8.805 људи, док је експлицитно, само за Стару Градишку наведено да је у то стратиште послато 7.322 особа. У изворима се могу пронаћи и подаци о упућивању само једне особе до неколико хиљада заточеника. Најмногољуднији транспорти у 1942. години забележени су половином маја (500 људи), потом нешто касније око 20. маја из Сарајева је депортовано око 300 Јевреја, 31. августа из Нове Градишке око 2.000 Срба и 7. септембра из Босанске Дубице 635 Срба.

Подсећамо да су ово најмањи могући бројеви допремљених логораша. Нису унети подаци тамо где постоји само уопштени број, као на пример о више хиљада Срба из Босанске и Хрватске Дубице доведених око 29. маја. Да би се стекла колико-толико потпуна спознаја о броју депортованих грађана у логор Стара

191 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 303, књ. IV, стр. 224.

192 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 181–182, 188–191, 298, 341–343, 347–348, 353, 355, 362–363, 364–365, 385–386, 401–421, 425–426, 429, 447–449, 451–452, 483–485, 492, 505, 507–508, 511–512, 532, 535–538, 541, 543–544, 544–546, књ. III, стр. 96, 105, 125, 131–134, 142–144, 147–148, 174–177, 183, 185–198, 203, 205, 213–214, 221, 228–231, 239, 242, 243, 555–556, књ. IV, стр. 55–56, 61–62, 95–96, 107, 116, 119.

Градишка довољно је да на овом месту, уз наведен податке, додамо око 40.000 Срба спроведених са Козаре, што је најчешће помињан број невољника и у изјавама сведока и у литератури. Како би избегли преклапања и грешке, у изнете бројеве допремљених логораша нисмо урачунали оне из докумената из којих сазнајемо чињенице о појединим транспортима становништва са Козаре као што је извештај домобранског генерала Исера од 6. августа 1942. године где помиње да је само током једног дана у јулу у Стару Градишку спроведено 1.363 људи са многобројном стоком.¹⁹³

Сви преживели сведоци наводе огроман број умрле и убијене деце. Цитираћемо поједине тврдње о укупном броју заточеника, рачунајући ту и становништво доведено са Козаре. Примера ради, сумирајући своје утиске из логора 1944. године Ружа Рубчић наводи:

Кроз логор Стара Градишка прошло је преко 80.000 жена. Од тога је око хиљаду од разних болести умрло, око 2–3.000 послано на рад у Немачку, око 1.000 пуштено из логора, око 400 се још налази тамо, а све остале су убијене. Око 10.000 дјеце прошло је кроз логор, а на животињу је остало тек неколико стоштина.

Славко Добрила сматра да је у Стару Градишку доведено око 40.000 особа, од тога је убијено око 5.000, а 15.000 мушкараца је упућено на принудни рад у Немачку. Мајсторовић у исказу приликом саслушања тврди да је кроз логоре прошло до 40.000 заробљеника са Козаре и да је већина одведена на рад у Немачку или расељена у Славонију. Из исказа непознатог логораша датог септембра 1944. године сазнајемо:

Код офанзиве на Козару били су доведени сељаци из кошара Босанска Градишка, Босанска Дубица, Приједор, Босански Нови,

193 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 414–415, књ. II, стр. 575, књ. IV, стр. 236.

Бања Лука, Босанска Костајница. Из наведених кошарева рачуна се да је кроз лоџор Стара Градишка и Јасеновац прошло око 80.000–100.000 људи, жена и дјеце.

Најневероватније бројеве допремљених помиње Ђорђе Милиша. Он тврди да је са Козаре (котареви Босанска Градишка, Босанска Дубица, Босанска Костајница, Приједор, Хрватска Костајница) прикупљено (при томе не говори када се то тачно десило, али подразумева се да је то било током офанзиве) око 100.000 српске деце (узраста од дојенчади до 12 година). Ти малишани су одвајани од мајки и 10 дана држани на ливади и ту је половина деце помрло, а друга је отпремљена делом у Сисак, делом у Стару Градишку, где је настављено њихово умирање. Милиша потом констатује да је после 10 дана око 15.000 деце отпремљено из Сиска и Старе Градишке (то не каже јасно одређено) у Загреб, у пломбираним вагонима. У сваком вагону је било по 100 деце, а живих је стигло у Загреб од 10 до 20 малишана. Исти аутор каже да је осим у Загреб, око 20.000 деце допремљено у Јастребарско. На другом месту пак тврди да је укупно страдало 20.000 деце.¹⁹⁴

Мирослав Мајсторовић у свом исказу¹⁹⁵ наводи да је док је он био управник логора Стара Градишка (од 27. октобра 1942. до 20. марта 1943. године) убијено око 2.000–3.000 људи и то већином у масовним ликвидацијама организованим ван логора. На другом месту каже да је у току пет месеци док је био командант Старе Градишке убијено 5.000 политичких затвореника, од којих око 1.000 Јевреја и још око 1.000 Срба из немачких логора.

194 *Концентрациони лоџори...*, н. г., стр. 114; А. Милетић, н. г., књ. II, стр. 763, 1025, књ. III, стр. 500; Ђ. Милиша, н. г., стр. 179–180, 286–289.

195 *Злочини у лоџору Јасеновац*, стр. 68; А. Милетић, н. г., књ. II, стр. 1025.

У доњој табели дајемо приказ процена само за период који се односи на 1942. годину или једним својим делом обухвата ту годину. Поред сведочења преживелих логораша и исказа Мајсторовића, у њу смо унели и процене из монографије Драгоја Лукића, о чему ће бити речи у делу посвећеном злочинима над становништвом Козаре. Све остале процене у вези са логором Стара Градишка смо изнели у табели бр.

Табела 11

Процене броја убијених и умрлих логораша у Старој Градишки

Процена	Време	Број жртава
Р. Рубчић	1942.	до 10.000 деце
Ђ. Милиша	1942.	20.000–50.000 деце
Мајсторовић	27. октобар 1942– 20. март 1943.	2.000–3.000
Мајсторовић	27. октобар 1942– 20. март 1943.	6.000
С. Добрила	1942.	5.000 заробљеника са Козаре
Д. Лукић	1942.	15.675 деце (у целом комплексу логора Јасеновац)

Већ је речено да је почетком 1943. године у логору Стара Градишка било укупно заточено 1.600–1.800 мушкараца и 700–800 жена. Тај податак потврђује и Лидија Златић, наводећи да је 1943. године било „у хрватском женском логору 400, а исто толико жена било је такођер у српском и жидовском логору“.¹⁹⁶

На путу за Стару Градишку усташе и домобрани сироводе један од шрансјорша у логор, 1942. године (МЖГ)

Постоје сачувани документи из логора Стара Градишка из којих се може само претпоставити бројно стање, попут *Књиџе лечених логораша и усташа у зубној амбуланци* у том логору, што обухвата период од 22. јуна до 23. јула 1943. године, а из нерегистроване

196 *Концентрациони логори...*, стр. 79–81; А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 457; М. Першен, *н. д.*, стр. 203.

копије сличног документа сазнајемо да је од јуна до септембра 1943. у поменутој амбуланти лечило зубе 125 логораша. За почетак 1944. године постоји исказ Звонка Ткалца да се у Старој Градишки налази мање од 200 Јеврејки. Из документа од 21. јануара 1944. године сазнајемо да је сачињен списак од 50 логорашица за евентуалну размену. За прву половину 1944. године постоје спискове са именима 31 логорашице којима је за месец или два истицало издржавање казне, као и 101 логорашице што им је казна већ истекла. Три сведока из села Ускоци код Старе Градишке су Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду 29. јануара 1944. године дали исказ да се „у овом логору налази стално око 5.000 до 6.000 заточеника Срба, Хрвата и муслимана“.¹⁹⁷

За март 1944. године постоје подаци о бројном стању појединих ћелија у логору. У три „собе“ било је смештено 116 заточеника. У извештају о стању у логору Стара Градишка из септембра 1944. стоји да је у самом логору било 2.370 логораша (мушкараца и жена), а на економијама Гређани и Јабланцу 40 мушкараца и 39 жена, односно 185 мушкараца и 80 жена.

За разлику од тих парцијалних и доста непоузданих навода, за период од пролећа до јесени 1944. године постоје прецизни подаци о броју заточеница у женском логору у Старој Градишки, захваљујући томе што је остала сачувана документација коју је лично водила Марија Маја Буждон, командант женског логора. Сачувани су записи на дневном нивоу о бројном стању логорашица по националној припадности, о броју умрлих, отпуштених и пребачених у Јасеновац, и то од 27. маја до 4. децембра 1944. године. Изнећемо само најниже и највише бројеве у току једног месеца. Тако је у мају било између 711 и 714 заточеница, у јуну између 665 и 735, у јулу између 686 и 754, у августу између 751 и 804, у септембру између 739 и 805, у октобру између 172 и 724, у новембру између 35

197 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 708–709.

и 165, док се у периоду од 1. до 4. децембра 1944. у логору налазило 35 жена. Подаци су изузетно значајни јер сведоче како је постепено ликвидиран логор Стара Градишка. Према неким исказима који се односе углавном само на логораше, може се закључити да је одмах после евакуације извесног броја логораша 23. септембра 1944. године остало 35 заточеника и 35 заточеница, док је према другим сведочењима логораша било око 500. Из наведеног се види да је до наглог смањења броја логораша дошло најпре у октобру: 7. октобра су 93 жена из Јабланца упућене у Јасеновац, а затим су 10. октобра 302 жене из самог логора упућене такође у Јасеновац. Друго велико смањење уследиће 8. новембра када је 135 жена пребачено у Лепоглаву, тако да их је тада остало 27, да би се на крају тај број усталио на 35. То се поклапа са сведочењима Мирка Першена о евакуацији већине од 500 логораша крајем октобра и Коен-Давка о пребацивању 220 логораша у Лепоглаву 2. децембра 1944. године. Кад је реч о бројном стању логораша крајем 1944. и у 1945. години то ће детаљније бити разматрани приликом описивања злочина. Крајем 1944. године било је између 70 и 100 логораша и да тај број се није мењао све до ликвидације логора. За април 1945. године се зна да је између 1.000 и 2.000 особа тада доведено и ликвидирано¹⁹⁸

198 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 785–786, 881–882, књ. III, стр. 359–361, 365–378, 390–402, 409–421, 423–431, 445–447, књ. IV, стр. 237–243, 244–256.

БРОЈ ЖРТАВА МАСОВНИХ ЗЛОЧИНА

1942. година

Премда се то данас не може доказати, сматрамо да је велика вероватноћа да није прошао ниједан дан током 1942. године, а да бар један логораш није убијен или умро од последица батинања, глади или болести. Један од првих злочина помиње Милан Флумиани. Он је, како каже, чуо да је око 9. јануара, када су њега пребацивали из Јасеновца у Стару Градишку, под заповедништвом Ивице Бркљачића ликвидирано 99 жена и деце у Јабланцу. Сам Љубо Милош у исказу датом на саслушању наводи да је под истим заповедником почетком 1942. године ликвидирано између 2.000 и 3.000 жена у логору Стара Градишка. Иако је наредбодавац злочина исти, овде је засигурно реч о два посебна злочина с обзиром на то да је разлика у броју жртава изузетно велика.¹⁹⁹

Убрзо по доласку првих логораша завладала је епидемија тифуса. Адолф Фридрих наводи да је у женском логору „сваки дан умирало по 20-30 од глади, болести и изнемоглости“. Слично томе Кабиљо тврди да се тифус појавио у фебруару, те да је у наредна два месеца умирало и по 20 особа дневно. По тим сведочењима произилази да је током фебруара и марта од последица изнемоглости, гладовања, а нарочито од епидемије тифуса живот изгубило између 1.180 и 1.770 жена и деце.

199 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 1015–1016, књ. III, стр. 559.

Највећи број, и до 50 људи који дневно умиру од последица тифуса и глади, налазимо у исказу Јакице Финција. Иако је он у Стару Градишку доведен нешто касније, у априлу, поменути број се односи уопштено на цео тај период у зиму и пролеће 1942. године и то на све заточенике. Тако долазимо и до максималног броја умрлих за двомесечни период – 3.050 људи.²⁰⁰

Према сведочењу Адолфа Фридриха, „почетком марта 1942, одвеле су усташе све према Јабланцу, који је био 18 км далеко од Градишке. Ондје је касније била и логорска Економија. Већину су ондје поубијали, јер су један дан касније довели њихове ствари у логорско складиште.“ Не може се поуздано закључити да ли се „све“ односи на 800 логораша који су оболели од тифуса (неки од њих су и умрли) или на 1.200 преживелих, односно пак на свих 2.000 колико их је укупно било. Иако нам се последња тврдња чини невероватна, пошто се према било којем другом извору не може закључити да је логор практично остао без заточеника, једино што можемо утврдити јесте да је поменути злочин над заточеницима у логору Стара Градишка почињен у околини села Јабланац, и да је том приликом страдало између 800 и 2.000 људи.²⁰¹

Између 17. и 20. марта (или неки дан касније), усташе су ликвидирале четири логорашнице, чланице Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), које су водиле партијску организацију у женском делу логора. Ружа Рубчић помиње бројне појединачне злочине које су починили Анте Врбан, Макс Лубурић, Маја Буждон, Милка Прибанић, Божица Обрадовић, Нада Танић Лубурић и други. Укупно је током 1942. године, поред четири поменуте жртве,

200 *Сећања Јевреја...*, стр. 38, 95–96, 192.

201 *Истио*, стр. 39–40.

било још 27 умрлих и убијених жена и деце. Најдрастичнији злочин који она помиње десило се после одвођења жена и деце у Ђаково 20. марта; усташе су тада око 1.000 првенствено Јеврејки и Српкиња, одвезли ноћу камионима из логора у непознатом правцу и Ружа Рубчић сматра да су све оне ликвидирале.²⁰²

Неколико дана после довођења жена и деце из села Млаке, почетком марта, усташе су под изговором да могу да се врате кућама извеле из логора старије и болесне логорашице и убрзо их ликвидирали. Према тврдњама Стоје Унчанин, убијена је тада скоро половина од око 800 претходно доведених жена и деце.²⁰³

Јованка Тривунић сведочи о поступку према неутврђеном броју жена и деце које су усташе одвојиле од укупно око 1.800 ухапшених Срба из Јасеновца и Уштица и 9. маја 1942. године депортовали у Стару Градишку. Око 24. маја усташе су издвојиле између 500 и 600 старијих и болесних жена неспособних за рад у Немачкој. Извели су их из логора и на непознатом месту ликвидирали. Могуће је да се то десило у Јасеновцу, али пошто за то немамо потврду, те жртве ћемо приписати страдалницима у Старој Градишки. Преостале жене одвојене су од деце и 29. јуна упућене на присилан рад у Немачку. Јованка Тривунић истиче да је дневно умирало и до 30 деце и да је за време њеног боравка од глади и болести умрло око 200 деце. Ти подаци се највероватније односе само на групу из Јасеновца и Уштица.²⁰⁴

Звонко Ткалец преноси причу познаника да је 20 логораша затворено „прошли мјесец“, односно негде у марту или априлу 1942. године, без хране и воде. У тренутку када је чуо за то, остао је само један жив. О том злочину прецизније податке износи

202 *Концентрациони логори...*, н. г., стр. 102–107; Ђ. Милиша, н. г., стр. 179; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 700–701, књ. III, стр. 434, 454.

203 А. Милетић, н. г., књ. III, стр. 522–523, књ. IV, стр. 223–224.

204 А. Милетић, н. г., књ. II, стр. 576.

Душан Никодијевић

Милан Флумиани. Никола Гаџић долази у Стару Градишку 27. марта и постаје „шеф полит. одјела“. Он и Вилко Буховац издвајају 20 логораша по унапред припремљеном списку, затварају их у једну просторију где их држе без хране и воде. Ту су били затворени 58 дана и сви су поумирали.²⁰⁵

*Усташе сироводе у логор народ са Козаре,
ухваћеної за време офанзиве, јула 1942. године. (МЖГ)*

205 *Концентрациони логори..., н.г., стр. 58–60; А. Милетић, н.г., књ. III, стр. 559.*

Забележено је неколико масовних ликвидација у близини села Јабланац. И у овом случају не може се прецизно реконструирати колико је злочина било и када су се тачно десили, тако да су преклапања и грешке врло могуће. Такође, када се говори о злочинима у Јабланцу у току пролећа, не може се тачно утврдити да ли су ту страдали заточеници који су неко време већ провели у логору, или су то били цивили заробљени на ширем подручју Козаре током борби што су претходиле офанзиви. За злочине које помиње Јакица Финци готово сигурно се може рећи да су почињени пре масовног довођења сељака са Козаре. Негде у пролеће, вероватно у мају, најпре је одведено 200 заточеника из болнице, а неколико дана касније су усташе постројиле све Јевреје у логору, издвојили око 400 старих и болесних, одвели их у Јабланац и ликвидирали. Приближно на исти период односи се сведочење Мише Данона да је у Кули било затворено 400 жена, седам дана без хране и воде, па им је дата каша препуна соли, што је за последицу имало њихово умирање у мукама.²⁰⁶

У досадашњим историографским радовима утврђено је да је офанзива немачких и усташко-домобранских снага, уз сарадњу мађарске речне морнарице и самосталних четничких одреда војводе Уроша Дреновића, на партизанске јединице стационарне у подручју планине Козара, трајала 50 дана. Почела је 10. јуна и завршена је 30. јула 1942. године. „Скоро се поуздано зна да је укупно било одведено 68.600 житеља Козаре, од којих се никад више није вратило око 24.488 лица, јер су већина завршили на страстиштима Јасеновца и Градине.“²⁰⁷ „По завршетку немачко-усташке

206 Сећања Јевреја..., стр. 58, 192.

207 Antun Miletić, „*Neke mere i dejstva Vermahta na Kozari 1941–1942. godine*“, у: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945): radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977*, str. 210.

офанзиве на Козару, опустошено је 130 села и до краја јула 1942. са овог подручја депортовано у сабирне логоре око Јасеновца 70.500 становника међу којима је било 23.800 дечака и девојчица млађих од 14 година.²⁰⁸ Велики број од тих неколико десетина хиљада људи прошао је кроз логор Стара Градишка. Известан број одведен је на рад у Немачку, мањи број је прикључен већ постојећим логорашима, док је већи број, нарочито деце, убијен, односно умрли су од последица глади и болести. Пристизање већег броја Срба у логор Стара Градишка отпочело је и пре самог покретања офанзиве, јер су током пролећа стално избијали сукоби између војних одреда Независне Државе Хрватске и партизана. У тим борбама, усташе и домобрани су трпели губитке, као у случају покушаја њиховог пробоја према Босанској Дубици крајем маја. Без због војних неуспеха резултирао је злочинима над цивилним становништвом.

Сведочења о броју доведених и страдалих цивила са ширег подручја Козаре прилично су непрецизна. Током офанзиве на Козару, део српског народа је поверовао немачкој и усташкој пропаганди која их је позивала да се мирно предају како би били пресељени у Славонију ради властите сигурности. То су први логорашаи Старе Градишке са Козаре. Жене и деца су одмах спроведени у Кулу, док су мушкарци кратко време боравили испред логора да би чували стоку. Адолф Фридрих помиње да су од маја 1942. године почели „долазити огромни транспорти жена, дјече, старца и других мушкараца са Козаре“. Разумљиво је да у свом том хаосу није било могуће тачно навести след страшних злочина што ће се низати за другим, као ни приближан број новопридошлих, већ само да их је било „на десетине хиљада“, односно „сваки дан по 2–3.000“. Ђордана Фридлендер Мандић је, сведочећи на процесу Љуби Милошу, тврдила да је у јулу „дневно пристизало и до 5.000 жена са

208 Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac – grobnica 19.342 devojčice i dečaka*, knjiga 1, Beograd 2000, str. 42 (Даље: Д. Лукић, н. д.,).

дјецом“. Коен-Давко помиње око 15.000 људи са Козаре, већином стараца, жена и деце. Кабиљо наводи да је у рано лето доведено око 5.000 људи, жена и деце са стоком, тако да их је са старим логорашима у једном тренутку било око 10.000. Занимљиво је да Маестро даје детаљне податке о опљачканој имовини, док осим навода да су 73 села остала пуста, немамо ни приближну информацију о броју људи спроведених у логор. Милан Флумиани сведочи о огромном броју људи и он претпоставља „да их је могло бити око 40.000“. Они су довођени у периоду од 20 дана током маја. Звонко Ткалец преноси да је током јуна и јула допремљен велики број Срба са Козаре, као и из појединих делова Славоније. У логору их је било „често преко десет и више хиљада“. Милан Ракас сматра да је у јулу било 16.000 жена, деце и стараца само у логорима Јабланац и Млака. Слично Ракасу тврди и Никола Вадков. Око 16. јула у Млаки је било више од 10.000 жена и деце, а у Јабланцу 5.000 жена и деце.

Убрзо по приспећу нових заточеника, усташе би у сарадњи са Немцима, пописивале и одвајале здраве и способне мушкарце и жене од болесних, старих и немоћних, који су готово сви махом ликвидирани. Сви подаци о броју одведених на рад су врло непрецизни и произвољни. Према исказу Ткальца, у Немачку је одведено око 40.000 мушкараца и жена и при томе, вероватно, мисли на укупан број логораша и из Јасеновца и из Старе Градишке. Слично Ткалцу тврди и Ђорђе Милиша:

Из њакла су се здравији заточеници отишремали на рад у Њемачку. У њу би сврху долазиле посебне комисије, које би одређивале способне за рад. Ти би се понајвише упућивали у Земун, отикуд даље. Интелектуалци нису узимани у обзир за њај посао. Највише је заточеника одведено на рад у Њемачку 1942. године: око четрдесет хиљућа.

Ружа Рубчић каже да су у јуну Немци тражили да им се обезбеди неколико хиљада радника. Из извештаја немачког натпоручника Шмит-Забииерова, сазнајемо да је до 12. јуна око 2.500 особа отпремљено на рад у Немачку. Постоје подаци о томе да је током 1942. године у Немачку послато 3.000 жена. Славко Добрила сведочи о 15.000 мушкараца и наводи да је први транспорт од 300 логораша упућен у Немачку још у априлу месецу. Убрзо после тог првог транспорта, у мају је око 700 особа отпремљено у логор Земун, то јест Сајмиште, одакле је највише њих упућено у Немачку. Транспорти су се одвијали и током лета, па тако сазнајемо да је око 20 јуна послато 69, а у августу или септембру око 200 жена.²⁰⁹

Болесни и стари су по правилу врло брзо ликвидирани. Када су издвојили здраве заточенике са Козаре за рад у Немачкој, према речима Адолфа Фридриха, усташе су више од 1.500 старица и стараца одвели у Јабланац и тамо их поубијали у само једном дану. Садо Коен-Давко наводи исти број жртава ликвидираних на истом месту, али каже да су то били Јеврејке и Српкиње са децом, тако да смо те ликвидације третирали као два засебна масовна злочина, иако је могуће да је реч о једном те истом злоделу. Јаков Кабиљо сведочи о злочину над српским женама и децом у Јабланцу и Млаки. Милан Ракас износи податак да је за месец дана од половине јуна до половине јула у Јабланцу и Млаки убијено или умрло 2.500 особа, највише болесних, старих и деце. Злочине у Јабланцу помиње и Звонко Ткалец, наводећи да је заповедник егзекутора био заставник Анте Врбан. На основу изнетог може се узети као веродостојан податак да је у наведеном периоду страдало између 2.500 и 4.000 особа.²¹⁰

209 *Сећања Јевреја...*, стр. 40, 99, 131 171, *Концентрациони логори...*, стр. 66–68, 108–111; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 576, 688, књ. III, стр. 162–163, 499–500, 524, 560, књ. IV, стр. 225–227; Д. Лукић, *н. г.*, књ. 1, стр. 44, 47, 110–112–114; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 167.

210 *Сећања Јевреја...*, стр. 40–41, 99, 166–167, *Концентрациони логори...*, стр. 66–68; Д. Лукић, *н. г.*, књ. 1, стр. 110–112.

Уз податке о злочинима у Јабланцу и Млаки, наводимо неколико сведочења о ликвидацијама спровођеним током лета над цивилима са Козаре и у самом логору. Јаков Кабиљо наглашава да је у рано лето доведено у логор око 500 сељака са Козаре, за које су усташе рекли да су партизани. Држани су неколико дана у једној просторији и „саслушавани“, да би после једноставно нестали, дакле били ликвидирани.²¹¹

Ако је могуће међу многобројним усташким злочинима током Другог светског рата издвојити најмонструозније онда су то сигурно злодела над српском децом са Козаре. У историографији је та тема исцрпно обрађена, али се обично ту сврставају сва деца страдала у Независној Држави Хрватској, па је веома тешко истраживати такве злочине у логору Стара Градишка, иако је у том страстишту био центар пакла у којем су се та деца нашла. Драгоје Лукић, аутор који се највише и најдетаљније бавио децом настрадалом у геноциду, износи податак да је током целог периода постојања комплекса концентрационог логора Јасеновац од 1941. до 1945. године, у њему страдало укупно 19.432 деце. Највише је страдало управо 1942. године – 15.657 деце: 10.269 жртава су чинила српска деца, више од половине (5.427) с подручја Козаре. Од Лукића сазнајемо и где су све смештана деца: „У Стару Градишку је дотерано око 10.000 малишана, у Млаку и Јабланац – 5.650, у Брочице код Новске – 1.400, у логор код Приједора – 2.450, на железничку станицу Церовљани код Дубице – 2.000, у Јасеновац – 1.300 и у немачко-усташки логор Сајмиште у Земуну – око 1.000 дечака и девојчица.“ Из Старе Градишке малишани су одвођени и у друге логоре, као што су Јастребарско, Сисак, Горња Ријека, Феричанци, као и у Загреб, где су смештани у домове и лечени у болницама, и усвајани од хрватских породица.²¹²

211 *Сећања Јевреја...*, стр. 98–99.

212 Д. Лукић, *н. г.*, књ. 1, стр. 24, 42, књ. 2, стр. 6.

У готово свим сведочењима о злочинима над децом наводи се да су она одузимана од мајки врло брзо по приспећу у логор, односно по одабиру млађих и здравијих логораша за рад у Немачкој и ликвидацији старих и болесних. Бројеви убијене и умрле деце су непрецизни, обично се говори о хиљадама и десетинама хиљада. Као непосредни команданти, а и непосредни починиоци, издвајају се натпоручник Миле Орешковић, и заставник Анте Врбан. Одвајана су деца до 15 година и она најстарија су имала и највише шансе да преживе.

По свој прилици, злочини над децом су почели већ почетком јуна и нису престајали током целог лета. Бројни сведоци помињу злочин почињен око 13. јуна (Павелићевог имендана), мада поједини сведоци описују да су се слична злодела догодила и месец дана касније. Известан број деце је угушен плином, одређени број је био затворен на тавану Куле и остављен да умре без хране и воде, док су многи малишани убијени на најзверскији начин.

Илија Јаковљевић тврди да је Анте Врбан сам побио неколико стотина деце почетком јуна, а да је затим њих 400 угушено плином на Павелићев имендан 13. јуна. Такође износи податак да је 23. јуна од 1.500 деце депортоване у Стару Градишку, у животу остало само 300. Њих су усташе потом обукли у усташке униформе и обучавали у складу са својим „светоназором“.²¹³

Драгица Кликић-Филиповић је била заточена у хрватском женском логору. У лето је маса људи са Козаре „пролазила два дана поред логора и смјештана је на једну частину унутар логора, гдје су одмах одвојена дјеца од мајки, жене од мушкараца“. Помиње да је поред деце угушених плином, група од 300 до 400 малишана била затворена у одвојене просторије и држана без хране и воде. Умирала су масовно – од 10 до 15 дневно. Преживело их је само 40 и они су обучени у усташке униформе.²¹⁴

213 *Истио*, стр.91–92

214 *Истио*, стр.69–71.

Иванка Јадран је доведена у логор 6. јуна. У јулу су допремане колоне становништва са Козаре непрекидно 14 дана. Женама су одузимања деца до 14 година и по 150 их је смештано у неколико соба величине 3x3 или 4x4 метра. Од 3.300 од мајки одузете деце, после 14 дана у животу их је остало свега 80 и њима су такође навучене усташке униформе.²¹⁵

Постоји много сведочења која остављају мучан утисак о монструозности усташких злочина, али без одређених конкретних података. Тако Адолф Фридрих помиње да му је један гробар причао да су млађа деца била затворена у посебну просторију четири дана без хране и воде, а „једне ноћи су сву старију дјецу одвели и побили маљевима и железним шипкама.“ Слично тврди и Леон Маестро када наводи да су деца до 12 година одвајана од мајки у посебне зграде, „дечје настамбе“, где су масовно умирала, нарочито најмлађа па и новорођенчад. О тим злоделима сведочи и Звонко Ткалец: „Огроман је број дјеце, која су одвојена од матера за кратко вријеме поумирала од глади и дизентерије.“ Посебно је потресно сведочење Руже Рубчић; неколико хиљада деце је одвојено по узрасту – дојенчад, од једне до четири године, од четири до осам година, те посебно болесна деца. Сва дојенчад и велика већина осталих малишана помрла су од глади и болести. „Редовно је свако јутро 30-40 дјеце нађено мртво.“ „Од много хиљада дјеце остало је тек стотињак.“ Милиша пак наводи да је дневно умирало и до 70 деце.

Сви сведоци ових злодела помињу поред тога и конкретан злочин када је плином угушено између 400 и 3.000 углавном млађе деце, по исказу Ткалца у току само једног дана у лето 1942. године. Розика Санто сматра да се то десило 13. јуна и то када је

заставник Анџе Врбан сву дјецу њих око 3.000 одредио за ликвидацију и то на њај начин да је најприје 1.500 дјеце стварао у једну собу крај куле и тамо их сам ножем клао, а оно што није могао поклати дао исте ноћи циклонизирати.

215 Исто, стр. 71–73.

Као последњи злочин у овој групи, Фридрих наводи да је новопридошлих 200 жена и деце затворено у две просторије у Кули и тамо су остављени да умру од глади. Према овим сведочењима преживело је само између 100 и 200 деце од четири до 14 година које су обукли у усташке униформе и обучавали их борби и певању усташких песама. Та деца су током јула одведена из Старе Градишке.²¹⁶

Љубица Добринић Шаги у чланку објављеном 1943. године тврди да је у ноћи уочи поглавничковог рођендана (Анте Павелић је рођен 14. јула 1889) поклано „1.000 српске дјеце и око 500 српских жена“. Врло је могуће да се ти подаци односе на злочине причињене на празник Светог Анте, то јест „поглавничков имендан“ 13. јуна, али пошто то не можемо утврдити, посебно ћемо издвојити овај злочин, иако је веродостојност да се то тада догодило остаје под сумњом.²¹⁷

О злочинима над децом сведочи и Анка Деспот. Она тврди да је у јулу или августу од логорашица српске националности одузето око 1.850 деце. Од тог броја је ликвидирано око 1.350 деце, узраста од једне до 12 година, док их је око 500 послато ван логора, с циљем да буду одгајана и обучавана у усташком духу.²¹⁸

Као што се може видети, врло често се преклапају подаци о укупном броју ликвидиране деце и деце угушене плином. Ако рачунамо само податке о убијеној и умрлој деци у логору Стара Градишка, током јуна и јула, не узимајући у обзир децу угушену плином, број жртава се креће између 300 и 3220.

Најмањи број помиње Драгица Кликић Филиповић, а највећи Иванка Јадран. У овај последњи је вероватно урачунат и број деце угушен плином, али ми то не можемо знати, па морамо допустити и могућност да је то укупан број жртава без узимања у обзир изнетог злочина. С друге стране, као што је већ речено, може се

216 *Сећања Јевреја...*, стр. 40–41, 131–132, *Концентрациони логори...*, стр. 66–68, 113–114, Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 179–180, 272; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 689, књ. III, стр. 455, 507, 518, 560.

217 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 688.

218 А. Милетић, *н. г.*, књ. III, стр. 443.

претпоставити да је плинотом угушено између 400 и 3.000 деце. Тако се долази до броја ликвидираних деце у распону од 700 до 6.220 жртава. На све то требало би додати 1.500–4.000 жртава у Јабланцу и Млаки, и посебно издвојене злочине које помиње Адолф Фридрих (убијених 200 жена и деце) и Љубице Добринић Шаги (убијених 1.500 жена и деце) јер није сигурно да су те жртве обухваћене у раније изнетим бројевима страдалих. На крају треба напоменути да се број тада преживеле деце којима су усташе навукле униформе у намери да их одгајају у усташком духу, по овим сведочењима, креће између 40 и 500.

Представници Анкетне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помаћача крај логорске бодљикаве жице (МЖГ)

Акција спасавања деце из логора којом је руководила Диана Будисављевић је почела 14. јуна 1942. и завршила се 8. јануара 1943. године. Било је укупно 25 транспорта и на тај начин је спасено 10.536 деце (7.588 било је с подручја Козаре). Нажалост, изван број тих малишана је касније преминуо од болести директно узрокованих условима боравка у логору. Тако је само у прихватилишту Јосиповац у Загребу, од око 800 примљене деце умрло 530, и то углавном новорођенчад. Према истраживањима Олге Бошњакковић само у прихватилиштима у Загребу умрло је 1.290 деце доведене из усташких логора. Велики број, нарочито најмлађе деце, умро је и током транспорта. Највећи транспорти организовани су:

- 11. јула (650 деце из Старе Градишке смештено у Јастребарско и Загреб),
- 14. јула (700 деце из Старе Градишке смештено у Јастребарско и Загреб),
- 31. јула (850 деце из Јабланца смештено у Јастребарско),
- 3. августа (800 деце из Млаке смештено у Сисак),
- 4. августа (650 деце из Старе Градишке смештено у Сисак),
- 5. августа (1.200 деце из Млаке смештено у Сисак),
- 17. августа (1.080 деце из Старе Градишке смештено у Загреб) и
- 25. септембра (750 деце из логора око Јасеновца смештено у Загреб).²¹⁹

219 „*Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945.*“, *Fontes. Izvori za hrvatsku po vijest*, 8, Zagreb, studeni 2002, str. 34, 58, 69–74, 81–92, 99. Видети и: *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*, Zagreb, 2003.

Диана Будисављевић је користећи свој утицај код усташких власти још у фебруару 1942. године добила дозволу за хуманитарни рад. Осмог јуна до ње стижу прве вести о деци у логору Стара Градишка. После месец дана успева да са сарадницима посети тај логор и на лицу места стекне увид у стварно стање. Она је тамо први пут боравила од 9. до 11. јула. Била је сведок да су на отвореном боравиле мајке са децом које су усташе довеле два дана раније, дакле 7. јула, Када су мајке виделе у каквом су стању деца већ заточена у логору, оне су своје малишане предавале Диани Будисављевић и њеним сарадницима, да их спасу. Тада је и почело спасавање деце у првом транспорту из Старе Градишке. Диана је боравила и у Јасеновцу, Млаки и Јабланцу крајем јула и почетком августа организујући слична спасавања. Само у Загребу је удомљено и на тај начин спасено око 5.000 српске деце.²²⁰

Поред злочина над српским становништвом са Козаре, нису престајале ни ликвидације такозваних старих логораша. Почетком јуна 1942. године убијена су четворица Срба због покушаја бекства. Тројицу је пуцајући из револвера лично убио Миле Орешковић. У истом месецу је без икаквих формалних разлога убијено девет Јевреја. Почетком истог месеца Станко Беванда убија двојцу логораша тако што им руком чупа гркљан. У јуну је убијено 12 Срба из околине Петриње.²²¹

Током лета 1942. године, између јуна и августа, стрељано је између 50 и 54 логораша. Према појединим сведочењима то су били српски сељаци из Срема, наводно партизани. Егзекутор је био лично

220 *Сећања Јевреја...*, стр. 40–41, 131–132, *Концентрациони логори...*, стр. 66–68, 113–114, Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 179–180, 272; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 689, књ. III, стр. 455, 507, 518, 560.

221 *Сећања Јевреја...*, стр. 74, 167; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 577, књ. III, стр. 560.

Миле Орешковић. Постоји и низ сведочења о сличном злочину, у октобру, али у овом случају, због велике разлике у периоду извршења, по свој прилици, реч је о два различита злочина.²²²

Јаков Кабиљо каже да су приликом „прославе“ Павелићевог имендана 13. јуна, постројени логораши свих вероисповести (Јевреји, православни и католици) да је издвојено „по десетак старијих“ и слабијих заточеника из сваке групе и да су одведени у самицу. После „наступа“, пијане усташе су без икаквог повода хватали логораше и одводили их. Њих нико више није видео међу живима.²²³ Иако је из овог сведочења тешко извући закључак о броју настрадалих, може се претпоставити да је тада живот изгубило најмање око 50 људи.

О „наступу“ 13. јуна 1942. године сведочи и Звонко Ткалец. Поручник Никола Гаџић, Илко Буховац и водник Грубешић тада су од око 300 Хрвата заточених у „настамби Ка“, издвојили више од 20 заточеника које су затворили у самице. Ускоро, 5. јула, забележен је нови наступ, када су изведени и логораши претходно затворени у самице. Тада издвајају још људи, па их заједно са онима који су већ били у самици, укупно 36 заточеника одводе у просторију „пет корака дугачку и три широку“, и ту остављају без хране и воде. После три дана, дакле 8. јула, логораши проваљују врата ћелије и сукобљавају се са усташама. На крају су сви страдали – 14 је убијено одмах, 13 је ухваћено живих, а њих деветорица нису ни имали снаге за побуну. Најстрашнија смрт је снашла деветорицу побуњеника који су умирали од глади. Последњу петорицу, који су давали знакове живота, усташе су заклале 12. августа. О овом страшном злочину остало је најмање шест сведочанства и она се

222 *Сећања Јевреја...*, стр. 40–41, 193; А. Милетић, *н. г.*, књ. III, стр. 560; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 198.

223 *Сећања Јевреја...*, стр. 97–98.

углавном поклапају са најпрецизнијим исказом сведока Звонка Ткалеца. Разлика се односи на спомињање броја од 40 страдалих, као и да су међу њима била и два Јеврејина (отац и син Финци из Сарајева) због наводног „скривања“ тројице побуњених логораша у праоници. Такође, постоји верзија и да је том приликом страдало неколико усташа и „да се прича“ да су тројица заточеника успели да побегну. Највећи број од 47 страдалих помињу Милан Флумиани и Ђорђе Милиша.²²⁴

Анка Деспот сведочи да је у Хрватском женском логору у јулу 1942. године забележена велика епидемија трбушног тифуса и пегавца и да је она трајала три месеца, све дотле док усташе нису дозволиле приступ лекарима, који су донекле успели да смање број оболелих. Умирало је пет-шест особа дневно, док је у Кули и мушком логору смртност због те болести била и већа. Анка Деспот напомиње да је за време епидемије умрло око половине логорашица.²²⁵ Према томе, произлази да је током јула, августа и септембра 1942. године, од последица болести само у делу где су биле заточене логорашице хрватске националности умрло на стотине особа – између 460 и 552.

Крајем лета 1942. године, у логор је доведен неодређени број Јеврејки из Винковаца. Приликом претреса Марија Маја Буждон, заповедница женског логора, убила је једну старицу хицем из пиштоља јер је код ње пронашла скривени новац.²²⁶

224 *Концентрациони логори..., н. г.*, стр. 62–65, *Сећања Јевреја...,* стр. 99–100, 132, 168; *А. Милетић, н. г.*, књ. II, стр. 763–754, књ. III, стр. 500, 559; *Ђ. Милиша, н. г.*, стр. 198.

225 *А. Милетић, н. г.*, књ. III, стр. 443.

226 *Сећања Јевреја...,* стр. 41–42; *Концентрациони логори...,* стр. 106–107.

Ђорђе Милиша описује однос усташа према Хрватима, политичким осуђеницима. У јулу је у „хотелу Гагро“ убијен Карло Ковачевић, док је Илија Јаковљевић, последњи из групе политичара и масона што су у логору доведени први, још у новембру 1941, пуштен у децембру 1942. године. „Хотел Гагро“ су у ствари биле самице у подруму усташке болнице где је логораше саслушавао, мучио и убијао водник Никола Гагро, у „чију част“ су те просторије тако и назване. Описујући посебно злочине у „хотелу Гагро“, Милиша износи да је такође у јулу 1942. године убијено 17 заточеника, међу којима и породица Благојевић из Пакраца. Појединачне злочине у „хотелу Гагро“ описује и Садо Коен-Давко, који тврди да је током октобра убијено најмање троје логораша у том казамату.²²⁷

За бројне злочине током лета 1942. године врло је тешко утврдити да ли су се десили у оквиру логора Стара Градишка и на оближњој економији Јабланац, или су заточеници, за које се зна да су убијени, одвођени у Јасеновац и тамо ликвидирани. Неки од тих злочина су већ изнети у поглављу о логору Јасеновац, тако да се овом приликом њима нећемо детаљније бавити. Током августа је почињен низ злочина. Најмасовнији помиње Ружа Рубчић сведочећи да је убијена група од 1.000 жена и деце, тако што је одведена на „рад“ у Јабланац. Слично томе наводи и Милиша – одведено је 1.000 жена и старица, а међу њима око 100 деце: „Ту су четрнаест дана живјеле од ријечних шкољка, коријења и траве, а затим су поубијане маљем“.²²⁸ По наређењу Љубе Милоша, у другој половини августа, убијене су две логорашнице, чланице партије.²²⁹

227 Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 189–192, 198–199; *Сећања Јевреја...*, стр. 168–170.

228 *Концентрациони логори...*, стр. 111; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 177.

229 А. Милетић, *н. г.*, књ. III, стр. 457.

Милан Флумиани помиње злочине крајем септембра и у октобру 1942. године. Он наводи да је Мајсторовић у том периоду, још пре преузимања дужности заповедника логора, лично убио 14 логораша што су преко дана радили у Босанској Градишки, под оптужбом да су хтели да набаве оружје. Тај злочин помиње и Ткалец. По ступању на место заповедника Мајсторовић одмах наређује ликвидацију око 300 Срба и Јевреја. О ликвидацијама у Јабланцу у поменутом периоду сведочи и Алберто Маестро, истичући да су тамо одвођени заточеници оба пола, као и деца, у групама од по неколико стотина душа. Посебно је издвојен злочин над више од 1.000 српских и јеврејских жена и деце (доста њих је било из Сарајева), одведених у Јабланац, где су их усташе поубијале у року од само неколико дана.²³⁰

У октобру је по наредби Мила Орешковића и под командом поручника Николе Гаџића стрељано између 50 и 56 заточеника пред зидом усташке болнице у логору. Поједина сведочења о том злочину откривају да су то били Срби из Срема оптужени за покушај бекства, односно да су наводно били партизани.²³¹

Последњег дана октобра 1942. године издвојен је извештај број мушкараца, жена и деце и они су пребачени у Кули. Усташе су при томе нарочито водиле рачуна да то буду особе из околине Пакраца због „одмазде“ за акције партизана у том крају. Сутрадан, на дан Свих светих, 1. новембра, после мисе у логорској цркви, између 700 и 1.500 претходно издвојених заточеника спроведено је у колони и под јаком усташком стражом у Јабланац где су погубљени. За тај злочин постоји доста сведочења јер је оставио снажан утисак на све заточене и сви су

230 А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 560–561; Концентрациони логори..., стр. 76; Сећања Јевреја..., стр. 132–133, 273.

231 Сећања Јевреја..., стр. 172–173, 273.; Концентрациони логори..., стр. 74–75; А. Милетић, н. г., књ. II, стр. 764, књ. III, стр. 500, 556.

сагласни када је реч о месту и времену дешавања, али су евидентне разлике кад говоре о броју жртава. Иванка Јадран истиче да су сутрадан на истом месту усташе ликвидирале 200 болесних и старијих људи. Неколико дана после тог масовног злочина, убијена је и група од 20 до 30 такозваних повлашћених Јевреја.²³²

Крајем децембра 1942. године су изведени инжењер Миша Данон, водоинсталатер Соломон Катан и Мориц Романо, под изговором да би требало да обављају тзв. спољне радове; на путу према Босанској Градишци, они убијају усташког стражара који их је спроводио и успевају да побегну. Данон каже да су то учинили јер су знали шта их на крају чека, премда је непосредно пре њихове акције у покушају бекства ухваћено и убијено осморо логораша. Адолф Фридрих преноси да се то бекство десило 20. децембра, док Коен-Давко истиче да се за бекство поменуле тројице „прочуло кроз логор“ децембра. Због тог бекства почињен је низ злочина о чему сведоци исцрпно извештавају, иако у тим исказима има извесних контрадикторности. Помињу се злочини на различитим локацијама са сличним, али ипак различитим бројем жртава, што је разумљиво с обзиром на околности у којима су преживели сведоци проводили логорашке дане. Тако Адолф Фридрих тврди да је Мирослав Мајсторовић био на економији у Јабланцу и да је одмах лично стрељао 34 логораша, а затим да је следећег дана у самом логору на „наступу“ издвојио и убио хицима из пиштоља „26 најпознатијих заточеника“. Додаје затим да му и то није било довољно па је на Бадњи дан, 24 децембра, пред „наступом“ од 70 људи лично убио осморицу логораша. Други сведоци опет тврде да је по наредби Мирослава Мајсторовића на Бадњи дан или Божић, односно или 25. децембра,

232 Сећања Јевреја..., стр. 43, 133–134, 170; Концентрациони логори..., стр. 69, 111; Ћ. Милиша, *н. г.*, стр. 167, 178; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 766, књ. III, стр. 500, 556, 560–561; Д. Лукић, *н. г.*, књ. 1, стр. 73.

најпре убијено између 45 и 100 логораша, а да је затим исте вечери у логору стрељано између 14 и 25 Јевреја, већином из радне јединице у којој су били тројица бегунаца. Када се све то узме у обзир може се, на основу изнетих сведочења, закључити да је због бекства тројице логораша око 24. и 25. децембра 1942. године директно страдало између 68 и 159 заточеника.²³³

Поменуте злочине уочи Божића налазимо и у исказу Ткалеца, само што су према његовим тврдњама побегла четворица Јевреја (међу њима инг. Данон). Осим тога наводи и да су „на бадњу ноћ“ усташе побиле око 600 жена и деце депортованих са Козаре. Овај последњи злочин описује и Ружа Рубчић, с тим што о њему сведочи детаљније. Наиме, усташе су још 15. децембра затвориле 600 жена и деце у три просторије капацитета 150 особа. Оставили су их 10 дана без хране и воде, па су оне које су давале знаке живота убили, што се подудара са исказом Ткалеца. Све то потврђује и Милиша присећајући се да је 600 жена и деце затворено половином децембра и да су после 10 дана свирепо поубијани. Из неколико извора можемо сазнати да су у том злочину страдале Јеврејке и њихова деца, те да се број жртава креће између 500 и 700 особа.²³⁴

Издајамо забележена још два злочина што су се према сведочењима десила током децембра 1942. године. Почињени су по налогу Мајсторовића. Стрељано је 55 заточеника из околине Вуковара, а пре Божића је у Јабланцу ликвидирано око 300 партизана.²³⁵

233 *Сећања Јевреја...*, стр. 43, 59–63, 71–73, 78–79, 134, 173–174, 193; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 766, 1043, књ. III, стр. 434, 500–501, 556, 561.

234 *Концентрациони логори...*, стр. 76–77, 112; Ђ. Милиша, н. г., стр. 178; А. Милетић, н. г., књ. II, стр. 687, 766, 851; Д. Лукић, н. д., књ. I, стр. 49.

235 А. Милетић, н. г., књ. III, стр. 434, 561.

Табела 12

Број жртава масовних злочина у Старој Градишки 1942. године

Процена	Време	Број жртава
Умрли Хрвати приликом допремања у Стару Градишку	7–9. јануар	2
Убиство жена и деце у Јабланцу (М. Флумиани)	око 9. јануара	99
Убиство жена (Љ. Милош)	почетак 1942.	2.000–3.000
Глад и тифус	фебруар–март	1.180–3.050
Убиство у Јабланцу	почетак марта	800–2.000
Убиство Јеврејки и Српкиња (Р. Рубчић)	око 20. марта	1.000
Убиство логорашица (Р. Рубчић)	20. март	4
Умрле жене и деца из Хрватског женског логора (Р. Рубчић)	1942.	27
Убиство жена и деце из Млаке (С. Унчанин)	почетак марта	400
Убиство усташких дисидената (Ђ. Милиша)	око 25. марта	2
Убиство лишавањем хране и воде (З. Ткалец, М. Флумиани)	март–мај	20
Убиство жена из Јасеновца и Уштица (Ј. Тривунић)	око 24. маја	500–600
Умрла деца из Јасеновца и Уштица (Ј. Тривунић)	1942.	200
Убиство болесних логораша (Ј. Финци)	мај	200
Убиство Јевреја у Јабланцу (Ј. Финци)	мај	400
Убиство логорашица лишавањем хране и воде (М. Данон)	мај	400
Убиства у Јабланцу и Млаки (А. Фридрих, С. Коен-Давко, М. Ракас)	мај–јул	1.500–4.000
Убиство Срба са Козаре (Ј. Кабиљо)	јун (рано лето)	500
Миле Орешковић стреља Србе	јун–август	50–54
Убиство деце	јун–август	700–6.220
Убиство жена и деце лишавањем хране и воде (А. Фридрих)	јул–август	200
Убиство српске деце и жена (Љ. Добринић Шаги)	13. јул	1.500
Убиство Срба због покушаја бекства	јун	4

Јасеновац V – Стара Градишка

Убиство Јевреја (С. КоенДавко)	јун	9
С. Беванда убија логораше (М. Флумиани)	јун	2
Убиство Срба из околине Петриње (Ђ. Вујичић)	јун	12
Убиство на Павелићев имендан (Ј. Кабиљо)	13. јун	50
Побуна Хрвата	јун–август	36–47
Умрле у Хрватском женском логору (А. Деспот)	јул–септембар	460–552
Маја Буждон убија Јеврејку	август–септембар	1
Убиства у „хотелу Гагро“ (Ђ. Милиша)	јул	18
Убиства у „хотелу Гагро“ (С. Коен-Давко)	октобар	3
Убиство жена и деце у Јабланцу (Р. Рубчић, Ђ. Милиша)	август	1.000
Убиство логорашица по наредби Љубе Милоша	друга половина августа	2
Убиство Српкиња и Јеврејки са децом у Јабланцу (А. Маестро)	крај октобра	1.000
Стрељање Срба из Срема	октобар	50–56
Мирослав Мајсторвић убија Србе (З. Ткалец, М. Флумиани)	јесен	14
Мајсторовић наређује ликвидацију Срба и Јевреја	октобар–новембар	300
Убиство логораша у Јабланцу	1. новембар	700–1.500
Убиство „повлашћених“ Јевреја	новембар	20–30
Убиство старих и болесних логораша	2. новембар	200
Убиство логораша због покушаја бекства	пре 24. децембра	8
Убиство због бекства тројице логораша	око 24. и 25. децембра	68–159
Убиство жена и деце са Козаре	25. децембар	500–700
Стрељање логораша из Вуковара	децембар	55
Ликвидација партизана у Јабланцу	децембар	300
Укупно		16.496– 29.900

1943. година

Око Ускрса, то јест 25. априла 1943. године, по наредби заповедника Николе Гаџића из логора Стара Градишка, одведено је у Загреб између 50 и 120 заточеника оба пола. Према различитим изворима, тамо их је ликвидирано између 20 и 50, док су остали враћени натраг у Стару Градишку. Гаџић је у мају наредио да се у самицу затворе тројица „православаца“, и они ће тамо умрети од глади.²³⁶

Средином јуна у Стару Градишку доведено је 40 „привилегованих“ Јевреја. Они су били смештени у посебну просторију и имали бољу исхрану, „јер су имали неке заслуге за Хрватску, али су и они убрзо изведени ван логора, поклани крај Саве и бачени у реку“.²³⁷

У Старој Градишки су двојица српских сељака, који су били затворени у самици „хотела Гагро“, успели да побегну копајући тунел испод темеља, али су убрзо пронађени и поново затворени у самици у којима су остављени да умру од глади и жеђи.²³⁸

Ристо Стјепановић наводи да је из Старе Градишке доведен „већи транспорт жена и дјевојака“ на бербу воћа по околним селима. Према његовом сведочењу, све те заточенице су ликвидиране у Градини. Не зна се колико је жена убијено, осим што се наводи да су две Јеврејке биле издвојене ради силовања, да би на крају и оне биле ликвидиране.²³⁹

На захтев Лубурића, у Стару Градишку долазе њему одане усташе („Црна рука“) са налогом да убију једног од водећих чланова усташког покрета Владу Сингера, што ће они и учинити на дан капитулације Италије 8. септембра 1943. године. Према другим сведочењима, убијен је у октобру исте године. У вези са периодом о коме

236 Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 199; А. Милетић, *н. г.*, књ. III, стр. 457, 561–562.

237 *Сећања Јевреја...*, стр. 44.

238 *Сећања Јевреја...*, стр. 45; *Концентрациони логори...*, стр. 65.

239 А. Милетић, *н. г.*, књ. IV, стр. 311.

говоримо треба навести и податак објављен у *Борби* маја 1945. године, да је у Старој Градишки током септембра и октобра 1943. године од глади умрло 350 жена.²⁴⁰

У новембру 1943. године Стјепан Босак је открио да су усташки водник Владо Грубјешаћ и његова супруга кради златне зубе са лешева убијених заточеника наредивши четворицу логораша гробара да им предају ишчупане зубе. Сви су они затворени у самицу „хотела Гагро“ и ликвидирани. Према исказу Звонка Ткалца „украдено“ је 200 златних зуба, а четворица Јевреја гробара су умрли од глади и жеђи у јануару 1944 године.²⁴¹

У исказу који су три мештанина села Ускоци код Старе Градишке дали 29. јануара 1944. године Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду помињу се масовни злочин од 1. децембра 1943. године – убиство око 1.500 мушкараца, жена и деце, заточеника Старе Градишке. Место ликвидације била је бара Локанац у шуми Међустругови у непосредној близини села Ускоци. То село се помиње у још једном сведочењу, али у контексту напада усташа из Старе Градишке око 6. јануара 1944. године, када су цело село опљачкали, запалили и убили непознати број житеља који нису успели да побегну.²⁴²

240 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 768, 855–856, 921; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 266–267; И. Голдштајн, *н. г.*, стр. 188.

241 *Концентрациони логори...*, стр. 65.

242 А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 708–709, 769.

1944. година

Приближно у исто време док су у Јасеновцу страдале „шумске групе“, појачава се терор и у Старој Градишки, пре свега због тога што положај управника Старе Градишке у децембру 1943. године преузима Стјепан Босак, Лубурићев човек од поверења. Он лично убија двојицу логораша који су претходно побегли из самице „хотела Гагро“ у којој су без хране и воде провели 16 дана због „крађе“ саламе. После насмрт пребија једног заробљеног партизана. С друге стране, Милиша нам преноси да је „десетак дана пред Божић 1943. године“ у Кулу затворено 100 Срба са женама и децом и да су тамо остављени 14 дана без воде и хране. Они који су преживели су отровани храном. Као повод за наставак убистава послужио је препад партизана на Босанску Градишку „уочи саме Нове“ 1944. године. Логорашима је тада забрањено да три дана излазе ван барака. Због „прекршаја“ те забране 1. јануара 1944. године, убијена су двојица заточеника.

О страдањима логораша у Старој Градишки почетком 1944. године казују два извора. Садо Коен-Давко наводи: „Сваку вечер су долазили у просторије заточеника и прозивали по 25-30 људи. Одводили су их у неповрат. Тако је то трајало око 15 дана, већином су сада одводили Србе... Истовремено су вршени транспорти жена, дјецe и старијих људи на Јабланац, Млаку и Бистрицу... Осим Српкиња сада су одводили и Јеврејке, а с њима и по коју Хрватицу.“ Из исказа непознатог логораша о стању у логорима Јасеновац и Стара Градишка, сазнајемо да је од 1. јануара до 1. марта 1944. године заклано 40 мушкараца и 21 жена, док је у априлу 1944. објављено да је командант логора Босак поклао више од педесет мушкараца и двадесет жена у садашњем „логору за Хрвате“ током неколико дана децембра

1943. и јануара 1944. године. На основу поменутих сведочења може се закључити да је у децембру 1943, и јануару и фебруару 1944. године у логору Стара Градишка страдало најмање 162, а највише 450 заточеника. Сви појединачни злочини ће бити укључени у тај број. Међу страдалима је био и велики број муслимана, а неколико сведока помиње убиство логорника Нијаза Салихоџића. Повод за њихову ликвидацију је бекство најмање пет логораша муслимана на челу са Есадом Капетановићем у децембру 1943. године. Приближно у другој половини јануара 1944. године, по наредби Љубе Милоша, убијене су две заточенице (Хана Павелић и Злата Шегвић) које је требало да буду размењене. Постоји и сведочење да су током прославе Нове године убијена два логорска музичара због наводних љубавних веза са припадницама усташког покрета.²⁴³

Злочини у Старој Градишки су настављени и у марту 1944. године. Ђорђе Милиша тврди да су тада страдали сви логораша у „хотелу Гагро“, а међу њима, у ноћи са 17. на 18. март убијена је истакнута припадница партизанског покрета Марина Грегорић. Може се само констатовати злочин над њом пошто није познато колико је уопште логораша било у „хотелу Гагро“ и који број обухвата реч „сви“. Из других извора сазнаје се за смрт Мурата Бајрића 15 марта, док Милиша на другим местима помиње смрт још четворо заточеника.²⁴⁴

Постоји податак да је у пролеће 1944. године, односно после доласка Јосипа Стојчића на чело логора Стара Градишка, убијено најмање шест заточеника у појединачним ликвидацијама. Због бекства двојице логораша са економије Јабланац, управник Стојчић наређује стрељање 35 логораша. Априла 1944. године је убијен и

243 Сећања Јевреја..., стр. 175–176, 194; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 768–770, 858–860, књ. III, стр. 351–355, 457; *Концентрациони логори...*, стр. 73; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 267–270; М. Першен, *н. г.*, стр. 250.

244 Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 199, 269, 271; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 708, 770, 858, књ. III, стр. 457.

Душан Никодијевић

један пилот припадник англоамеричке авијације који је оборен изнад Јабланца. Да би се ситуација приказала нормалном, тада је пред комисијом Међународног Црвеног крста из Швајцарске, која је у том периоду дошла у Стару Градишку, изведена једна позоришна представа и одиграна фудбалска утакмица.²⁴⁵

У августу 1944. године у Старој Градишки је Никола Гагро лично убио једног логораша.²⁴⁶

Шведишерска кола за изношење лешева из крућа логора Стара Градишка, 25. април 1945. године (МЖГ)

Крај лета 1944. године означава и крај „мирног“ периода у комплексу концентрационих логора Јасеновац. У септембру

245 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 772.

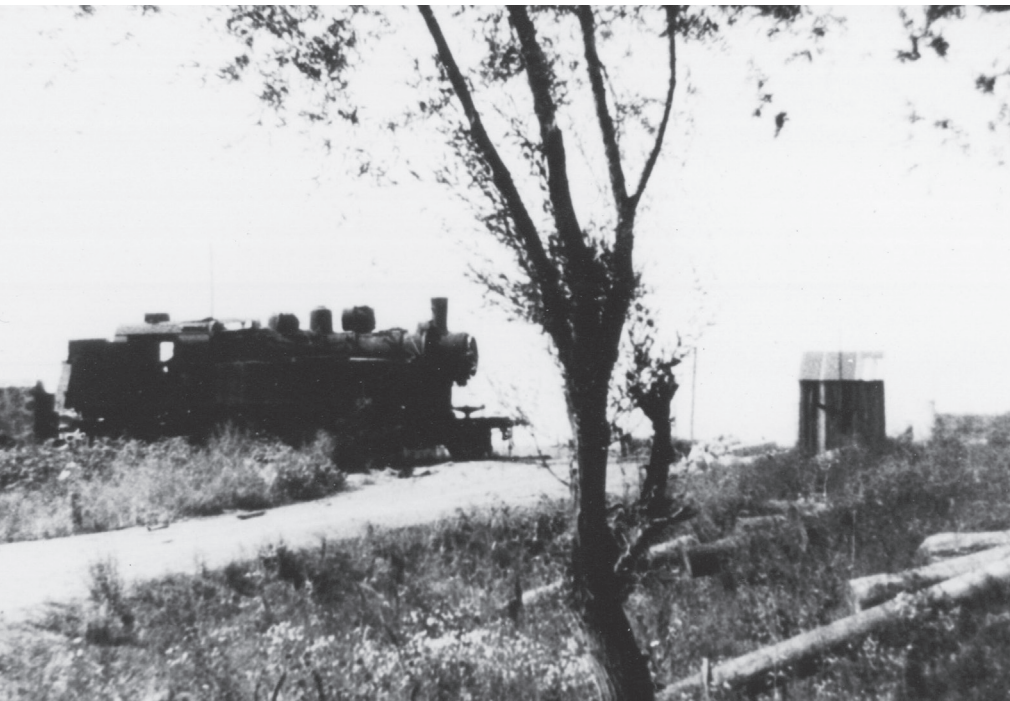
246 *Исто*, стр. 766.

1944. године одлучено је да се затвори логор Стара Градишка. То је спроведено тако што је најпре део заточеника ликвидирани у самом логору и у околини, а део је страдао на путу између два логора што су га пешице прелазили уз Саву. Највећи део је пребачен у Јасеновац, а они који су остали у логору су ускоро такође расељени у Лепоглаву и Јасеновац, да би на крају у Старој Градишки остало око 70 заточеника ради одржавања тог простора. Најпре су 20. септембра, сви логораши који су били на економији Гређани пребачени у Стару Градишку и ликвидирани, укупно 18 Срба и 11 Јевреја. Пре него што је почела ликвидација самог логора, односно пребацивање заточеника у Јасеновац, убијено је неколико стотина логораша и то искључиво Срба, вероватно да би се „олакшао“ транспорт. Према неким изворима било је две ликвидације, а према другим једна. Јакица Финци и Ђорђе Милиша помињу да је 21. септембра 1944. године група Срба издвојена у Кулу и вероватно на том месту и ликвидирана. Разликује се број настрадалих: Милиша помиње 100, а Финци 200 логораша. Ликвидација 100 Срба тог дана се помиње и у листу *Најријед* (фебруара 1945), али се као место ликвидације помиње село Ускоци у непосредној близини Старе Градишке. Финци тврди да је сутрадан, 22. септембра, на исти начин страдало још 200 Срба, док Садо Коен-Давко напомиње да је тог дана био наступ свих логораша и да су стражари издвојили 400 Срба, које су повезали „жицом и све их је прогутала та ноћ“.²⁴⁷

247 *Сећања Јевреја...*, стр. 176, 194; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 226; А. Милетић, *н. г.*, књ. II, стр. 886; М. Першен, *н. г.*, стр. 264.

Душан Никодијевић

Сутрадан после овог или тих злочина, 23. септембра 1944. године, наређено је пребацивање логораша из Старе Градишке у Јасеновац. Рано ујутру, пре самог депортовања одведено је између 282 и 350 преосталих логораша Срба, међу којима је било и око 150 жена и деце који су претходно били затворени у Кули. По свему судећи, они су ливидирани у Ускоцима. У току транспорта од Старе Градишке до Јасеновца страдало је између 50 и 200 логораша – убијани су или су се сами убијали. У самом Јасеновцу, новопридошли логораша су смештена у две бараке и остављени два дана без хране.

Парна локомотива, серија 17. која је превлачила зашоченике у концентрациони логор Јасеновац, снимак из 1945. године

Током априла 1946. године, земаљске комисије Хрватске и Војводине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача су организовале ископавања лешева у „Ускочкој шуми“, то јест шуми у близини села Ускоци. Комисија је установила да су жртве страдале између 23. септембра и 15. октобра 1944. године, што се поклапа са временом када је спроведена ликвидација логора Стара Градишка. На основу ископавања и записника са саслушања родбине жртава, сачињених на лицу места, комисија је утврдила да је страдало укупно 967 особа (211 мушкараца, 467 жена и 189 деце), те да је од тога идентификовано само 218 жртава.²⁴⁸

Постоји доста несугласица око тога колико је логораша кренуло из Старе Градишке пут Јасеновца. Највише извора помиње да је било између 600 и 700 заточеника, док два сведока помињу 2.000, односно 2.200 особа. Сви се слажу око тога да су скоро сви били Хрвати (у које су се тада убрајали и муслимани) и Јевреји. Такође постоје различите изјаве о томе колико је логораша остало у Старој Градишки. Док неки извори помињу да је остало само 30 задржаних заточеника, већина помиње да их је било између 220 и 500, већином занатлија, ради одржавања зграда. Према исказу Коен-Давка, 2. децембра 1944. највећи број логораша од њих 220 је евакуисан у Лепоглаву, а у Старој Градишки је остало 15–20 људи. Милиша који, као и Першен, тврди да је по пресељењу у Старој Градишки остало 500 људи, наводи да је непосредно по ослобађању Београда (20. октобра 1944.) у логор дошло 5.000 усташа. Већина заточеника је тада пребачена у Лепоглаву и Јасеновац, па је у Градишки до краја логора остало само 70 логораша (35 мушкараца и 35 жена). Према подацима Антуна Милетића крајем 1944. у логору Стара Градишка, остало је око 100 заточеника да одржавају 10 логорских просторија за потребе усташа. Последњи податак о логорашима у Старој Градишки нуди списак дежурстава у ноћној смени 15. фебруара

248 А. Милетић, *н. г.*, књ. III, стр. 585–588, књ. IV, стр. 350–412.

1945. године – пописан је 21 заточеник. Логораш Фабијан Рукавина 23. априла 1945. минира електричну централу и то је био крај логора. Милетић тврди да је од мина много људи погинуло, не прецизирајући да ли су погинули сви или се неко спасао. Истог дана у логор улази 3. батаљон 25. бродске ударне бригаде 28. ударне дивизије 2. армије Југославије.

У мају 1945. године су објављена два чланка, у *Борби* и *Полицији*, у којима се наводи да је до последњег дана пре уласка Југословенске армије у логор ту боравило мноштво мушкараца, жена и деце, у *Борби* стоји преко 1.000, од тога 700 жена, а у *Полицији* око 2.000. Логораша су се углавном налазили у минираним зградама и усташе су их све побили осим 40 до 50 људи који су се спасли. Као преживели сведок се појављује Андрија Брбик из Петриње, што подсећа на логораша Андрију Врбника који се наводи у списку од 15. фебруара. Поред тога, додатну тешкоћу око утврђивања броја жртава логора Стара Градишка у априлу 1945. године, представља и судбина четника под вођством војводе Павла Ђуришића. Они се помињу само у књизи Ђорђа Милише и у исказу Љубе Милоша, који је навео да је „у то вријеме стигло око 10.000 црногорских четника под командом Ђуришића“. Даље казује да је издвојено око 20 официра на челу са Ђуришићем и око 150 подофицира и војника „који су касније бродом отпремљени у Јасеновац“ и ликвидирани. Милиша пак наводи да су се тих 10.000 четника предали „усташким властима, и да су одмах уврштени у ударну дивизију“. У наставку он описује бекство тројице логораша, затим да је пронађено 27 лешева убијених жена бачених у Саву, тело једне жене у ћелији и да је у усташкој болници убијено око 50 људи који су тих дана доведени у некој рацији. Износи да се спасило 18 логораша.

Нема података о томе шта се десило са „10.000 четника“. Може се само претпоставити да је међу њима био велики број цивила који су се повлачили заједно са војницима, те отуда између 1.000 и 2.000

жртава који се помињу у *Борби* и *Полицици*. У литератури постоје два податка о страдању Ђуришића и његових четника, и то у групи 150 официра и подофицира, односно да је дан уочи уласка Југословенске армије, паљбом из ватреног оружја убијено 750 четника у околини и у самом логору.

Пошто су извори о последњим данима логора Старе Градишке малобројни и непоуздани, на основу свега изнетог могло би се закључити следеће: до 23. априла 1945. године страдало је између 75 и 100 логораша који су ту остали и после децембра 1944. године, затим 1.000 до 2.000 људи који се помињу у новинским чланцима и између 150 и 900 официра, подофицира и војника, припадника четничког одреда Павла Ђуришића.²⁴⁹

249 А. Милетић, *н. г.*, књ. I, стр. 32, књ. II, стр. 886, 921, 969, 980, књ. III, стр. 458–459, 491; књ. IV, стр. 30, 318; Ђ. Милиша, *н. г.*, стр. 226–232, 238; *Сећања Јевреја...*, стр. 176–177, 179, 194; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 13; М. Першен, *н. г.*, стр. 264–265; Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941–1945*, Београд, 1999, књ. 2, стр. 336–338, књ. 3, стр. 341–342.

Табела 13

Број жртава масовних злочина у Старој Градишки 1943–1945. године

Злочин	Датум	Број
Ликвидација логораша у Загребу	око 25. априла 1943.	20–50
Смрт у самици	мај 1943.	3
Убиство „привилегованих“ Јевреја	середина јуна 1943.	40
„Хотел Гагро“	лето 1943.	2
Владимир Сингер	септембар– октобар 1943.	1
Смрт жена од глади	септембар– октобар 1943.	350
Афера В. Грубјеша	новембар 1943– јануар 1944.	6
Ликвидација логораша у селу Ускоци	1. децембар 1943.	1.500
Појединачни злочини	децембар 1943– фебруар 1944.	162–450
Појединачни злочини	март 1944.	6
Појединачни злочини	пролеће 1944.	42
Никола Гагро	август 1944.	1
Срби и Јевреји из Гређана	20. септембар 1944.	29
Ликвидација Срба	21. септембар 1944.	100–200
Ликвидација Срба	22. септембар 1944.	200–400
Ликвидација Срба	23. септембар 1944.	282–350
Убијени током пресељења у Јасеновац	23. септембар 1944.	50–200
Ускоци, Извештај Комисија	23. септембар– 15. октобар 1944.	967
Ликвидација логораша	април 1945.	75–100
Ликвидација логораша	април 1945.	1.000–2.000
Ликвидација четника Павла Ђуришића	април 1945.	150–900
Укупно		4.986–7.597

О БРОЈУ И ЖРТВИ
ИЛИ
УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Још од првих вести о томе шта се догађа у комплексу концентрационих логора Јасеновац, у први план избија питање колико је људи страдало у њему, колики је укупан број жртава. Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача проценила је да је само у Циглани, централном логору комплекса, страдало између 500.000 и 600.000 особа, иако се то ни на који начин не може закључити на основу описа масовних злочина који су изнети у њеном извештају. Ускоро после рата, број од 700.000 страдалих је зацементиран као најчешће помињан званични број жртава. Постепеним укидањем монопола на истину који је држала Комунистичка партија, односно Савез комуниста Југославије, осамдесетих година двадесетог века, појављују се и први радови који на другачији начин говоре о броју погинулих и умрлих на територији Југославије у току Другог светског рата. Нарочито су значајни радови Богољуба Кочовића и Владимира Жерјавића јер су они коришћењем првенствено статистичких метода озбиљно уздрмали деценијама истицан званични став о 1.700.000 људи страдалих у рату.²⁵⁰ Како се убрзавао процес распада Југославије, тако се увећавао број публикација што су се односиле на Други светски рат и у којима су из корена преиспитиванли дотадашњи налази научне историографије. Број страдалих у Јасеновцу је наизменично умањиван и увећаван, како је коме одговарало. Број је истуран у први план, а сама жртва је занемаривана. Број постаје оружје у медијском, односно специјалном рату.

Сећања, записи, мемоари, дневници и слична грађа у историјској науци сматрају се непоузданим изворима. Они се морају подробно

250 Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985; Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989; О бројевима жртава у Јасеновцу видети: И. Голдштајн, *н. г.*, стр. 772–797.

проверавати и упоређивати како са званичним документима различите провенијенције (државних власти и институција разних нивоа и са различитих државноправних територија), са штампом и другим изворима, тако и међусобно, да би могли бити изведени веродостојни закључци. Према њима се можемо односити са различитим степеном поверења и кад је реч о њиховој поузданости, али никако их не треба одбацивати, нарочито у истраживањима у којима они представљају малтене једини извор. Сматрамо да подаци што их пружају такви извори морају бити свеобухватно анализирани, и у овом раду су први пут на тај начин изнети подаци о броју жртава у комплексу концентрационих логора Јасеновац. Наравно да резултат од минимално 99.370 и максимално 208.346 жртава не може бити коначан, јер су грешке у датом случају неизбежне. Додатно истраживање би дало нешто другачије бројеве, који би могли одступити од наведених за неколико стотина или чак хиљада, али је врло могуће да се негде у распону око изнета два броја крије реалан број страдалих.

На крају, потребно је још једном истакнути да се изнети бројеви никако не могу третирати као некакве коначне истине, јер колико год процене од неколико стотина хиљада или чак преко милион жртава страдалих у комплексу концентрационих логора Јасеновац деловале непоуздано и претерано, ни извори на којима се заснива ова студија се, како је то већ неколико пута наглашено, не могу узети као поуздани. Зато и поднаслов рада гласи *Прилоі проучавању броја жртва у систему концентрационих логора Јасеновац*, пошто изнети резултати само то могу и бити – прилог у процесу утврђивања броја жртава. Тешко је поверовати у то да је, у недостатку извора, односно њиховог систематског уништавања, могуће прецизно утврдити тачан број страдалих. Схватити размере злочина, неописиве патње логораша, бестијалност злочинаца и узроке који су довели до тога јесте много важније од самог броја страдалих заточеника, а када се већ говори о бројевима, онда треба предузети све да се осујети њихова злоупотреба за интересе оних којима до жртава и није стало.

О броју и жртва или умсто закључка

Табела 14
Сумарни резултати

Логори	Година	Број
Крапје и Брочице (Табела 5)	1941.	2.168–10.031
Циглана (Табела 8)	1941.	5.207–5.962
Циглана и Кожара (Табела 9)	1942.	53.751–112.308
Циглана и Кожара (Табела 10)	1943–1945.	16.762–42.548
Стара Градишка (Табела 12)	1942.	16.496–29.900
Стара Градишка (Табела 13)	1943–1945.	4.986–7.597
Укупно 1941 - 1945.		99.370–208.346

РЕЗИМЕ

Питање броја жртава у систему концентрационих логора Јасеновац у Независној Држави Хрватској представља предмет полемика и сукоба иако је прошло више од седамдесет година откако се завршио Други светски рат. Иако се то питање наизглед чини више техничко и статистичко него историјско, оно се, нарочито у процесу распада Југославије у последњој деценији 20. века, показало као једно од оних које из бројних разлога више делује као позив на сукоб него научни изазов да се сазна бар приближна истина. Тачан број жртава вероватно никада неће моћи да буде утврђен. Суштински предмет истраживања је систематска анализа првенствено сведочења преживелих логораша о бројевима жртава усташког геноцида у систему концентрационих логора Јасеновац и презентација одређених резултата на основу те анализе, са циљем сазнавања што приближнијег броја жртава. Врло је важна чињеница да изнети подаци о броју жртава никако не означавају стварни број страдалника.

У историјској науци је прихваћено да су систем концентрационих логора Јасеновац чинили следећи логори: Јасеновац I – Крапје, Јасеновац II – Брочице, Јасеновац III – Циглана, Јасеновац IV – Кожара и Јасеновац V – Стара Градишка. Први логори се формирају у августу 1941. године, а из до сада доступних извора не можемо утврдити ни тачан датум када су појединачни логори у том систему основани, ни када су доведени први логораша. Средином новембра 1941. године, логори Крапје и Брочице су ликвидирани. Део логораша је убијен, а део пребачен у Циглану. Логор Стара Градишка је

основан јануара 1942. године, а пошто је крајем септембра 1944. године највећи број логораша пребачен у Циглану, и тај логор је тада практично престао да буде активан. Од оснивања у лето 1941. године па све до самог краја, односно пробоја логораша 22. априла 1945. године, активан је био централни логор Циглана, као и логор Кожара у самом насељеном месту Јасеновац. Термин логор Јасеновац је врло често синоним за централни логор Циглана. Највећи број злочина и страдалника је био у време од оснивања логора у лето 1941. године па до краја те године, затим током 1942. године, нарочито после пораза партизанских јединица на Козари у лето исте године, када су у логоре довођени цивили и када је страдао велики број жена и деце у логору Стара Градишка. Готово сва истраживања о систему концентрационих логора Јасеновац се слажу да је 1943. година била година у којој је извршено најмање злочина и у којој је забележен најмањи број умрлих и убијених, првенствено због притиска немачких власти после пораза код Стаљинграда. Крајем 1943. године, терор и убијања поново постају свакодневица али променљивог интензитета. На самом крају рата, у марту и априлу 1945. године, број масовних и појединачних убистава кулминира зато што су усташе желеле да ликвидирају све преостале логораше и да сакрију трагове злочина ископавањем и паљењем лешева убијених заточеника у претходних неколико година.

Као основни извори су коришћена сведочења преживелих логораша од којих су нека објављена већ током рата, а у раду су наведени сви остали извори и литература. Иако тиме није исцрпљена сва расположива грађа, аутор је уверен да је анализом поменутих радова учинио релевантан избор који му је омогућио истраживање чији је циљ систематизовање података добијених на основу проучавања врло ограниченог броја извора ради олакшавања будућих истраживања, а не да би се коначно решило питање броја жртава у комплексу концентрационих логора Јасеновац.

Резиме

Централни део рада је подељен на три поглавља. У првом су изнети резултати истраживања за логоре Крапје и Брочице, у другом за Циглану и Кожару, а у трећем за Стару Градишку. У оквиру сваког поглавља најпре је дат врло кратак опис сваког појединачног логора, а потом су наведени њихови заповедници који су уједно и најистакнутији злочинци на челу са Вјекославом Максом Лубурићем. Резултати истраживања су дати тако што су прво изнети подаци о броју логораша у одређеном временском периоду, затим процене броја жртава и на крају су изнети поједини масовни злочини са бројем страдалих. У оквиру сваког поглавља и потпоглавља, резултати су изнети по хронолошком принципу и приказани табеларно ради боље прегледности. Према тим истраживањима, у логорима Крапје и Брочице страдало је између 2.168 и 10.031 логораша, у логору Циглана током 1941. године – између 5.207 и 5.962, у логорима Циглана и Кожара током 1942. године између 53.751 и 112.308, а у периоду од 1943. до 1945. године између 16.762 и 42.548 заточеника. За логор Стара Градишка подаци су дати за 1942. годину у којој је страдало између 16.496 и 29.900 логораша, док се у периоду од 1943. до 1945. године број страдалих креће између 4.986 и 7.597. На крају је дат сумарни резултат према којем се број жртава током постојања система концентрационих логора Јасеновац креће између 99.370 и 208.346 мушкараца, жена и деце.

SUMMARY

The issue of the number of victims in the Jasenovac concentration camps system in the Independent State of Croatia represents a controversial and disputable matter, even though more than seventy years have passed since the end of the World War II. During the Yugoslavia disintegration, particularly in the last decade of the 20th century, although seemingly a technical and statistical more than a historical issue, it proved to be one of those that, for a number of reasons, appeared to have been inviting to conflict rather than to a scientific challenge to establish at least a rough truth. The exact number of victims will probably never be established. An essential subject of the research is a systematic analysis of the testimonies of camp survivors primarily as regards the number of the Ustasa genocide victims in the Jasenovac concentration camp system, and the presentation of the results based on the analysis in the aim of establishing the approximate number of victims. It is extremely significant to emphasize that the presented data related to the number of victims does not mean that they correspond to the actual number of victims.

History as science acknowledges that the Jasenovac concentration camps system consisted of the following camps: Jasenovac I - Krapje, Jasenovac II - Brodice, Jasenovac III - Ciglana, Jasenovac IV - Kozara and Jasenovac V - Stara Gradiska. The first camps were established in August 1941, but from the sources available so far, one cannot state the exact date of the establishment of the individual camps in that system, or when the first camp prisoners were brought.

In mid-November 1941, the Krapje and Brodice camps were liquidated. A number of the camp prisoners were killed, and some were transferred to Ciglana. The Stara Gradiska camp was established in January 1942, and the majority of the camp prisoners were transferred to Ciglana at the end of September 1944, so that the camp practically ceased to be active at that time. During the entire period from the establishment in the summer of 1941, until the very end, that is, the breakthrough of the prisoners of the war camp on 22 April 1945, the central camp of Ciglana was active, as well as the camp of Kozara in the settlement of Jasenovac. The expression Jasenovac camp is very often a synonym used for the central Ciglana camp. The largest number of crimes, and therefore its casualties, occurred from the time of the camp establishment in the summer of 1941 until the end of that year and throughout 1942, especially after the defeat of partisan units in the summer of that year in Kozara, when civilians were brought to the camps and when many women and children suffered (died) in the Stara Gradiska camp. Almost all studies about the Jasenovac concentration camp system recognize the year of 1943 as the one in which the fewest crimes were committed with the least deaths and executions primarily due to the pressure from German authorities after the defeat at Stalingrad. The terror and executions became regular again since the end of 1943, but with varying intensity. The number of mass and individual executions reached a climax at the very end of the war, in March and April 1945, because the Ustasas wanted to liquidate all the remaining camp prisoners, as well as to hide any traces of crimes by exhuming and burning the corpses of the camp prisoners killed in the previous few years.

The testimonies of the survivors of the camps were used as the main sources, some of which were already published during the war, and the paper itself contains a list of all other sources and literature. Even though not all the available material was exhausted thereby, the author believes he made an appropriate choice analyzing these papers,

Summary

which enabled him to research, with a purpose to systematize the data obtained from the study of a very limited number of sources to facilitate future research, and not to finally resolve the issue of the number of victims in the Jasenovac concentration camp complex.

The central part of the paper is divided into three Chapters. The first Chapter shows the results of the research for the camps Krapje and Brodice, the second for Ciglana and Kozara, and the third for Stara Gradiska. Each Chapter first contains a very short description of each individual camp, with a list of their commanders, also the most prominent criminals, led by Vjekoslav Maks Luburic. The results of the research are organized by first presenting the data on the numbers of camp prisoners in a certain period, then the estimates of the number of victims, and finally certain mass crimes with the numbers of victims. Each chapter and subchapter displays the results in a chronological order with the tables given for an easier reference. According to these researches, between 2,168 and 10,031 camp prisoners died in the Krapje and Brodice camps, between 5,207 and 5,962 camp prisoners died in the Ciglana camp in 1941, between 53,751 and 112,308 camp prisoners died during 1942 and between 16,762 and 42,548 camp prisoners died in 1943-1945 in the Ciglana and Kozara camps. As regards the Stara Gradiska camp, the data are given for 1942, in which between 16,496 and 29,900 camp prisoners died, while in the period 1943-1945 the death toll ranges between 4,986 and 7,597. The summary result is given in the end, according to which the number of victims during the entire existence of the Jasenovac concentration camp system ranges between 99,370 and 208,346 of men, women and children.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављена сведочења и документи

Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966.

Zločini u logoru Jasenovac, Zagreb 1946.

Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora, S. I. 1942.
reprint, Jasenovac 1980.

Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora, (Crna Lokva, Kordun) 1944 (repr. Jasenovac, s. a.).

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjiga I–II, Beograd 1986..

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjiga III, Beograd 1987.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjiga IV, Jagodina 2007.

Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945.

Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb 1948.

Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1990.

Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd 1985.

Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац, 21 VIII 1941–31 III 1942*,

Сарајево 1948.

Остала коришћена литература

Vladimir Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači'. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“, u: *Časopis za su vremenu povijest*, 3, 2011, str. 699–749.

Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Novi Sad 2019.

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, u: *Istorija 20. veka*, 37, Beograd, 2019, str. 93–120.

Dragan Cvetković, „Koncentracijski logor Jasenovac i njegova uloga u uništavanju naroda NDH – izračun mogućeg broja žrtava na temelju djelomično revidiranog popisa iz 1964. godine“, u: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povjesni revizionizam*, ur. Adriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lučić, str. 171–219, JUSP Jasenovac, Jasenovac 2018.

Antun Miletić, „Neke mere i dejstva Vermahta na Kozari 1941–1942. godine“, *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945)*. Radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977, u okviru proslave Titovih jubileja i 35 godišnjice kozarske epepeje, Prijedor 1980, 195–214.

„Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945.“, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest*, 8, Zagreb Studeni 2002, str. 12–306.

Davor Kovačić, „Zapovjednici i dužnosnici jasenovačke skupine ogora 1941.–1945.“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 1, Zagreb 2000, str. 97–12.

Дејан Мотл, „Јасеновачки логор IV – Кожара“, у: *Годишњак за истраживање Јеноцида*, 7, Крагујевац–Београд 2015, стр. 59–68.

Mladen Iveković, *Nepokorena zemlja*, Zagreb 1945.

Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, 1–2, Beograd 2000.

Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941.–1945. Logor smrti i radni logor*,

Извори и литература

Jasenovac–Zagreb 2003.

Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*,
Banja Luka–Beograd 2000.

Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941– 1945*,
Београд 1999.

Тко је тко и NDH. Хрватска 1941.1945, Zagreb 1997.

Spomen područje Jasenovac, <http://www.juspjasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (12. 8. 2019).

РЕГИСТАР ИМЕНА

А

Абинум/Абинун, Јешуа 50, 142
Ајзенштадер (Eisenstadter) 121
Алексић, Арсо 123, 130, 132, 133, 137, 139, 142,
Атијас, Јаков 58, 62
Ауфербер, Мирослав/Миро/Мијо 50, 71, 121

Б

Бадњевић, Ешреф 84, 86
Бајрић, Мурат 196
Бачић, Озрен 51, 67, 68, 82
Беванда, Станко 157, 184, 192,
Беговић, Ивица 124
Бергер, Егон 32, 35, 56, 57, 58, 72, 73, 74, 80, 83, 84, 85, 86, 92,
95, 96, 97, 103, 105, 110, 114, 127, 134, 136, 143
Билановић, браћа Велимир и Стојан Бинг, Јулиус/Јилије 106
Благојевић, породица 187
Борнемиса (Bornemissa), Владимир/Владо Боројевић, отац
Јово и син Гавро 107
Босак, Стјепан 194, 195, 196
Бошковић, Мило 127
Бошњаковић, Олга 183
Брбик, Андрија 201
Брејер (Breuer), Ото 50, 74, 88, 104, 122, 123, 125, 145,
Брклјачић, Ивица 68, 69, 119, 152, 169,

Бугар 55, 59

Будисављевић, Диана 16, 183, 185

Буждон, Марија/Маја 152, 167, 170, 186, 192

Буховац, Вилко/Илко 172, 185

В

Вадков, Никола 175

Вајлер (Weiler), Златко 28, 29, 37, 40, 41, 45, 49, 60, 62, 71, 75, 88

Вилнер, Иван 124

Винтер (Winter), Габријел 47

Волнер (Wollner), Иво/Иван/Ивица 125, 126, 145

Врбан, Анте 170, 177, 178, 179, 180

Врбник, Андрија 200

Вујичић, Ђуро 192

Вукић, Перо 118

Г

Гавранчић, Ото 34, 49

Гагро, Никола 152, 157, 187, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 203

Гајгер (Geiger), Владимир 81

Гаџић, Никола 152, 172, 185, 193

Глез фон Хорстенау, Едмунд (Glaise von Horstenu, Edmund) 87, 114

Грегорић, Марина 196

Гринбаум, Ладислав 118, 119, 144,

Грубешаић/Грубјешаић, Владо 185

Д

Дајч, Антон 48

Данон, Јакоб/Јаков 26, 29, 30, 37, 40, 41, 50, 71, 103, 122, 126, 127, 128, 130, 132, 135, 136, 138, 141, 145, 147

Данон, Миша 173, 189, 190, 191

Реџисџар имена

Деспот, Анка 181, 186, 192

Дијамантштајн (Diamantstein), Бруно 27, 31

Добрила, Славко 104, 122, 126, 145, 159, 163, 165, 176

Добринић Шаги, Љубица 181, 182, 191

Дреновић, Урош 173,

Дуземлић, Милан 87, 88, 131

Ђ

Ђујић, Бранко 91, 97

Ђуришић, Павле 201, 202, 203

Ђурковић, Симо 41, 86, 100

Е

Ерлах, Јосип/Јосиф 128, 136, 161

Ж

Жегарац, Вукашин 25, 32, 35, 38, 40, 31, 44, 45, 52, 62, 82, 86,
91, 101, 153, 158

Жерјавић, Владимир 207

Живковић, Јован 76, 88, 122, 128, 131, 132, 133, 137, 138, 142

З

Златић, Лидија 166

Зоухар Стјепан 102

Зрнушић, Анте 136

И

Илинчић, Ђуро 100

Илић, Бранко Исер, Ђуро/Јурај 50

Ј

Јадран, Иванка 179, 181, 189

Јакоб, Фрањо 46

Јаковљевић, Илија 179, 187

Јанков, Лазар 74, 88, 104, 121, 127, 131, 145

Јусић Мујо/Мујица 100

К

Кабиљо, Јаков 31, 32, 38, 58, 59, 62, 72, 107, 134, 156, 150,
159, 175, 177, 185, 191, 192

Капетановић, Ахмет 113

Капетановић, Есад 196

Катан, Соломон 189

Каше, Зигфрид (Kasche, Siegfried) 74, 103

Кватерник, Еуген Дидо 68, 103

Кешеровић, Стјепан 138

Кликић-Филиповић, Драгица 179

Ковачевић 121, 187

Ковачевић, Карло 187

Коен, Леон 33, 34, 39, 31, 57, 58, 62, 73, 129, 139, 156, 158,
159, 168, 175, 176, 187, 189, 195, 198, 200

Коен-Давко, Садо 129, 156, 158, 175, 176, 187, 189, 191, 192,
195, 198, 200

Конфорти, Јосеф 160

Косина, Фрањо 132

Котур, Симо 110

Кочовић, Богољуб 207

Л

Лапчевић, Стојан 142

Леви, Исидор 73, 97

Реџисџар имена

Лейтнер, Милан 60

Лион, браћа Драго и Славко и отац Фрањо Лион, Ладислав 134, 160

Личина, Душан 110, 111

Лончар, Владимир 102, 107, 115, 156

Лубурић, Вјекослав Макс 14, 15, 43, 44, 46, 50, 59, 68, 69, 72, 87, 92, 95, 96, 99, 102, 103, 108, 113, 118, 119, 121, 132, 144, 145, 152, 170

Лукић, Драгоје 16, 165, 174, 176, 177, 178, 189, 190

Љ

Љотић, Димитрије 67

М

Маестро, Алберто 33, 34, 38, 46, 59, 71, 72, 73, 76, 96, 157, 175, 180, 188, 192

Маестро, Леон 180

Мајић, Крешо 128

Мајсторовић, Мирослав В. Филиповић-Мајсторовић, Мирослав Мандушић, Мате 46, 69, 85, 86, 105, 114, 121, 145, 152, 159, 163, 165, 188, 189

Марић, Анте 23

Марић, Михајло 88, 136, 141, 142

Матаушић, Наташа 23, 69, 87, 108, 152, 155

Матијевић, Јосип/Јозо/Јосо 46, 68, 94, 96, 152

Матковић, Ивица 68, 69, 94, 96, 100, 103, 105, 111, 115, 119, 132, 144

Медић, Ђуро 26, 82, 86, 94, 153

Милановић, Реља 24, 30, 38, 40, 41, 52, 53, 55

Милетић, Антун 14, 17, 23, 24, 26, 27, 30, 32, 35, 38, 39, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 69, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 119, 120, 121, 123,

124, 125, 126, 127, 128, 131, 133, 135, 137, 139, 131, 143, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 176, 180, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 193, 194, 196, 197, 198, 200, 201, 202

Милиша, Ђорђе 26, 27, 44, 45, 47, 49, 60, 78, 86, 91, 93, 95, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 108, 109, 125, 126, 128, 129, 133, 134, 136, 137, 139, 141, 153, 154, 155, 161, 163, 162, 169, 174, 178, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 199, 200

Милковић, Анте 122

Милош, Љубо 45, 47, 68, 69, 71, 86, 93, 94, 95, 96, 100, 101, 105, 116, 132, 169, 191, 192

Мирковић, Јован 5, 9

Мићић, Слободан 92, 95, 124

Модрић, Анте 95

Мујица в. Јусић Мујо/Мујица Муњин, Радивоје 95

Мусафија, Саломон-Моника 84

Н

Недић, Милан 42, 132

Никодијевић, Душан 7

Николић, Миливоје 24, 71

Николић, Никола 71, 78, 87, 88, 103, 105, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 126, 127, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 146, 202, 221

О

Обрадовић, Божица 170

Орешковић, Миле 152, 178, 184, 188, 191,

Орозовић, Лазар 100, 115,

П

- Павелић, Анте 14, 35, 68, 114, 178, 179, 181, 185, 192, 196
Павелић, Хана 196
Павловић, Марко 69, 120, 144
Пајкић, Мирко Першен, Мирко 26
Пичили/Пићили (Picilli/Piccili), Хинко/ 69, 98, 103, 104, 106,
115, 133, 139, 146, 147
Поповић, Бранко 82, 86, 102
Поповић, Срето 107
Прибанић, Милка 170
Прњатовић, Војислав 83, 86, 93, 158
Прпић, Миховил 69, 132
Прпић, Олга 100
Пудић – Парализа, Драгутин 60, 109

Р

- Ракас, Милан 175, 177, 191
Рако, Иван 23, 152
Рамон, Мориц 156
Рашковић, Богдан 42
Риболи, Јосип 88, 110, 113
Рожман, Ивица 131
Рубчић, Ружа 157, 162, 165, 170, 171, 176, 180, 187, 190, 191, 192
Рукавина, Фабијан 201

С

- Сабол, Томо 152
Саламон, Нада 75, 76, 77
Салихоџић, Нијаз 196
Санто, Розика 180
Свјетличић, Драго 26, 27, 46, 49, 54, 55, 56, 82, 86, 92, 97, 100, 101, 105

Симић, Стево 30, 45, 82, 83, 86
Сингер, Владо 194, 203
Слипчевић/Слијепчевић, Бранко 152
Словенец, Рудолф 50, 105
Станојевић, Раде 156
Стјепановић, Ристо 27, 28, 46, 49, 53, 88, 96, 97, 118, 119, 124,
128, 130, 132, 136, 137, 138, 145, 193
Стојчић, Јосип 152, 197

Т

Танић-Лубурић, Нада 170
Татек 94
Ткалец, Звонко 159, 171, 175, 177, 180, 185, 186, 188, 190,
191, 192,
Тривунић, Јованка 171, 191,

Ђ

Ђулум, Душан 47

У

Унтербергер, Мирко 48
Унчанин, Стоја 171, 191

Ф

Фик, Ернст (Fick, Ernest) 87, 88
Филиповић-Мајсторовић 68, 85, 152, 179, 181, 226, 227
Филипчић, Иван 50
Финци (Finzi), Јакоб/Јакица 86, 83, 106, 116, 130, 137, 141,
147, 170, 173, 186, 191, 198
Флумиани, Милан 169, 172, 175, 186, 188, 191, 192
Фридландер Мандић, Ђордана 175

Регистар имена

Фридрих, Адолф 31, 38, 40, 41, 46, 47, 49, 56, 57, 62, 72, 80, 96, 97, 122, 126, 127, 129, 132, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 155, 157, 160, 169, 170, 174, 176, 179, 180, 182, 189, 191

Х

Хебранг, Андрија 74, 85, 86

Химлер, Хајнрих (Himmler, Heinrich) 87

Хиршбергер (Hirschberger), Јосип 48, 85, 86

Ц

Цивидини, Бранко 120, 144

Ч

Ченан, Анте 152

Чинчурак, Иван 62

Чолаковић, Драго Х. 25, 26, 31, 32, 42, 43, 45, 52, 53, 54, 71, 74, 78, 82, 86, 91, 92, 93, 94, 99, 100, 101, 102, 103, 158, 219

Ш

Шакић, Динко 125, 127

Шарац, Станко 68

Шварц, Божо 35, 36, 60, 62, 72

Шегвић, Злата 196

Шкргатић, Драгутин 130

Шмит-Забиеров 176

Шпилер (Spiller), Херман Штајнер (Steiner), Борис Јасеновац између броја и жртве 95

Штајнер (Steiner), Хинко 83, 86, 101, 103, 124

Штолцер (Stolzer) 121

О АУТОРУ

Душан Никодијевић (Београд, 1968) је основно и средњошколско образовање стицао на Убу и у Београду. Студије историје завршио је на Филозофском факултету у Београду. Дипломирао је 1996. године на Катедри за историју Југославије са темом *Покушај остваривања федерације између Југославије и Бугарске 1944–1945. године*. Радио је краће време (1996-1998) као професор историје. Од друге половине 1998. године запослен је у Народној библиотеци Србије, у Одељењу посебних фондова на Збирци млађих историјских рукописа и архивалија. Сређивање и обрада рукописа у Народној библиотеци Србије је приоритет његовог рада, док су област интересовања политичка и друштвена историја Југославије, нарочито српског народа у оквиру некадашње државе. Објавио је више радова у стручним библиотечким и историјским часописима. Заједно са др Наташом Милићевић, написао је уводну студију и приредио дневник Драгутина Ј. Ранковића, који је издат под насловом *Свакодневни животи под окупацијом 1941–1944. Искусство једног Београђанина*, Београд, 2011. У издању Музеја жртава геноцида и Савеза јеврејских општина Србије објавио је 2020. године *Библиографију радова о концентрационом логору Земун*.

САДРЖАЈ

(НЕ)ПРЕБРОЈАНЕ ЖРТВЕ ЈАСЕНОВЦА	3
ОПЕТ ЈАСЕНОВАЦ ИЛИ УМЕСТО УВОДА	9
ЈАСЕНОВАЦ I – КРАПЈЕ И ЈАСЕНОВАЦ II – БРОЧИЦЕ	20
Број логораша	24
Процент броја убијених и умрлих логораша	37
Број жртава масовних злочина	42
Број жртава приликом ликвидације логора Крапја и Брочица	50
ЈАСЕНОВАЦ III – ЦИГЛАНА И ЈАСЕНОВАЦ IV – КОЖАРА	64
Просечан број логораша и број допремљених логораша	71
Процент броја убијених и умрлих логораша	81
Број жртава масовних злочина	91
1941. година	91
1942. година	98
1943. година	118
1944. година	125
1945. година	135

ЈАСЕНОВАЦ V – СТАРА ГРАДИШКА	148
Просечан број логораша, број допремљених логораша и проценте броја убијених и умрлих логораша	153
Број жртава масовних злочина	169
1942. година	169
1943. година	192
1944. година	194
О БРОЈУ И ЖРТВИ ИЛИ УМЕСТО ЗАКЉУЧКА	204
РЕЗИМЕ	211
SUMMARY	215
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	219
РЕГИСТАР ИМЕНА	223
О АУТОРУ	233

Душан Никодијевић
Јасеновац између броја и жртве
Прилог проучавању броја жртава у систему концентрационог
логора Јасеновац – Друго издање

Издавач
Музеј жртава геноцида, Београд

За издавача
Дејан Ристић

Предговор другом издању
Проф. др Предраг Ј. Марковић

Превод резимеа на енглески језик
Тамара Ристић

Фотографије у књизи
Фотодокументација Музеја жртава геноцида Београд

Извршни уредник
Александра Мишић

Прелом шекста
Станоје Рнић

Дизајн корица
Др ум. Никола Радосављевић

Штампа
IntraNet Centar, Београд

Тираж
500 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.819.5(497.13)"1941/1945"
341.322.5(497.13)"1941/1945"

НИКОДИЈЕВИЋ, Душан, 1968-

Јасеновац између броја и жртве : прилог проучавању броја жртава у систему концентрационог логора Јасеновац / Душан Никодијевић. - 2. изд. - Београд : Музеј жртава геноцида, 2021 (Београд : Intra Net Centar). - 235 стр. : илустр. ; 24 см. - (Едиција Sine ira et studio = Без гнева и пристрасности)

Тираж 500. - Стр. 1-3: (Не)пребројане жртве Јасеновца / Предраг Ј. Марковић. - О аутору: стр. 233. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 219-221. - Summary. - Регистар.

ISBN 978-86-86831-74-3

- а) Јасеновац (концентрациони логор) -- 1941-1945
- б) Жртве рата -- Независна држава Хрватска -- 1941-1945
- в) Усташе -- Злочини -- Независна Држава Хрватска -- 1941-1945

COBISS.SR-ID 50544137

